'प्रबन्धकल्पलतिका'

प्रथमस्तवक- Vol. I

रचनाशिक्षा

अध्यापकवरेण

श्रीमता रेवतीकान्तभट्टाचार्य्येण

सम्पादिता

कलिकाता—५८ कर्णओयालिस् ष्ट्रीटस्थ-

संस्कृतपुस्तकालयात्

श्रीअखिलबन्धुभट्टाचार्य्येण प्रकाशिता।

 १९२८ [मूल्यं रौप्यकद्वयम्

विक्रेता—
श्रीअखिलबन्धु भट्टाचार्य्य
संस्कृत पुस्तकालय
५८ नं कर्णओयालिस् ष्ट्रीट, कलिकाता।

कविजीवनी

(प्रबन्धकल्पलतिकातृतीयभागः)

अज्ञातकवीनामनतिविस्तृतजीवनी-संग्रहः, तत्कवीनां सुभाषितान्यपि च क्षिप्रं लोकलोचनसमक्षमेष्यन्ति। तद्दर्शनभृतिः सार्द्ध-राजती मुद्रा सुनिर्द्दिष्टा।

PRINTED BY A. C. MANDAL AT THE
SIDDHESWAR PRESS
29, Sukea Street, Calcutta.

निवेद्यम्—

हन्त ! इयन्तं यावदागृहीतसंस्कृतपरीक्षासु रचनाविषयक-प्रश्नस्य व्यवस्थासद्भावतया परं मठकादिषु तद्विषये शिक्षणीय-पुस्तकाभावनिबन्धनपरत्वादेव प्रायशो विद्यार्थिनां पक्षे रचना-विरचनं नाम सातिशयदुर्ललितकरमिति वितर्क्य तदर्थं छात्र-संसदि कतिदिनादूर्ध्वमस्माभिः काव्यनाटकादीनां ससालोचना-त्मिका तथा प्रबन्धादिबहुतरविषयान्विता प्रबन्धकल्पलतिका नाम, काचित् पुस्तिका प्रचारिता। सैव हि प्रबन्धकल्पलतिका विद्यार्थिभिर्विशेषाग्रहेण गृहीततया स्वल्पेनैव दिनेन किञ्चिदून-वत्सरं यावत् निःशेषितसंस्करणा जाता। तदारभ्य नून-मेतावन्तमव्याहतोत्पन्नविघ्नगत्या अन्योन्येनाप्यपर्य्याप्तकारण-सङ्गेन प्रधानतो वस्तोरभावतया च तच्चैव लोकलोचनसमक्षं कर्त्तुं न शक्यते।

दिष्ट्या ! संप्रति महामहिमवतो भगवतोऽनुकम्पया निर्विघ्नितैरप्यस्माभिर्नानाविषयं विभाव्य बन्धुजनानामुपदेशेन सामाजिकानां लेख्यानुलेख्येन छात्राणामाग्रहेण च केवलं रचना-नामेव बहुनियमपद्धतियुता प्रचुरतरादर्शपूर्वा पूर्वपुस्तकसंरचित-प्रबन्धचयचर्च्चितविग्रहा, परमपि तदन्यद्दीर्घदिनादारभ्य गृहीत-संस्कृतपरीक्षासु प्रत्यर्पितप्रबन्धविषयमवलम्ब्य ःरचित-प्रभूतनिबन्धनेयं प्रथमांशाभिधेया प्रबन्धकल्पतिका शिक्षार्थिनां

मानवकानां केवलं रचनाशिक्षार्थमेव स्वातन्त्र्येण प्रकाशोऽनायि। एतद्द्वितीयांशे प्रचलितसकलकाव्यनाटकादीनां समालोचना सुविन्यस्ता। तृतीये च निखिलाज्ञातकवीनां जीवनीं तेषां कवीनां सुभाषितावलीञ्च प्रत्यप्यं प्रकाशमानेतुमुपक्रस्यते।

आशास्महे—सुरभाषासु नूनमियमभिनवा त्रिभागात्मिका प्रबन्धकल्पलतिका कल्पलतिकेव रचनाविषये सुरम्यास्वाद-मधुरिमं फलमर्थिभ्यः शश्वत् प्रत्यर्पयिष्यति ; प्रत्यर्पयिष्यति च भृशं यथोचितनिषेवनेन सम्यक् तेभ्यो भाषानैपुण्यं ज्ञानोन्मेषणञ्च प्रायशः शास्त्रविषये। अतःपरं निकषायमाना निर्णयकाः सामाजिकाः प्रमाणम्।

अपि नामास्या मुद्रणविधौ बलवता कारणकूटेन परमित-रया शरीरास्वाच्छन्द्यतया च कामनानुरूपं सौन्दर्य्यं संविधातुं न प्रभवामहे। अतएव यत्र कुत्रचिदविस्तरः समुपरतः प्रमादः किमु अन्यान्या च या कापि त्रुटिरापतिता, सैव तु स्वौदार्य्येण क्षन्तव्या महन्तः सहृदया इति मामकानां सकृताञ्जलि-विनयान्विताऽभ्यर्थना।

कलिकातानगर्य्याम्
१२२५, गौड़ीयमिते,
जन्माष्टमी।

विधेय—
श्रीरेवतीकान्तस्य

ग्रन्थार्पणम्

ॐ पितृभ्यः स्वधा

आसीदाशशिसूर्य्यमूर्ज्जितयशा विद्योतितस्तेजसा
विद्यासेवधिवारिधिर्निरवधिः श्रीचन्द्रनारायणः ।
काश्यां धीरधुरन्धरेषु महतीं भीतिं समुत्पादयन्
लीलाभिर्विचचार चारुचरितो यो न्यायपञ्चाननः ॥

दीप्तः कीर्त्तिविभाभिराविरभवत् तस्माच्च रत्नाकरात्
राधाकान्तशिरोमणिर्म्मलिनतासम्पर्कशून्यश्चिरम् ।
येनादर्शि गभीरशास्त्रगहनेष्वर्थो निगूढः स्फुटम्
पूतं नाम पितुः समुज्ज्वलयता क्षौणीमलंकुर्वता ॥

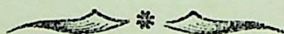
सूनुस्तस्य महोदयस्य रजनीकान्तेतिनामाभवत्
लोकातीतमनीषयातिनिपुणस्तर्कादिविद्यानुगः ।
तेभ्यो ग्रन्थमिमं तदन्वयभवः श्रीरेवतीकान्तकः
भक्त्याद्यार्पयति प्रबन्धलतिकासंज्ञं निवापोपमम् ॥

पुस्तकस्थविषयाणामनुक्रमणिका

विषयाः पृष्ठाङ्काः

6th. 10
21st

रचनासुवर्णनीयविषयाः

अस्मदीयप्रकाशितानां पुस्तकावली

१ । हितोपदेशीयमित्रलाभः (२यावृत्तिः यन्त्रस्थः) १॥०
२ । कुमारसम्भवम् १॥०
३ । रघुवंशम् (यन्त्रस्थम्)
४ । श्रुतबोधः ।/०
५ । मालविकाग्निमित्रम् १॥०
६ । दशकुमारचरितम्— (२यावृत्तिः यन्त्रस्थम्)
७ । किरातार्ज्जुनीयम्— (१—३ सर्गाः) १)
८ । किरातार्ज्जुनीयम्— (सम्पूर्णम्) ३)
९ । सांख्यसारः ॥०
१० । सांख्यकारिका ॥०
११ । योगसूत्रम् (मणिप्रभा-टीका सहितम्) १॥०
१२ । मीमांसापरिभाषा ॥/
१३ । सारमञ्जरी ॥॰
१४ । लिङ्गानुशासनम् ॥०
१५ । लकारार्थनिर्णयः /०
१६ । सामवेदसंहिता-आग्नेयपर्व्व ॥/०
१७ । वृत्तरत्नाकरः ॥/०
१८ । प्राकृतप्रकाशः १।०
१९ । प्राकृतलक्षणम् १)
२० । जैमिनीयन्यायमाला-विस्तरः १॥०
२१ । छन्दःसारसंग्रहः २)
२२ । रचनाशिक्षा २)
२३ । प्रबन्धकल्पलतिका १॥०
२४ । प्राचीनकवि जीवनम् (यन्त्रस्थम्) १।०
२५ । संस्कृत-मञ्जरी ।/०
२६ । भोजप्रबन्धः १।०

বঙ্গাক্ষরে মুদ্রিত

২৭। কলাপসূত্রম্		।৵৹
২৮। সন্ধিবৃত্তিঃ		॥৹
২৯। কলাপব্যাকরণম্ [পূর্ব্বার্দ্ধম্ সন্ধি-চতুষ্টয়সম্বলিতম্]		৫৲
৩০। হিতোপদেশীয়মিত্রলাভঃ		১।৹
৩১। পঞ্চগীতা		॥৹
৩২। শ্রীমদ্ভগবদ্গীতা		১।৹
৩৩। উপনিষদাবলী		১॥৹
৩৪। শ্রীশ্রীচণ্ডী [তালপত্রে]		১।৹
৩৫। কালীপূজাপদ্ধতিঃ		॥৹
৩৬। ভাষাপরিচ্ছেদঃ		১৷৹
৩৭। কৌলকল্পলতা	(যন্ত্রস্থঃ)	২॥৹
৩৮। স্তবকবচমালা	(যন্ত্রস্থঃ)	॥৵৹
৩৯। ভারতীপাঠ		৵৹
40. The First Book of Translation & Conversation in Hindi.		—6—

বিশেষ দ্রষ্টব্য :—উপরোক্ত পুস্তক ভিন্ন আমাদের নিকট কাব্য, ব্যাকরণ, সাংখ্য, বেদান্ত, স্মৃতি, মীমাংসা, বেদ, উপনিষৎ, ন্যায়, বৈশেষিক, জ্যোতিষ, পুরাণ, পৌরহিত্য প্রভৃতি পরীক্ষায় পাঠ্য সকল রকম পুস্তকই পাইতে পারিবেন। যে সকল পুস্তক কলিকাতায় পাওয়া যায় না তাহা আমরা কাশী, বোম্বে, পুণা, পাঞ্জাব প্রভৃতি স্থান হইতে আনাইয়া রাখিয়াছি। আপনার আবশ্যকীয় সকল রকম পুস্তকই অর্ডার দিলে পাইতে পারিবেন। স্থানাভাব বশতঃ পুস্তকের বিস্তৃত বিজ্ঞাপন দেওয়া গেল না। বিস্তারিত বিবরণ আমাদের বড় ক্যাটালগে দেখিতে পাইবেন, পত্র লিখিলে উহা বিনামূল্যে পাঠান হয়।

বিনীত—শ্রীঅখিলবন্ধু ভট্টাচার্য্য

সংস্কৃত পুস্তকালয়

৫৮ নং কর্ণওয়ালিস ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

प्रबन्ध-कल्पलतिका

प्रथमस्तवके

रचनाशिक्षा

——:०:——

मङ्गलाचरणम्

ध्वान्तप्रशान्तको नित्यो यः स्थितः सर्वमूर्द्धनि ।
तं नौमि रजनीकान्तं विघ्नध्वान्तप्रशान्तये ॥

प्रबन्धस्वरूपम्

परस्परसम्बन्धविशिष्टवाक्यचयेन कस्यचिद्विषयस्यावतरणम् प्रबन्धो नाम ।

प्रबन्धप्रकारः

स हि किल प्रबन्धो गद्यपद्यभेदेन द्विविधो रचनीयः ।

१ । यतिमात्रादिछन्दःशास्त्राणामुपदेशमन्तरेण परस्परसम्बन्धविशिष्टवाक्यसमूहानां विन्यासो गद्यम् । यथा—यस्य

भूतिशस्य भाले भागीरथीफेनलेखया इव चन्द्रस्य :कला विराजते तस्य शम्भोरनुग्रहात् सज्जनानां कर्म्म सफलमस्तु ।

२। अक्षरमात्रादिना छन्दःशास्त्रानुमोदितः सन्दर्भः पद्यम् । यथा—

"सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्ज्जटेः ।
जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥" इति

एवमपि हि गद्यपद्योभयमयी वा रचना पुनर्निरलङ्कारा सालङ्कारा चेति द्विविधा । साधारणभाषानिबद्धा निरलङ्कारा । अनुप्रासोपमाद्यनुबद्धा सालङ्कारा । यथा :—

पद्यमयी निरलङ्कारा—

नयति लोहितस्निग्धं प्रतीचीमुखमण्डलम् ।
द्युमणिरचिरेणैव शेषाचलमुपेष्यति ॥

पद्यमयी सालङ्कारा यथा मदीयसंयुक्तास्वयम्बरनाटके—

सन्ध्यासितायितरुचिं नलिनीं प्रबोध्य
यातोऽधुनाम्बरमणिर्गिरिकूटशेषम् ।
एषोऽस्ति मे विधिकृतः समयो हि बाले
उक्त्वैव संहृतकरो न पुनर्व्विभर्त्ति ॥" इति

गद्यमयी निरलङ्कारा यथा—

सूर्य्यः पश्चिमां दिशं लोहितरागेण रञ्जयित्वा गौणेन तिरोभविष्यति । कूजिष्यन्ति विहगा दिनान्तरवमुत्तमम् । तेनेदानीं मन्दं मन्दं प्रवहति समीरणः । नक्षत्राण्योषधिपतिश्च इतःपरं मण्डयिष्यन्ति सुनीलं नभोमण्डलम् ।

गद्यमयी सालङ्कारा यथा—

नियतिनियमेन सम्प्रति प्रतीचीसानुमति अस्तं गतवति द्युतिनाथे तद्विरहविधुराः चीणद्युतिकराः पातिव्रत्यधर्म्ममनुमवलम्ब्य इवात्मानं पातयन्ति शेषाद्रौ पितृवने। अप्येतत् समीक्ष्य स्वभाववामा विकिरनिकररुतमिषेण काष्ठा अपि ध्वनयती करुणाक्रन्दैरतिमात्रम्। एवमपि सागराम्बरा तमिस्राम्बरैः सम्बय्य मुखमण्डलं नभश्वनिःश्वासं जनयति तराम्। इयतीं व्यथामनुभवन्निवेन्दुः सखीमाश्वासयितुं समेष्यति सनचत्रैरम्बरे, इति।

प्रबन्धस्य भाषा

सन्ति तावत् साधारणी, प्रौढ़ा, जटिला चेति त्रिविधाः भाषाः। साधारणी पञ्चतन्त्रादिषु। प्रौढ़ा कादम्बरीदशकुमारचरितादिषु। जटिला युधिष्ठिरविजयनलचम्पूप्रभृतिषु। अपि नाम शिक्षार्थिनां प्रबन्धरचनोपक्रमे साधारणी प्रशस्ता। ततस्तस्मिन्नभ्यासोपगते प्रौढ़ा। अनन्तरं तस्यां दार्ढ्यमुपगते जटिला। परमेतच्चाप्यवधेयम्; आसु यया भाषया येर्मनोगतभावः सम्यक् प्रकटितुं शक्यते तयैव तैर्लेख्यं नेतरया कदापि लेखनीया। दृश्यते तावत् प्रौढ़ित्वं जटिलत्वं सालङ्कारत्वञ्चापि रचनायाः सौन्दर्य्ये, माधुर्य्ये, ओजस्वित्वे च न हेतुरिति। अनेकत्वालङ्कारहीनायामपि रचनायां लेखकप्रौढ़िबलेन सौन्दर्य्यमाधुर्य्यौजस्विताः परिस्फुरन्ति। नितरां रचनाया उत्तम-

मध्यमाधमत्वे प्रबन्धनिर्म्मातुरुत्तममध्यमाधमत्वमेव हि कारणं न त्वन्यदिति ।

प्रबन्धस्य भेदः

अस्ति तावत् स प्रबन्धः विषयभेदेन त्रिविधः । यथा—(१) विवरणात्मकः—(Descriptive) (२) वृत्तान्तात्मकः-(Narrative) (३) चिन्तात्मक—(Reflective) श्चेति सर्व्वमेतत् प्रसङ्गोपक्रमेणोपविष्टान्निवेदयितुकामो न पुनरिदानीं विस्तरभयाद् विवृणुमः ।

शिक्षार्थिन प्रत्युपदेशः

अभिनवरचनायाः शिक्षयितुरादावेव यस्मिन् विषये प्रबन्धो रचनीयस्तद्विषयो विषयान्तरपरिहारेण पौनःपुण्येन चेतसि चिन्तनीयः । ततस्तस्माद् यो भावः समुपजायेत, स किल पत्रे लेख्यः ; एवं हि यस्य भावस्य यदनन्तरं सन्निवेशेन रचना हृदयग्राहिणी स्वाभाविकी युक्तिशृङ्खलान्विता च साकल्येन भवितुमर्हति, तं प्रति यत्नः सर्व्वथा करणीयः । किन्तु एकैक एव भावः द्वित्रान्तरच्छेदेन (para) किम्बु एकस्मिन्नप्यन्तरच्छेदाभ्यन्तरे द्वित्रा एव भावाः न समावेशनीयाः ।

अपि तु रचनायाः सौष्ठवसम्पत्तये न्यूनकल्पेन सन्दर्भस्य त्रय एवान्तरच्छेदाः (paragraphs) सन्निवेशनीयाः । परं सूचना, आलोचना, समाप्तिश्चेति भागत्रयं कल्पयित्वा

आदिमांशे विषयस्य व्याख्यानुप्राणितसंज्ञा, एवमपरे आलोचनाभागे एकाधिकोऽन्तश्छेदः, परं विषयस्य आनुकूल्येन वा यत् किमपि वक्तव्यं तत् सर्व्वञ्च सन्निवेशनीयम्। एवमपि च रचनानुकूल्ये प्रातिकूल्ये वा प्रसिद्धलेखकानां तथा ग्रन्थकर्त्तृणाञ्च मतमुद्धर्त्तव्यम्। भागोऽयमनया रीत्या रचितव्यो यत् समाप्तिभागस्य परिपोषणं भवेत्।

परिशेषभागे तु प्रबन्धस्य रचयितुरेवमेवं करणीयम्। यत् प्रथमभागस्य तथा द्वितीयभागस्य च सारांशं सङ्कलय्य पक्षपातशून्यं स्वमन्तव्यं प्रकाशनीयमिति ; यतो दृश्यते समवगम्यते च तावत् प्रायेण प्रबन्धपरिसमाप्तिदोषेण महैश्वर्य्यशालिन्यपि नानालङ्कारध्वनिगुणयुतापि रचना, निरुत्तमसुन्दर्य्याः अङ्गवैकुल्यमिव दर्शकानामप्रीतिं जनयति, नितरामतिशयनैपुण्येन शेषभागः समापनीयः। आहुस्तावदालङ्कारिकाः—

> "तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन।
> स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगः॥"

प्रशंसति च विश्वनाथः—

> "चित्तं व्याप्नोति यः शीघ्रं शुष्केन्धनमिवानलः।
> स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥" इति

एवमपि हि विविधविषयकानामुत्तमोत्तमनिबन्धानां तथा समाचारपत्राणां, सामयिकपुस्तकानां, कविप्रतिभाप्रसूतानां काव्यनाटकादीनां, पुराणेतिहाससन्दर्भाणाञ्च पठनं, सामयिकीनां काव्यनाटकसमालोचनानां पर्य्यालोचनम् ;

प्रख्यातव्याख्यातॄणां व्याख्याश्रवणे समादरः, प्रसिद्धानां कविसुभाषितानां तत्र तत्रोपयोगिनां शब्दानां, कथानां भावानां, शास्त्रीयाणां लौकिकानाञ्च, अन्येषाञ्चैवंविधानां विविधविषयाणां चेतसि पर्य्यालोचनमित्येतत् सर्व्वं सन्दर्भचारुतानिष्पादनाय सर्व्वथा परमावश्यकम् ।

अपि नाम शिक्षार्थिनां प्रतिदिनं नियमेन कश्चन कश्चन विषयोऽवश्यं लेख्यः। न यावत् साध्वी भाषा सम्यक् प्रयोक्तुमुपयुज्यते तावदेव शुद्ध्यशुद्धिभयमपहाय सरलया, जटिलया, ग्राम्यया भाषया वा रचना विधातव्या। ततः प्रात्यहिकनियतलेखाभ्यासे सञ्जाते स्वत एव किमु प्रज्ञावलेन परिस्फुरति साध्वी वाणी। एवं तदा लेख्यं समाप्यानन्तरञ्च कः शब्दः शोभनः कोवाशोभनः, कश्चभावानुकूलः, के शब्दाः कुत्र स्थाप्याः ; कस्य शब्दस्य कुत्र कथं कीदृशेन शब्दयोगेन परिवर्त्तनेन वा सम्यक् भावः स्फोटते इत्यादि सर्व्वं यथायथं स्वयमालोचनीयम् शोधनीयञ्चानन्तरादीनि ; एवं किलाभ्यासनैरन्तर्य्येण विमर्शेन च शनैः शनैर्भाषावैभवं सौन्दर्य्यं माधुर्य्यं, चेतसः शुद्धिः, संस्काराणां प्राबल्यं दृढत्वञ्च, भावानामतिगाम्भीर्य्यञ्चापि समुपपद्यते।

युक्तञ्चापि ऋजुना कुटिलेन वा वर्त्तनोपक्रान्तः प्रबन्धस्तेन तेनैव पथा समापनीयः। न तावत् क्वचिद्दीर्घसमासाक्रान्ता रचना, क्वचित् समासहीना, क्वचिद् ग्राम्या, क्वचिन्नागरिकी, क्वचित् कुटिलार्थबाहुल्या, क्वचिद्वा निरतिशय-

सरलेति ; एवं कस्मिन् कस्मिंश्चापि वाच्यौचित्यात् रचनावैषम्यमपि न दोषावहं सुस्वार्हत्वञ्चामनन्ति सुधियः। दृश्यते हि सुकुमारबन्धेनोपक्रान्तेऽपि सन्दर्भे क्वचिदुद्धतेऽर्थे वाच्ये तत्र सुकुमारबन्धात् विकटबन्धेनैव सोऽतिशयां चारुतां विधत्ते। एवञ्च विकटबन्धेनोपक्रान्तेऽपि कुत्र कोमलकरुणशान्तादावर्थे प्रयुक्ते तस्मिंस्तस्मिन् परमशोभा सञ्जायते। अपि च व्याकरणसम्बन्धिषु नियमेषु, तथा काव्यप्रसिद्धश्रुतसंस्कारतादिदोषेषु दृष्टिर्देया। समवलोक्यते चोपक्रमोपसंहारोपपत्तिभिः सम्यगुपपादितोऽपि हृदयङ्गमश्चापि सन्दर्भो व्याकरणाशुद्धिसद्भावे न वितनोति शोभाम्; नापि तदभीष्टाङ्गप्राप्तिरूपं फलं फलितुं क्षमते, नापि वा पुष्णाति गाम्भीर्य्यमिति दिक्।

वाक्यम्

उच्यते प्राक् रचना, सरलसहजभाषया सततं विवरितुं यतितव्येति। तत्र तावत् "वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" इत्यालङ्कारिकवचनं सर्व्वप्रयत्नेनानुस्मरणीयम्।

(क) योग्यता तावत् पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः यथा—"वह्निना सिञ्चति" "जलेन दह्यते" "भूमौ निमज्जति" इत्यादौ पदसमूहानां परस्परविरुद्धार्थतयार्थप्रतीतेर्बाधितत्वान्नैते वाक्यरूपाः।

(ख) आकाङ्क्षा—वाक्यानामर्थग्रहणाय एकपदश्रवणात् परमन्यपदस्य श्रवणेच्छा। या किल क्रियापदश्रवणात् ततः

कारकपदस्य, किमु कारकपदस्य श्रवणात् क्रियापदस्य श्रवणे प्रवृत्तिरुपजायते सैवाकाङ्क्षेति निर्गलितार्थः। यथा—"रामचन्द्रो वनं गच्छति" इति वाक्यं आकाङ्क्षानुसारेण कर्तृकारकादिपदमुपन्यस्तम्। परं यदि "रामचन्द्रः" अथवा "रामचन्द्रो वनम्" इत्युक्तौ वाक्यस्य न पुनः समाप्तिरुपगता। अत्र यत् "गच्छति" क्रियायाः प्रवृत्तिः स्वतः एव मानसमधिकरोति तन्नूनमाकाङ्क्षेति।

(ग) आसत्तिः—यत् पदार्थेन यत् पदस्यान्वयापेक्षा तयोरव्यवधानेन पदेनोपस्थापनम्। सा किलासत्तिः योग्यताकाङ्क्षान्वितपदसमूहानामव्यवधाने संस्थापनरूपा यथा—"रामचन्द्रो वनं गच्छति" इत्यत्रादिमांशं "रामचन्द्रो वनम्" इत्युक्त्वा द्वित्रिघटिकान्तरे "गच्छति" इति क्रियापदोक्तौ आसत्तिविरहात् नार्थप्रतीतिः। एवमपि "त्वं मम परमो हितैषी, तवास्ति विपुलो गुणः" इत्यत्र "त्वं, विपुलो, गुणः परमो हितैषी तव मम" इत्यादिरूपोपस्थापने पदसमूहानामासत्तिविरहात् नार्थस्य प्रतिपत्तिः, नितरामेतन्न वाक्यम्।

वाक्यांशः

वाक्यांशः एकेन तदधिकपदोपस्थापनेन वा चित्तवृत्तेरांशिकत्वमुपस्थापनं वाक्यांशो नाम। तमवलम्ब्याधोलिखितप्रणाल्या वाक्यं विरचितुं शक्यते। यथा—(क) कायमनोवाक्यैः (ख) चित्रार्पित इव (ग) सकलसुखस्य निदानं

(घ) अविमृष्यकारितायाः फलं (ङ) इतिकर्त्तव्यता विमूढ़ाः (च) आग्रहातिशयेन ।

(क) अपि नाम साध्व्यः सीमन्तिन्यः कायमनोवाक्यैः पत्युर्मङ्गलं सदा कामयन्ते ।

(ख) कैशोरे वयसि रामभद्रस्य पाणौ विषमायाति पिनाकधनुः समीच्य विवाहसंसदुपगताः सर्व्वेऽभ्यागता राजन्या विदेहास्य चित्रार्पिता इव रेजिरे ।

(ग) ब्रह्मख्युपन्यस्तं ज्ञानमेव सकलसुखस्य निदानम् ।

(घ) प्रणयभङ्ग एव अविमृष्यकारितायाः फलम् ।

(ङ) विपदि मूर्खा एव इतिकर्त्तव्यताविमूढ़ा भवन्ति ।

(च) आग्रहातिशयेन सीतापतिर्दुःखमभिगच्छति ।

पदान्वयः (सान्वयपदनिर्व्वाचनं वा)

वाक्यान्तर्गतैकैकपदस्य तथा लिङ्गवचनपुरुषकारककाल-वाच्यभेदस्य च यथासम्भवोल्लेखः पदान्वयः । आहुस्तावद्वृद्धाः—

"पदं पञ्चविधं तच्च विशेष्यञ्च विशेषणम् ।
सर्व्वनामाव्ययं चेति क्रियापदमितीदृशम् ॥"

इति पञ्चविधानां विशेष्यादीनामन्वयो यथाक्रमेण वेदितव्यः । तत्र तावत् विशेष्यस्य पदान्वये—विशेष्यस्य प्रकारभेदः ; तथा लिङ्गवचनपुरुषकारकान्वयानां सम्बन्धस्य चोल्लेखो विधातव्यः । विशेषणपदान्वये—कीदृशं विशेषणं कस्य विशेषणमित्यादि सर्व्वं विशेषेण निदर्शनीयम् । एवं विशेष्यभावापन्नं विशेषणञ्चेत् पूर्व्वोक्तरीत्या तावदुल्लेख्यम् ।

एर्व्वनामपदान्वये—आदौ सर्व्वनामपदं विशेषणीयम्; किन्तु विशेष्यस्य परिवर्त्तेन न्यस्तं तत् सर्व्वं विशेष्यस्यैव कारकादिपदैर्न्निर्वेशनीयम्। अव्ययपदान्वये—अव्ययप्रकारभेदानामुल्लेखो विधेयः। क्रियापदान्वये—क्रिया समापिकासमापिका, किन्तु कर्म्मिकाकर्म्मिका, वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालज्ञापिका, कस्मिन् वाच्ये, केन पुरुषेण सहान्विता, असमापिका चेत् कया क्रियया अन्वययुक्तेत्यादि सर्व्वं विशेषेण विज्ञापनीयम्। तेषां पदानां दिङ्मात्रोदाहरणं क्रमेण ज्ञातव्यम्। यथा—"रामो लक्ष्मणमवादीद् वत्स, यूयं मम प्राणसदृशाः" इत्यत्र "रामः" संज्ञावाचकविशेष्यपुंलिङ्गैकवचननामपुरुषकर्त्तृकारकीयं पदम् "अवादीत्" इति क्रियायाः कर्त्ता।

लक्ष्मणं—इति पुंलिङ्गैकवचनं संज्ञावाचकविशेष्यं कर्म्मकारकपदं "अवादीत्" क्रियायाः गौणकर्म्म; अनुक्ते कर्म्मणि द्वितीया।

अवादीत्—इति भूतेऽद्यतनातीते कर्म्मान्विता समापिका क्रिया; द्विकर्म्मरूपा, गौणकर्म्म "लक्ष्मणं" मुख्यन्तु परवर्त्तिवाक्यसमूहम्।

वत्स—इति विशेष्यभावापन्नं विशेषणं सम्बुद्धौ प्रथमा।

यूयम्—इति सर्व्वनामपदं लक्ष्मणादीनां परिवर्त्तं प्रयोज्यं, मध्यमपुरुषस्य बहुवचनं "भवथ" इत्यूह्यक्रियायाः कर्त्ता। मम—इति सर्व्वनामपदं रामस्य परिवर्त्तं प्रयोज्यमुत्तमपुरुषस्यैकवचनं पुंलिङ्गं षष्ठीविभक्तियुतं "प्राणसदृशाः" इति

पदान्तर्गतप्राणशब्देन सह सम्बन्धान्वितम्। प्राणसदृशाः—इति विशेषणं पदं "यूयं इति सर्व्वनाम्नः विशेषणम्।

इत्थमेव दिशा सर्व्वत्र पदान्वयो वेदितव्यः सुकुमारमतीनां बालानाम्।

गद्ये पदस्थापनव्यवस्था

योग्यताकाङ्क्षान्वितपदकदम्बकं वाक्यमित्युक्तम्। तादृशे संक्षिप्तवाक्ये आदौ कर्त्तृपदमवशेषे च क्रियापदं स्थापनीयम्। अनुज्ञायामस्य व्यत्ययोऽपि भवेत्। यथा—मेघो गर्ज्जति। वृष्टिः पतति। शिशुः क्रीड़ति। अनुज्ञायां—त्वं गच्छ। गुरो, मां प्रति सदयो भव। एहि त्वम्। दूरमपसर। गच्छ त्वं यममन्दिरम्।

सकर्म्मिकायाः क्रियायाः प्राक् कर्त्तृपदं देयम्। यद्यपि क्रिया द्विकर्म्मिका तर्हि तस्याः अव्यवहितोत्तरे मुख्यं कर्म्म तत्पूर्व्वं गौणं कर्म्म स्थापनीयम्। यथा—शिशुः मातरं याति। माता शिशुं चन्द्रं दर्शयति। मालाकारः वृक्षं पुष्पं चिनोति। भिक्षुकः धनवन्तं धनं याचते।

समापिकायाः क्रियायाः प्राक् असमापिका क्रिया सन्निवेशनीया, एवं तस्याः क्रियायाः यानि कर्म्मपदानि तानि तस्याः क्रियायाः अग्रे प्रयोज्यानि। यथा—

विद्यार्थी स्वेन हस्तेन मिष्टान्नमादाय दरिद्रेभ्यो वितरति।

विशेषणपदं विशेष्यस्य प्राक् स्थापनीयम्। यद्यपि द्वयं तदधिकं वा विशेषणं पदं वर्त्तेत, तर्हि चकारादि अव्ययं व्यवहरणीयम्। यथा—दीर्घा रात्रिः। सुन्दरी बालिका। सुरभि पुष्पम्। सुन्दरं मनोज्ञञ्च प्राकृतिकं दृश्यम्। दीना मलीना च तस्याः शोभा। अर्थशून्या असम्बध्या च सा वाक्। विद्वान् उत रसज्ञो भवतारणः। राधावल्लभो मूर्खो वा अविमृष्यकारी। श्यामो विवेकहीनः किंवा अकृतज्ञः। रामचरणः शक्तिमान् किन्तु साहसशून्यः।

विशेषणपदस्य प्राधान्ये तथा विधेयविशेषणे च विशेषणं विशेष्यस्य परतो योज्यम्। यथा—श्यामः अतिशयः सुशीलः। स यादृशः कर्म्मठः तादृशः एव बुद्धिमान्। यं पुरुषम् उद्योगिनं लक्ष्मीस्तमुपैति।

क्रियाविशेषणं प्रायेण क्रियायाः अव्यवहितोत्तरे स्थाप्यम्। यथा—तूर्णं गच्छ। मधुरं हसति। वृथा भाषते। तूष्णीं भव। मृदु हसति। "अयि कृशोदरि, गच्छ शनैः शनैः" "पश्यति सादरं मुहुः" "झटिति प्रविश गेहं" इत्यादि।

सर्व्वनामपदस्य विशेषणं प्रायेण तस्य पश्चात् योज्यम्। किन्तु विशेषणस्य प्राधान्ये पूर्व्वेऽपि भवेत्। यथा—त्वं मूर्खः। स पण्डितः। अहं पीड़ितः। मोहान्धोऽहं किं ते वर्णयामि रूपं प्रभो।

उद्देश्यविधेये प्रकृतिविकृती च प्रकृतिपदम् अग्रे स्थाप्यम्। यथा—हरिरेव एतत्कार्य्यस्य मूलम्। "वेदाः प्रमाणम्"।

"नक्षत्रभूषणं चन्द्रः" "एको वृक्षः पञ्च नौकाः भवति" इत्यादि ।

करणपदं कर्त्तृपदस्य पश्चात् कर्म्मापादानाधिकरणानामग्रतो योज्यम् । यथा रामः स्वेन हस्तेन पुष्पं सञ्चित्य शिवायतने तमेव देवादिदेवमर्च्चयति ।

चलभयादानोत्पत्तिविरामान्तर्धानपराजयभेदार्थकधातूनामव्यवहितपूर्व्वेऽपादानं देयम् । यथा—प्रासादात् पतितः, सर्पात् भीतः, गुरोरादत्ते, पङ्काज्जातमित्यादि । कस्मिन् कस्मिन्नप्यपादानादुत्तरतः कर्त्तृकर्म्मकरणाधिकरणानि स्युः ।

यथा—पुष्पात् फलमुत्पद्यते, उद्यानात् पुष्पं गृह्णाति, अन्नात् दण्डेन काकं निवारयति, श्येनमुखात् पतितं शुकशावकं पिञ्जरे रक्ष ।

स्थानवाचकं तथा कालवाचकमधिकरणं वाक्यारम्भे प्रयोज्यम् । यथा—त्रेतायामयोध्यानगरे दशरथो नाम राजासीत् । तत्रैकः सिंहः प्रतिवसतिस्म । स तदा तूष्णीं स्थितः । पेचकः रात्रौ शब्दायते । नक्षत्राणि घोरान्धतमसि द्योतन्ते ।

सम्बन्धपदानि प्रायशः सम्बन्धिपदानां पूर्व्वं स्युः । यथा—"आषाढ़स्य प्रथमदिवसे" कदाचित् सम्बन्धिपदस्य विशेषणे व्यत्ययोऽपि दृश्यते । यथा—दुर्व्बोध्या खलु मानवानामवस्था । पद्मसरसः पश्चिमे तीरे । तपोवनस्यानतिदूरे ।

सम्बोधनं पदं वाक्यारम्भे प्रयोज्यम् । यथा—"देव ! अस्ति महती वार्त्ता ।" भोः ब्राह्मन् ! क्व गच्छसि ? "हा देवि !

इयदेव दर्शनम् ।" "देवि ! अपीदानीं स्वस्था ?" रे रे पापकारिन् ! किं त्वया कृतम् ? "अयि कृशोदरि ! गच्छ शनैः शनैः ," "अये ! कथमनतिदूरे स्त्रीजनकण्ठस्वरं श्रूयते ।"

हा-हन्त-अहहादीनि खेदसूचकाव्ययानि, तथा भोः-अये-अयिप्रभृतीनि सम्बोधनज्ञापकाव्ययानि वाक्यारम्भे प्रयोज्यानि यथा—"हा हा देवि ! इत एव दर्शनम् ।" "हा हन्त ! तुलसि ! त्वद्वासना प्रोज्झिता ।" "अहह ! महापङ्के पतितोऽसि ?" "भो भो वृक्षाः पर्व्वतस्थाः ।" "अये ! किं नागता देवी ?" "अयि ! कठोर ! यशः किल ते प्रियम् ?"

अथ-अपि-कथं-प्रभृत्यव्ययानि तथा किम्-शब्दस्य कति-पदानि वाक्यारम्भे प्रयोज्यानि । यथा—"अथ शशकस्य वारः समायातः ।" "अथ इयमेव दशा प्राणभृताम् ।" अथवा भाग्यविपर्य्ययस्य परिणामः । अपीदानीमपि वर्त्तते ते तृषा ? "अपि समागता देवी ?" अपि कृतस्त्वं दिनमुपासितः ? कथं सोऽत्रागतः ? कः कुत्र भोः ? कः आगतः ? कतमोऽसौ ? कियद्वा तस्य वयः ? कियती वर्त्तते वेला ?

नाममध्यमोत्तमपुरुषान्वितपदान्वये उत्तमपुरुषोक्तक्रियैव देया । तथा मध्यमपुरुषयुक्तपदेऽपि मध्यमपुरुषोक्तक्रिया निवेशनीया । यथा—माधवस्त्वमहञ्च यास्यामः । रामस्त्वञ्च भक्षयतम् ।

इत्यादि दिशा सर्व्वं ज्ञातव्यम् । विस्तरतः स्वस्वपठित-व्याकरणाद् ज्ञातव्यमिति संक्षेपः ।

पदस्थापनादर्शः

अधोलिखितप्रणाल्या नवीनशिक्षार्थिनां पदोपस्थापनं समीचीनमामनन्ति विद्वांसः। तत् संक्षिप्तायाः रीते रादर्शो यथा—

सम्बोधनम्,	कर्त्ता,	निर्द्धारः,	विशेषणम्,	हेतुः,	सम्बन्धः,	अधिकरणं,	अपादानं,	करणं,	कर्म,	क्रिया
...	रामः	...	...	...	...	...	...	...	...	गृह्णाति।
...	रामः	...	...	...	...	...	...	...	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	...	...	...	...	...	...	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	...	...	...	...	...	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	...	...	...	...	सम्मुखे	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	...	...	...	सर्व्वेषां	सम्मुखे	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	...	...	अतः	सर्व्वेषां	सम्मुखे	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	...	सुशीलः	अतः	सर्व्वेषां	सम्मुखे	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।
...	रामः	युष्मासु	सुशीलः	अतः	सर्व्वेषां	सम्मुखे	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति
हे बालकाः,	रामः	युष्मासु	सुशीलः	अतः	सर्व्वेषां	सम्मुखे	आचार्य्यात्	स्वेन हस्तेन	पुरस्कारं	गृह्णाति।

वाक्यवृद्धिः

लघुलक्षितवाक्यविवर्द्धये प्रथमं तावत् विशेषणादिचित्त-चमत्कारिपदोपस्थापनेन वाक्यं वर्द्धितव्यम्। यथा—

(क) वाल्मीकिः रामायणम् अरचयत्।

(ख) महर्षि वाल्मीकिः महाकाव्यं रामायणम् अरचयत्।

(ग) महर्षिः वाल्मीकिः सप्तकाण्डेन महाकाव्यं रामायणम् अरचयत्।

(घ) महर्षिः स्वभावकविः वाल्मीकिः सप्तकाण्डेन सुमनोहरं महाकाव्यं रामायणम् अरचयत्।

(ङ) महर्षिः स्वभावकविः प्राचेता वाल्मीकिः सप्तकाण्डेन लोकशिक्षार्थम् अभिनवं छन्दोमयं सुमनोहरम् ऐतिहासिकं महाकाव्यं रामायणम् अरचयत्।

(च) महर्षिः स्वभावकविः प्राचेता वाल्मीकिः बहुसर्गात्मकेन सप्तकाण्डप्राधान्येन लोकशिक्षार्थम् अभिनवम् अनिष्टुभ्छन्दोमयं सुमनोहरम् ऐतिहासिकं महाकाव्यं रामायणम् अरचयत्।

(छ) स महर्षिः स्वभावकविः प्राचेता वाल्मीकिः प्रथमे वयसि अतिदुर्वृत्तः दस्युः अभवत्। ततः क्वचित् ब्रह्मणः उपदेशेन स्ववृत्तिमपहाय षष्ठीसहस्रवत्सरपर्य्यन्तं सनातनं तारकरामब्रह्मनाम ध्यायन् कलुषादुत्तीर्य्य नीतिपरिपूर्णेन बहुसर्गात्मकेन सप्तकाण्डप्राधान्येन लोकशिक्षार्थं व्याधशराभिघात-हतक्रौञ्चशोकोत्थम् अभिनवमनुष्टुभ्छन्दोमयं सुमनोहरं

शब्दसंस्थानवैचित्र्यं नैसर्गिकशोभावर्णनबाहुल्यं महाकाव्यं रामायणं दुःखमये जगति व्यरचरत्।

"पातु वो गिरिजामाता" इति वाक्यम्, तस्य विस्तृतिः ; यथा—

या खलु पुरा सतीनाम विरुह्य निखिलकर्त्तव्यकर्म्मैकायनी-भूतं पतिमेव मर्म्मसमालम्बनरूपं मन्यमाना तदनुसरणमेव सकलकर्त्तव्यादधिकतममवबुद्ध्य जनकमुखात् पतिनिन्दाश्रवणेन प्राणान् त्यक्त्वा प्रस्थापयदन्वर्थनाम सतीरमणीनिवहेषु अतिमात्रम्। एवं हि या निखिलनगाधिराजं गिरिवरं हिमालयं जनकत्वेना-ङ्गीकृत्य त्रिदशपुरवासिनां पदवीमभिरुहन्तं प्रचण्डदोर्दण्ड-विभीषितभुवनत्रयजनमानसं दैतेयं महिषासुरं त्रैलोक्यविस्मयकरे महाहवे सहानुचरं निपात्य जगतां स्वास्थ्यमनयत्। या हि नाम पुनर्देवगणस्तवपरितुष्टा विधृतभुवनजनगणमनमोहिनी-रूपा हिमवतस्तुङ्गशृङ्गसङ्गमध्याधिरूढ़ा दनुजेश्वरवरं कैतवेन परिभूय लोकत्रयातिविस्मयकरं समरमभिनयन्ती निहन्ती च हेलया मत्तवारणनिभातिशक्तिधरान् शूरशौण्डान् चण्डमुण्डादि-दनुजनिकरान्। या किल रक्तवीजशोणितकणचौणीस्पर्शनो-त्थशतशोऽपि दानवरणाङ्गनेऽत्यतिकोपना प्रकटितविकटनर-सिंहशूकरशुनासीरादिदेवप्रधानवपुर्व्विभ्रमा हिरण्यकशिपु-कुक्षिविदारितारुणरुधिरच्छटोङ्कांषितखरनखरनिकरसमरसहायकैः परहृदयकरत्रासविजृम्भकैः स्वैः स्वैरेवास्त्रैः निखिलावनिपरिव्याप्त-रक्तवीजादितिसूतं समनभवनातिथिमनयत्। या नूनमखिल-

प्रभुधर्म्माभिरटहन्तौ कृतान्तस्यापि कृतान्तसमौ निशुम्भशुम्भासुरौ सहानुचरौ प्रज्वलद्घोररणरोहिताश्वे समिधौ प्रकल्प्य समूलदानवकुलविनाशिनात्यसहणीयगुरुभाराभिभूताया: भूतधात्र्या: गुरुकठोरभारं लघ्वीत्वमप्रापयल्लीलाललितकलाविलासेन। सा युगयुगान्तरोद्भवदानवदर्पसूदणी हरहृदयविल्लासिनी गिरिजा माता व: (युष्मान्) पातु कायान्तरायात् शश्वत् समा इति।

"कृष्ण: करोतु कल्याणम्" इति वाक्यस्य विस्तृति:—

हं हो! यस्तावदिह निखिलललामभूतां ज्योति:-सोम-सवितुपचितविपुलाम्बरकलेवरां शस्यैश्वर्य्यश्यामलामिमामिलां परिवर्त्तवारिधिवारिनिलयासीनां समीक्ष्य विधृतविसारवपुरनाद्याम्नायचयं समुद्धृत्य सनातनं पुरुषं पुनर्जगत्यनयत्। नूनमन्यदा पुनरङ्गीकृतनिकृष्टघृष्टिविग्रह: प्रलयसलिललीनाचलां विशालदशनसुशलाग्रेण विगाह्य समुत्तोलयत्। पर्य्यायितत्रितयकमठकायं प्रकटयन् सशैलसलिलाधारां धरणीमिमामद्यापि पृष्ठे परिस्थापयत्। अपि तुर्य्याश्चर्य्यरूपं नृसिंहविग्रहं विकलयन् सोरप्रकारनखरनिकरघर्षणकर्षणै: शौर्य्यवीर्य्याभिमानिनो दैत्यपतेर्हिरण्यकशिपोरिन:कठिनोपरां हृदयधरां विलोरयत्। योऽदितिकुचौ स्वीकृतातिह्रस्वमूर्त्तिर्दानेज्यागर्व्वगर्व्वितं दैतेयं बलिं छद्मना खर्व्वयितुं त्रिपादमितां महीं संभिक्ष्य बड़वामुखमनुलम्भयंश्च तं त्रिदशच्युतान् विबुधांश्च पुनर्निजपुरमनयत्। य: पुनर्निदाघमध्याह्नमार्त्तण्डप्रकाशशौचशौण्डजमदग्नेरुत्सजन्मा पित्रनुदिष्टो मातरं निहत्य स्तुत्यनुहृष्टेन पुनस्तेनापि तामजीवयत्। एवं

निशम्यानुचितपरेतपुरमभिगमनं पितुर्य्यस्तन्महामर्शातिक्रान्तान्त:करणो बलवज्ज्वलन इव स्फारकुठारधाराचिंषा प्रचुरेन्धनप्रकारं प्रखरहैहयभुजवनं ददाह। अतश्चाप्यभिमानाभिमानिनां क्षौणीजक्षत्रियाणां क्षेत्रतो गलल्लोहितधारयैकविंशतिकृत्व: पितरम्। यस्तावन्निकषात्मजोद्वेजितादितिजानुनयक्रमेणाखिलवर्य्यार्य्यमप्रभावाप्रतिमान्वयसम्भवातिशयैश्वर्य्यवद्दशरथोरसा निखिलनारीसौभाग्यवतीशुचिस्त्रतीनां कौशल्यादीनां जठरेषु चतुर्भिरंशैर्जननमभिगृह्य गौतममन्यूपरतां प्रात:प्रदोषसप्ताश्वभास्वरनौकाशयोषासङ्गतवरिष्ठाङ्गनां प्रस्तरमयीमहल्यां चरणरेणुना मानुषीं विधाय साक्षात् साक्षिरूपासङ्गसङ्गतिसङ्गमवतो विदर्भराजस्य तनयां जानकीमुपयम्य भवनोपगत: कैकेयीवाक्यानुपालयता पित्रा निर्व्वासित:, काननावनीमधिवसन् ऋक्षप्लवगचरसहायेन सागरपरपारसन्निसन्नां लङ्कां समेत्य जातुधानप्रधानं त्रिलोकाहृतसकलकुलमर्य्यादं मुषितजनकाङ्गजं शासितुरपि शासितारं रावणमनाख्येयसंख्येन समूलं कुलं समुच्छिनत्। अपि नाम यो हि दैवकीजठरादाकर्षितो रोहिण्यङ्के वसुदेवदेहजन्मा विशालहलप्रहरणेनाप्रतिममल्ललीलया च शिष्टकष्टमपहर्त्तुं दुर्वृत्तदैत्यदलं निहत्य लघूकरोद्धरित्रीत्रासं बहुम्। य: किल मायादेवीगर्भगृहाज्जन्म परिगृह्य विमुक्तमायिकोऽशेषसुखसमृद्धिं राज्यं भोग्यं मुञ्चन् तुच्छोपलखण्डवत् मन्यमानाभिनवसार्व्वजनीनधर्म्मं जगत्यस्थापयत्। य एव हि वर्त्तमानयुगावतार: कल्किनामा सम्बलपुराभिधेयपत्तने विष्णुयशोधनविप्रौरसि

संभविष्यन् वेदाचारविचारवर्जयितानार्य्यान् विनंक्ष्यते। स एव युगयुगावतारप्रबलसकलबाधाबाधिता विश्वमूर्त्तिर्भगवान् दुःस्थसंस्थानकारिकंशारिः कृष्णो युष्मत्कायजं कर्म्मजं मानसिकञ्चापि कल्याणं करोतुतमाम् इति।

"शश्वद्रक्षतु वः समस्तविरहात् सोऽयं विभुः शङ्करः"

यदस्ति कल्पान्तसकलचराचरोद्भिज्जजीवजन्तुबीजव्रजार्च्चितादिमयुगोद्भवनिखिलसलिलकलापकलेवरम् एवं यज्ज्वलनजालपुद्गलेन विधिविहितहुतहव्यमात्मरुचिरामरं प्रापयज्जगज्जनातिहितसिद्धये। यदपि च स्वर्गग्रामगमनयोनिमखमुख्यसमापकत्वेनात्महवनकर्त्तृत्वमाख्यापयत्। ये च तावदसोममहामहिमचिरन्तनानन्तकालं दण्डमुहूर्त्ताद्युपाधिभेदमहोरात्राभ्यामुपजनयतः सूर्य्यचन्द्ररूपे जगतां पुष्कलेन। किञ्च यत् शब्दसमवायिकारणमनाद्यनिधनं गुणितपञ्चगुणान्विताकाशविकाशमिव विग्रहम्। परमन्यत् सकलजीवकुलासुधारणकारणशस्यौषधिनिदानावशीकरणम्। एवं नाम यदेवाक्षुद्रजगज्जीवश्वासप्रश्वाससम्वाहकतया त्वग्ग्राह्यत्वेन च प्रत्यक्षगोचरम्, जगत्प्राणसंज्ञककायम्। तैरेतैः स्वस्वेन्द्रियग्रामग्राह्यैः शम्भोः शरीरैः सार्द्धमनाद्यनिधनोऽयं स विभुः शङ्करः समस्तविरहात् क्लेशकोटिकात् शश्वदविरतं वः युष्मान् रक्षतु।

विशेषणादिप्रयोगबाहुल्येन वाक्यस्यातिविस्तृतिः कादम्बरीवासवदत्तादिगद्यमयेषु ग्रन्थेषु ज्ञातव्या। तत्रत्योदाहरणानि विस्तारभिया न दर्शितानि।

वाक्यसंक्षेपः

लक्षणलक्षितवाक्यानामंशविशेषस्य त्यागः वाक्यसंक्षेपः। स तावत् विशेषणाद्यप्रयोजनीयपदांशानां त्यागाद्यैर्भवति। यथा—

(क) तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः प्रवरनृपमुकुटमणि-मरीचिचयचर्चितचरणयुगलः सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभुव।

(१) तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः सकलकलापारंगतोऽमर-शक्तिर्नाम राजा बभुव।

(२) तत्र सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभुव।

(३) तत्र अमरशक्तिर्नाम राजा बभूव।

(ख) वीरवरः सूचिभेद्यान्धतमसि प्राकारमुल्लङ्घयामास, अगृह्णाच्च वित्तापहारिणः करम्।

(१) वीरवरः अन्धे तमसि प्राकारमुल्लङ्घ्याग्रहीत् वित्ताप-हारिणः करम्।

(ग) अहो! कष्टं! कष्टम्!! ब्रह्मदत्तस्य नयनं नश्यति नितरां सकृदपि द्रष्टुं न शक्नोति आश्रमपदम्।

(१) अहो! कष्टम्! ब्रह्मदत्तनयनहीनः नितरां सकृदपि न पश्यति आश्रमपदम्।

(घ) देवर्षिर्यथा विष्णुभक्तो भवति तथा शुक-देवोऽपि।

(१) देवर्षिशुकदेवौ समानौ विष्णुभक्तौ भवतः।

(२) देवर्षिशुकदेवौ तुल्यं विष्णुं भजेते।

(ङ) द्रौणिर्हत इति ज्ञात्वा आचार्य्यः प्राणान् तत्याज। ततस्ते कौरवा विषादविह्वला निरतिशयं चक्रन्दुः। तत्त्वार्थदर्शी सञ्जयस्तान् प्रबोधयामास। रणभूम्येकदेशं यात्वाश्वत्थामानं तत्रानेतुं विनयधरं कञ्चुकिनं प्रस्थापयामास च।

(१) द्रौणिर्हत इति बुद्ध्वा मृतमाचार्य्यमनुशोचयतः कौरवान् सञ्जयः प्रबोध्य रणभूम्येकदेशात् अश्वत्थामानमानयनाय कञ्चुकिनं प्रस्थापयामास।

अर्थविवृतिः

(Expression of mining)

कस्मिंश्चिद्वाक्ये वाक्यांशे वा अर्थस्य सहजबोध्यवाक्येन विवृतिरर्थविवृतिः। सा च वाक्यस्थदुर्ब्बोध्यपदानां सहजपदेन परिग्रहणरूपा। परं पदपरिवर्त्तनेऽपि चेदर्थस्य सम्यक् विवृति-

र्नघटते तर्हि जटिलं सङ्कोचितांशञ्च एकाधिकसहजपदोपस्थापनेन संप्रसारणं विधायार्थो ग्रहणीयः ।

अर्थः (Paraphrase) यथा—(क) ततः स देवराट् देवैः ऋषिभिश्च स्तूयमानस्त्रिपिष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ।

(१) ततः अनन्तरं स देवराट् इन्द्रः देवैः अमरैः ऋषिभिः मुनिभिः स्तूयमानः वन्द्यमानः त्रिपिष्टपस्थः स्वर्गस्थः निष्कल्मषः पापशून्यः बभूव अभवत् ।

(ख) अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा शश्वदगण्यपण्यविस्तारितमणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाहात्म्या मगधदेशशेखरीभूता पुष्पपुरी नाम नगरी ।

(२) समस्तानां सकलानां नगरीणां पुरीणां निकषः आदर्शः शश्वत् निरन्तरं अगण्यैः असंख्यैः पण्यैः विक्रेयैः विस्तारितैः मणिगणादिवस्तुजातैः मणीनां रत्नानां गणाः समूहाः ते एव आदयः मणिगणादयः ; वस्तूनां जाताः समूहाः मणिगणादय एव वस्तुजाताः मणिगणवस्तुजाताः तैः रत्ननिचयादिवस्तुसङ्घैः व्याख्यातं निवेदितं रत्नाकरस्य समुद्रस्य माहात्म्यं महिमा यया तथाभूता बहुशोरत्नपूरिता मगधदेशस्य शेखरीभूता शिरोभूषणरूपा पुष्पपुरीनाम नगरी अस्ति विद्यते ।

(ग) मूर्खस्य च दिशः शून्याः ।

(३) शास्त्रज्ञानहीनत्वेन कर्त्तव्याकर्त्तव्यविमूढ़तया मूर्खः निरन्तरम अवसीदति, नितरां सर्व्वथा तस्य अवश्यपालनीयेऽपि कार्य्ये औदासीन्यं घटते ।

व्याख्या—(Explain) सा हि प्रागुक्तरोत्यनुक्रमेण पूर्व्वसम्बन्धस्थापनेन च व्याख्यातव्यांशस्य अलङ्कारैतिहासिकत्व-प्रकटनरूपा। यथा—

(क) अथ तस्य राजकुमारस्य कमलगूढ़शशिकिरणरज्जु-दामनिगृहीतमिव रजतशृङ्खलोपगूढ़ं चरणयुगलमासीत्।

(१) निद्रोपगतयोः अवन्तीसुन्दरीराजवाहनयोः दम्पत्योः सतोः ; अथ प्रबोधनान्तरं राजकुमारस्य राजवाहनस्य चरण-युगलं पादयुग्मं कमलमिति मन्यमानेन नितरां गूढ़ेन भ्रान्तेन शशिना चन्द्रेण किरणाः रज्जुदामानीव तैः निगृहीतं दृढ़-बद्धमिव चरणयुगलं राजवाहनस्येति शेषः ; रजतशृङ्खलेन रौप्यदाम्ना उपगूढ़ं निगड़ितम् आसीत्। अत्रापह्नुत्यनुप्रा-णीतोपमालङ्कारः।

भावार्थः, तात्पर्य्यं वा

(Purport)

वाक्यस्थितस्यालङ्कारादिबाहुल्यवर्णनीयविषयस्य परित्यागेन मर्म्मार्थप्रकटनं भावार्थोनाम। यथा—(क) तारुण्ये सुविमला धीरपि प्रावृट्सरिदिवाविला स्यात्।

(१) वर्षासु नद्यम्भः यादृशं कर्द्दमाक्तं भवति तथा यौवनेऽ-त्यतिनिर्म्मलापि बुद्धिः कलुषिता स्यात्।

संक्षेपार्थ:

(Summary) यथा—

(क) अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः।
सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे॥

(१) अनुत्पन्नः, उत्पद्य मृतः, मूर्खश्च इति त्रिविधानां पुत्राणां मध्ये अनुत्पन्नमृतौ पुत्रौ मनाक् प्रियौ भवतः। यस्मात् हेतोः मृताजातौ स्वल्पदुःखकारणभूतौ स्तः। मूर्खः चिरजीवनं मातापितरौ क्लेशयेत्।

(२) मम पुत्रो न जातः उत्पद्य मृतो वा एतत्तु दुःखं स्वल्पकालव्यापकं मूर्खपुत्रस्तु चिरकालं कष्टदायकः। यतः कृतान्तसदृशो मूर्खः।

रूपकत्यागेनार्थः— उपमानार्थं विहाय उपमेयार्थविवृतिरूपः। यथा—

(क) अस्ताचलगह्वरोपगते मार्त्तण्डमृगाधिपे ध्वान्तदन्तिराजः निखिलावनीं निःशङ्कं विचचार।

(१) सूर्य्यास्तमिते जगदन्धकारमयमासीत्।

अनुक्तपदपूरणम्—(Flling up of ellipses)
वाक्यान्तर्गतानुक्तपदमर्थादिना सङ्गमय्य युक्तिसाहाय्येन संस्थापनरूपम्। यथा—

(क)—वत्स !—त्वां—अब्रुवम् ;—सविशेषं—कदाचित्—सांसारिकामोदादिषु—वर्त्तितव्यम्।—सततं—गुणानुकीर्त्तनं—। येन—विच्युति—घटेत ;—सर्व्वदा साध्यम्—।

(१) प्रिय वत्स ! प्राक् त्वां यदब्रुवम्। तत्सविशेषं स्मर्त्तव्यम्। कदाचित् मोहवृत्त्या सांसारिकामोदादिषु मुधा न वर्त्तितव्यम्। परं सततं परमेशगुणानुकीर्त्तनं कर्त्तव्यम्। येन स्वकर्त्तव्यात्—विच्युति र्न घटेत ; तत्र सर्व्वदा यथा साध्यं यतितव्यम्।

(२) हे वत्स ! अहं त्वामेकदा अब्रुवम्। तत्सविशेषमवधेहि। न कदाचित्त्वया सांसारिकामोदादिषु बाहुल्येन वर्त्तितव्यम्। गुरुमुखात् सततं शास्त्रगुणानुकीर्त्तनं श्रोतव्यम्। येन तस्मात् विच्युति र्न घटेत। एतत् सर्व्वदा तव साध्यमिति।

(३) अयि वत्स ! पुरा त्वां सर्व्वमब्रुवमधुना सविशेषमवगच्छ कदाचित् केषु सांसारिकामोदादिषु कथं कथमपि वर्त्तितव्यम्। नक्तं दिवं सततं मर्हणीयगुणानुकीर्त्तनं विधेयम्। येन तस्मात् विच्युतिः कदा न घटेत। एवं सर्व्वदा कायपातेनापि साध्यं तव।

सन्धिनियमः

संस्कृतरचनायां प्रायश एव यत्र तत्र सन्धिसम्भवः, नितरामधोलिखितवाक्यं सर्व्वथा स्मर्त्तव्यं सुकुमारमतीनां शिक्षार्थिनां तथाहि—

सन्धिरेकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः ।
सूत्रेष्वपि तथा नित्यः सचान्यत्र विभाषितः ॥

समासवाक्येषु तथा उपसर्गधातुषु सूत्रेषु च सन्धिरवश्यमेव करणीयः । अकृते दोषः स्यात् ।

(क) 'विदारितारुणरुधिरच्छटोद्भाषितः, इत्यादौ 'विदारित-अरुणरुधिरच्छटा-उद्भाषितः' इत्यादि ।

(ख) 'व्यजेष्ट' 'समभिव्याहार' 'प्रोज्झितः' 'समुद्धरति' इत्यादौ—वि-अजेष्ट,—सं-अभि-वि-आ-हार, प्र-उज्झितः, सं-उत्-हरति, इत्यादि ।

(ग) सिद्धोवर्णः समाम्नायः, वास्मदोर्द्वयोश्च, क्लीवाक्लीवयोः क्लीवमवशिष्यं स चैकवद्वा, इत्यादौ—सिद्धः-वर्णः समाम्नायः, वा-अस्मदोः-द्वयोः च, क्लीव-अक्लीवयोः क्लीवं-अवशिष्यं सः-च-एक-वत्-वा-इत्यादि ।

समासादेरन्यत्र सन्धेर्व्विकल्पो ज्ञेयः । यत्र यत्र सन्धिकृते श्रवणकटुत्वं तथा अर्थस्य च दुर्ब्बोधत्वं घटते तत्र तत्र सन्धिर्न करणीया । यथा—मुग्धे कात्यतिकोपना, त्वानेन महर्द्धे-

काव्यटवीं,इत्यादौ—मुग्धा, एका, अतिकोपना, एवं नृा (नरेण) अनेन, सह, ऋच्छ, एकाकी, अटवीं, एवमेव सर्व्वत्र ज्ञातव्यम् ।

यतिचिह्नम् (Stops)

उच्चारणविच्छेदसूचको जिह्वाया विरामो यतिः । सा हि अग्रदेशीयैः पण्डितैः छन्दःशास्त्रेषु विशेषेण विहिता । तद्ज्ञानाभिलषतस्तेष्वपि शास्त्रेषु अनुसन्धानीया । इह तु गद्यमये वाक्येऽधोलिखितसङ्ख्याङ्कपातेन च या पाश्चात्यपण्डितैरभिहिता, सैव वेदितव्या । यथा हि सा—

(१) ,—कमा (comma) चिह्नमेतत् एकसंख्यकोच्चारणकालं यावत् जिह्वायाः विरामरूपम् ।

(क) यादवः, केशवः, त्वम्, अहञ्च क्रीड़नार्थं यास्यामः ।

(ख) दीनो वा, विभवयुक्तो वा, न जातु पापमाचरेत् ।

(ग) किं करोमि, क्व गच्छामि, किमप्यवगन्तुं न शक्नोमि ।

(२) ;—सेमिकोलन् (semicolon) द्वितीयच्छेदः । अयं तावद्द्विसंख्यकोच्चारणकालपर्य्यन्तं विरामरूपः । स तु प्रायश एव क्षुद्रक्षुद्रवाक्येषु तथा किन्तु, यद्यपि, नितरां,

अतएव प्रभृति अव्ययपदानां पूर्व्वस्थपदान्ते एषामव्ययानाम-ग्रतः निवेशनीयः। यथा—

(क) तत्र क्षुधिताय अन्नम् ; तृषिताय जलम् ; रोगिणे औषधम् ; अर्थिने अर्थम् अर्पयन्ति।

(ख) बहुधोपदेशमवोचदाचार्य्यः ; तथा अहमपि अनु-नयामि ; किन्तु वैराग्यप्रणोदितः स मे यवीयान् गृहं शिशुत-नयाम् ; तथा साध्वीमपि च जायामपहाय काननमवनीं गतः।

(ग) तदसौमोद्यमेन विधातव्यम् ; यद्यपि तत्र कृतकार्य्यो न भवेः तर्हि का लज्जा ?

(घ) ये खलु परच्छिद्रान्वेषिणः, ते हि प्रधानतः परेषां दोषमन्विषन्ति ; नितरां स्वदोषं न पश्यन्ति।

(ङ) तस्मिन् यादृशो मे विश्वासः तेनानुमन्ये, ततः प्रत्याख्यातो न भविष्यसि ; अतएव विकल्पमपहाय त्वरा गच्छ।

(३) :—कोलन् (colon) तृतीयच्छेदः। अयन्तु त्रिसंख्य-कोच्चारणकालं यावत् विरामरूपः। अस्य यूरोपीयभाषान्तरे व्यवहारो विरलः। वर्त्तमाने जगति तदभाषानुकृतात् यत्र तत्र बाहुल्येन व्यवहारो दृश्यते। यथा—

(क) आदौ साकारोपासनां विना वाङ्मनसोरप्यगोचरस्य ब्रह्मणः कल्पनानोत्पद्येत : साकारवादिनां मतमेतत्।

(ख) संख्याकरणेषु तथा द्रव्यादिविषयनिराकरणेषु च प्राक् तृतीयच्छेदः देयः (colon) तदन्तेषु सरलरेखा योज्या।

यथा—पञ्चनवत्यधिकाष्टादशखृष्टीयशके (१८९५) लोकगणना-विवरणे :—

एते·····उत्पन्नाः, इयन्तो मृताः। इत्यादि। तस्य गृहकक्षे इयन्ति सज्जाद्रव्याणि :—एका खट्वा, त्रीणि तैल-चित्रालेख्यानि ; पञ्च पुस्तकाधाराः, द्वे विंशतिः ग्रन्थाः, रमणीयानि बहुविलासवस्तूनि। इत्यादि।

(४) ।—पूर्णच्छेदः, अयं किल वाक्यसमाप्तौ स्थापनीयः। एङ्ग्लोभाषायां (in English) यत्र (.) फुलष्टप् Fulstop योजनीयः, तत्र तत्रार्थे चास्य व्यवहारः। यथा (क) स गच्छति। दुःखमय एव संसारः।

(ख) त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम्।
कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम्॥

(५) ?—प्रश्नज्ञापकचिह्नमेतत् यथा—

(क) किं करोषि? उद्धृतांशः सरलभाषयानुद्यताम्? निन्दुकस्य का कथा?

(६) !—चिह्नमिदं सम्बुद्धौ, तथा घृणाहर्ष-विषाद-विस्मयादिषु, अहो-हा-अयि-भोः-अये-वत-हन्तप्रभृत्यव्ययवाक्येषु व्यवहरणीयम्। हे भगवन्! मां रक्ष। अहो! दुर्दैवमापतितम्। हा हा! प्रिये! जानकि! एतदेव दर्शनम्। धिक् धिक्!! पापार्जितं धनम्।

(७) -हाइफेन (hyphen) चिह्नमेतत् संयोजकम्। समस्यमानपदानां परस्परसम्बन्धस्थापकम्। यथा—

(क) सान्ध्य-समीरण-कम्पित-जल-नील-नलिनीव चञ्चल-लोचना इत एवाभिवर्त्तते। प्रभात-वाताहतकम्पिताकृतिः कुमुद्वती-रेणु-विसङ्ग-विग्रहम्।

(ख) मुद्राक्षरसन्निवेशकाः (Compositers) यदि सन्निविष्टपङ्क्त्यवशेषे शब्दगतमक्षरं पूर्णत्वमानेतुं न प्रभवन्ति; तर्हि क्षुद्रायतनयानया सरलरेखया पूर्व्ववर्त्तिपदांशं परवर्त्ति-शब्दस्मूर्हेन समं संयोजक इत्यभिज्ञानार्थं निवेश्य प्रतिबोध-यन्ति। यथा पङ्क्त्यवशेषे अक्षरम् "उप" परवर्त्तिपङ्क्त्यग्रे "कारकः" इत्यादिस्थले पूर्व्वपङ्क्त्यवशेषे चिह्नमिदमर्पयन्ति। तेन बोद्धव्यं "उपकारकः" इति।

(८) " "—उद्धरणचिह्नम् (Quotation mark) इदं तावदन्यदीयवाक्योद्धरणे व्यवहार्य्यम्। यथा—

(क) तेनाभिहितं "तत्र दिवसेऽपि शृगाला विचरन्ति" इति। "नानृतात् पातकं महत्" इति साधूक्तात् कदापि मिथ्या न भाषेत। तस्य तातः आदिशति—"तिनकड़ि, डाक-गृहात् टिकेट् द्वयं, षट् पोष्टकार्डं च गृहीत्वा तूर्णमागच्छ"। "फेउ फेउ" रवेण शब्दायन्ते सारमेयाः।

(९) '—लोपचिह्नम् (Mark of ellipsis) शब्दा-न्तर्गताक्षरलोपार्थमेतत् व्यवहरन्ति। नितरां संस्कृत-भाषासु तदसम्भवात् वङ्गादिभाषानिर्म्मितपद्यादौ उदाहरणं द्रष्टव्यम्।

(१०) — ड्याश् (dash) भग्नचिह्नम्, इदं तावत्

आरब्धकथान्ते अन्यदीयकथाप्रसङ्गे, तथा यथेति अव्ययान्ते प्रयोज्यम्। यथा—

(क) सुचिरं नगरवासेन शरीरं तव यावदशमस्वस्थं वर्त्तते, तेन मन्ये विदेशभ्रमणं—दीर्घदीनं ग्रामावस्थितिश्च—अत्यतिशयं ते शुभं भविष्यति।

(ख) महावंशोत्पन्नोऽयं सैनिकः ;—इंरेजावाहिणीषु तथा जर्म्मणवाहिणीषु च अस्य प्रभूता प्रतिपत्तिरवलोक्यते।

(ग) यथा—वीरचरिते। यथा—रामायणे। तथा—मनौ। तथा हि—याज्ञवल्क्यः।

(११) ( )—प्यारान्थिस् (Paranthisis) वा [ ] ब्राकेट् (Braces) बन्धनौ। चिह्नमेतत् वाक्यान्तर्गतस्य कस्यापि पदस्य, उत वाक्यांशस्य वा व्याख्यायां तथा अप्रासङ्गिककथावतारणादिषु च व्यवहरणीयम्। यथा—

(क) उज्जयिनीपतेः (विक्रमादित्यस्य) नवरत्नमण्डिता (कालिदासधन्वन्तरिप्रमुखैर्नवकविप्रधानैः परिशोभिता) परिषदासीत्। केन तस्याः (मालवदुहितुः) प्रतिकृतिः रचिता ?

(ख) अथ [अनन्तरम्] तस्य [शशकस्य] वारः [समयः] समायातः [उपस्थितः] इत्यादि।

(१२) ...... ; * * * * ; इमे चिह्ना अन्यदीयवाक्यग्रहणे तद्वाक्यान्तर्गतास्तोलांशस्य किन्तु अप्रयोजनीयतया कस्यचिदंशस्य वर्ज्जनाय व्यवहरणीयेति। यथा—

(१) सुरामत्तः सः सुरिण्डकालयात्……(रूपजीविनो)-गृहम् अगच्छत् । (२) भयविक्लवः*** शेषेतं दृष्ट्वा प्रकृतिस्थोऽस्मि । (३) आः ! कः ?——एषोऽहम् । इति ।

दोषः—

"काव्यापकर्षका दोषाः" इत्युक्तेः सर्वतः एव दोषः परिहर्त्तव्यः काव्यस्य। उक्तञ्च प्राक् "तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन। स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्।" इति। अतएव काव्यदोषो न चापेक्षणीयः, न वा मर्षणयोग्यश्च। ननु तर्हि क एव सः? यं विज्ञाय परिहर्त्तुं शक्यः इत्याकाङ्क्षायामाह—

दुःश्रवानुचितार्थत्वे ग्राम्यत्वं निहतार्थता ।
क्लिष्टत्वमप्रतीतत्त्वं विरुद्धमतिकारिता ॥
अविमृष्टविधेयांशभावः सन्दिग्धता तथा ।
पदवाक्याश्रिता दोषाः * पदांशेऽप्यमी केचन ॥

क्रमेणास्योदाहरणं ज्ञातव्यम्। तत्रादौ दुःश्रवत्वं परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं, तच्च पदगतं यथा—

"अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्त्तार्थ्यं लभते कदा ॥" (क)

---

* एकमात्रस्य पदस्य दुष्टत्वं पददोषः, एकाधिकानां पदानां दोषयुक्तं वाक्यदोषः, पदानां परिवर्त्तनेऽपि दोषसत्त्वे तादवस्थ्येऽर्थदोष इति।

(क) स मद्विद्विष्टो युवा अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गाः कन्दर्पोत्सवमन्दिरायमाणाः•

अत्र कार्त्तार्थ्यमिति श्रुतिकटु। वाक्यगतं यथा भट्टौ—

"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत् सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च॥" (ख)

इति, पदांशे यथा कुमारे—

"तदगच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्य्यम्" इत्यत्र 'ध्यै' इति पदांशं दुष्टम्।

अनुचितार्थत्वम् अयतार्थत्वं वा पदगत यथा—

"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो-
रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः॥" (ग) इति

कटाक्षास्तेषां या भङ्गयः प्रकारास्तासां तरङ्गितैः तरङ्गवदाचरणैः उत्तरोत्तराविकृदरूपैः उपलक्षितया। सहितया वा, तन्वङ्ग्या कृशाङ्ग्या आलिङ्गितः सन् कार्त्तार्थं कतार्थतां कदा लभते लप्स्यते प्राप्स्यतीतार्थः।

(ख) स राजा दशरथः वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान् त्रिदशान् तिस्रो दशा बाल्य-यौवनप्रौढा अवस्था येषां तान् देवानितार्थः। अयष्ट यज्ञेनार्च्चितवान्, पितॄन् अताप्सीत् श्राद्धतर्पणादिभिः प्रीणितवान्, बन्धून् पितृव्याभ्रात्रादीन् सममंस्त सम्यक् मानीतवान्, षण्णां कामक्रोधादीनां वर्गः समूहः तं व्यजेष्ट विशेषेण जितवान्, नीतौ नीतिशास्त्रे अरंस्त रतवान्। किञ्चेति चार्थः, अरीन् शत्रून् समूलघातं मूलसूचसहितं यथातथेतार्थः, न्यवधीत् निहतवान्।

(ग) तपस्विभिश्चान्द्रायणादिकृच्छ्रव्रतपरायणैः जनैः या गतिः सुचिरेण सुदीर्घकालेन लभ्यते प्राप्यते सत्रिभिः याज्ञिकैः जनैः प्रयत्नतः बहुप्रयासेनेतार्थः, या गतिः च इष्यते वाञ्छ्यते, रणाश्वमेधे संग्रामरूपाश्वमेधयज्ञे पशुताम् वध्यच्छागलत्वम् उपागताः निहता

अत्र पशुपदं कातर्य्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वं, वाक्यगतन्तूह्यम् ।

ग्राम्यत्वं * केवलं लोके एव स्थितत्वम् । पदगतं यथा—

"किं रुषा शोणितस्पर्द्धी गल्लस्ते स्पन्दते भृशम्" (घ)

वाक्यगतं यथा—

"ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः ।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥" (ङ)

प्रथमे गल्लशब्दः, द्वितीये गल्लादयाः शब्दा ग्राम्याः ।

निहतार्थत्वम् उभयार्थकस्य शब्दस्य अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः, यथा—

"नवनीरदकान्तिनाम्बुकेलीप्रहतानां व्रजसुन्दरीकुचानाम् ।
मदपुञ्जभरेण मोदमानं यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ॥"

इति भावः, अतएव यशस्विनः कीर्त्तिमान् वीरा इति शेषः, तां गतिं स्वर्गगमनरूपामिति भावः, आशु शीघ्रं प्रयान्ति गच्छन्ति । अत्र कातर्य्यं दैन्यमित्यर्थः, पशवो हि परायत्तत्वात् सर्व्वदा दीना एव, तादृशवीराणान्तु स्वाधीनवृत्तित्वात् पशुत्वकीर्त्तनमतीवायुक्तमिति तात्पर्य्यम् ।

* काव्येषु अलौकिकचमत्कारिपदप्रयोग एव युक्तः, न तु सामान्यजनप्रयोज्य पदप्रयोगः, तथात्वे काव्यस्य चमत्कारित्वं नस्यतीति भावः । ग्राम्यः ग्रामीजनः सामान्यजन इत्यर्थः, तस्य भावः ग्राम्यत्वं येन प्रयोगेन ग्राम्यत्वं प्रतीयते तादृशप्रयोगो ग्राम्यः, स तु सहृदयानामप्रीतिकरः इत्यस्य दोषत्वमिति सतां हृदयम् ।

(घ) रुषा कोपेन शोणितस्पर्द्धी रक्तनिभः ते तव गल्लः कपोलदेशः इत्यर्थः, भृशम् अतिशयं स्पन्दते स्फुरति । गल्लशब्दोऽत्र ग्राम्यः ।

(ङ) ताम्बूलभृतगल्लः ताम्बूलपूर्णवदनम् इत्यर्थः, अयं मानुषः भल्लं सुष्ठु इत्यर्थः, जल्पति कथयति किञ्चिदिति शेषः, यथा तथा सदैव खादनं भोजनं पानञ्च करोति ।

शम्बरशब्दो दैत्यविशेषे प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः। यमुनाशम्बरं यमुनाजलम् अम्बरम् आकाशं व्याप्तम्।

क्लिष्टत्वमर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वं पदगतं यथा—

"ताः क्वाप्यहो घनघटा विलयं प्रयाता ज्योत्स्नाश्चिराय विलास-शोलाः, क्षीरोदजावसति जन्मभुवः प्रसन्ना ग्रद्यानुरज्जयति भास्वति दक्षिणाशम्॥"

अत्र क्षीरोदजा लक्ष्मीस्तस्याः वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानीत्यतिकष्टेन बोधः। वाक्यगतं यथा—

"धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्॥" (च)

अत्र धम्मिल्लस्य केशबन्धस्येत्यर्थः, शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः।

अप्रतीतत्वमेकदेशशास्त्रान्तरमात्रप्रसिद्धत्वमर्थः। यथा—

"तीर्थेन परिधौताघो योगेन दलिताशयः।
तपसा क्षपितक्लेशो मुक्त्यासन्नो महाशयः॥" इति

योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन दलितो नाशितः आशयो मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारविशेषो येन सः। आशयशब्दो वासनार्थो योगशास्त्रे एव प्रसिद्धः इति। विरुद्धमतिकारिता यथा—

(च) अपूर्वाबन्धे व्युत्पत्तिः ज्ञानं नैपुण्यमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतायाः कुरङ्गशावाक्ष्याः मृगलोचनायाः धम्मिल्लस्य संयतकेशकलापस्य शोभां सौन्दर्यं प्रेक्ष्य कस्य मानसं मनः विकाशम् अत्यर्थं न रज्यति न रक्तं भवति सर्वस्यैव रज्यतीत्यर्थः।

"उदारचरितो धीमान् सर्व्वलोकप्रियङ्करः।
अकार्य्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे॥" (छ) इति

अत्र कार्य्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्य्येषु मित्रमिति विरुद्धा प्रतीतिः।

अविसृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तस्य भावः अविसृष्टविधेयांशभावः, विधेयाविमर्शो वा कथ्यते, यथा कुमारे—

"वपुर्व्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॥" (ज)

अत्र अलक्ष्यं विधेयं तस्य च समासे गुणीभावादप्राधान्येन निर्द्देशः। यथा वा—

"अमुक्ता भवता नाथ, मुहूर्त्तमपि सा पुरा।"

अत्र नञो विधेयत्वमेवोचितम्, यथा विक्रमोर्व्वशीये—

"नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूरमनस्शरासनं न तस्य।

(छ) असौ प्रसिद्धः एक एवेतार्थः, उदारं सुमहत् चरितं यस्य तादृशः, धीमान् प्रज्ञावान् सर्व्वलोकानां साधारणानामित्यर्थः, प्रियङ्करः प्रियकारी अकार्य्यमित्रम् अहेतुकः सुहृत्, तस्य सम्बन्धे इत्यर्थः, किं वर्णयामहे, वर्णनं कुर्म्मः, न किमपीति भावः।

(ज) हे बालमृगाक्षि, मृगशावकलोचने, वपुः शरीरं हरस्येति शेषः, विरूपाणि विकृतरूपाणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य तत् विरूपाक्षम् कुत्सितमिति भावः। अलक्ष्यम् अज्ञातं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता, कुलमपि न ज्ञायते इत्यर्थः। तथा

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्व्वशी ॥" (झ)

वाक्यगतो यथा महानाटके—

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटीकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥" (ञ)

"अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्" इत्यनुशासनात् उद्देश्यस्य प्रथममनन्तरं विधेयस्य निर्देशो युक्तः, अत्रायमेव 'न्यक्कारः' इति वक्तुमुचितम्। उद्देश्यमुक्त्वैव विधेयाभिधानस्यौ-

---

दिगम्बरत्वेन नग्नत्वेन वसु धनं निवेदितं नास्तीति ज्ञापितमित्यर्थः। यदि वित्तं भवति तदा कथं दिगम्बरो भवति, अतो ज्ञेयो निर्धनोऽयमिति। अतो वरेषु उपयन्तृषु यत् रूपादिकमित्यर्थः। मृग्यते अन्विष्यते त्रिलोचने महेशे व्यस्तम् अपि एकमपि समस्तं मा भूदिति भावः, अस्ति किम्? नास्ति एवेत्यर्थः।

(झ) अयं नवजलधरः नूतनमेघः सन्नद्धः समुदितः दृप्तगामी निशाचरश्चेति स न, इदं दूराकृष्टं दूराद् आकृष्टं सुरधनुः इन्द्रायुधं तस्य निशाचरस्य शरासनं कार्म्मुकं न, अयमपि पटुः प्रबलः धारासारः वृष्टिधारापातः न, बाणपरम्परा शरवर्षणधारा कनकस्य निकषः कषणरेखा तद्वत् स्निग्धा स्फुरन्ती विद्युत् इयमिति शेषः। मम प्रिया उर्व्वशी न।

(ञ) मे मम अरयः विद्विष इति यद् अयमेव न्यक्कारः निकारः अवमाननमित्यर्थः, तत्रापि अरिष्वपि, असौ अरिः राम इति भावः, तापसः तपस्वी क्षुद्र इति भावः, सोऽपि तापसोऽपि अत्रैव लङ्कायामेव आगत्येति शेषः, राक्षसकुलं निहन्ति नाशयति अहो आश्चर्य्यम् रावणो जीवति एतावति निकारे रावणस्य जीवनमाश्चर्य्यमित्यर्थः,

चित्यात्। तत्र च पदरचना विपरीता कृतेति वाक्यगतोऽत्रायं दोष.। न खलु न्यक्कारे इदम्पदार्थत्वं विधेयते, अपि त्विदम्पदार्थे एव न्यक्कारत्वमिति, एवं किमेभिरित्यनेन भुजानां वृथात्वं विधीयते। न च वृथोच्छूनानां भुजानां वृथात्वं विधातुमुचितं किन्तूच्छूनानामेव। एवञ्च वृथात्वविशेषितमुच्छूनमत्र नानुवाद्यं किन्तूच्छूनत्वमात्रम्। रचना चात्र पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्य-दोषः। यथा वा—

"कान्तिमैकान्तिकीं बिभ्रत् कुमुदिन्याः शशी यथा।
आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु समागतः॥" (ट)

अत्र 'असौ' इत्यत्र विधेयत्वमेव भवितुं युक्तं, तच्च यच्छब्दनि-कटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्। सन्दिग्धत्वं यथा काव्यप्रकाशे—

"आलिङ्गितस्तत्रभवान् सम्पराये जयश्रिया।
आशीःपरम्परां बन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु॥" (ठ)

शक्रजीतम् इन्द्रजितं धिक् धिक् निन्दामीत्यर्थः, इन्द्रविजयिनोऽपि तापसात् पराजयो लब्ध इति भावः। प्रबोधितवता जागरितेन कुम्भकर्णेन वा किम्? न किमपि कार्य्यम् साधितमित्यर्थः, तथा स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रग्रामः तस्या विलुण्ठनेन वृथा उच्छूनाः उद्दृप्ताः तैः एभिः मदीयैरित्यर्थः, भुजैः बाहुभिः विंशतिसंख्यकैरिति भावः, किम्? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः।

(ट) हे सुभ्रु, शोभनभ्रुयुगलशालिनि, शशी चन्द्रो यथा कुमुदिन्याः ऐकान्तिकीम् अतिशयां कान्तिं शोभां बिभ्रत् धारयत् तथा ते तव नेत्रे लोचने यः समागतः समुपस्थितः असौ आनन्दयति प्रीतिमुत्पादयति।

(ठ) सम्पराये युद्धे जयश्रिया आलिङ्गितस्तत्रभवान् पूज्यः त्वं बन्द्यां वन्दनीयां

अत्र 'बन्द्याम्' इति किं बन्दीभूतायाम् उत बन्दनीयामिति सन्देहः। व-बयोरभेदात् बन्द्यां नमस्याम् आशीःपरम्परां कर्णे कृत्वेति संबन्धः, अथवाशीःपरम्परां कर्णे कृत्वा बन्द्यां बन्दीभूतायां नार्य्यां कृपां कुर्व्विति संबन्धः।

वाक्यमात्रगतान् दोषानाह—

वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते।

अधिकन्यूनकथितपदताऽक्रमता तथा॥

भग्नप्रक्रमता ख्यातिहतता सङ्करोऽपि च।

गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्व्वाक्यमात्रगाः॥

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते तद्वैपरित्यं प्रतिकूलत्वम्। यथा वेण्याम्—

"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्म्मर्य्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥ (ड)

नमस्यामित्यर्थः, आशीःपरम्पराम् आशीर्व्वादपङ्क्तिम् अर्थाज्जिं तयत्र प्रयुक्तामित्यर्थः, कर्णे कृत्वा आकर्ण्य कृपां कुरु विधेहीत्यर्थः। आलिङ्गित इत्यनेनायाशत्वं सूचयति।

(ड) यः निर्म्मर्य्यादैः, मर्य्यादा धर्म्मव्यवस्था तद्रहितैरित्यर्थः। उदायुधैः अस्त्रधारिभिः मनुजपशुभिः पशुरूपैर्म्मनुष्यैर्भवद्भिः इदं गुरुपातकं महापातकम्

अत्र हि गाढ़बन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। किन्तु तद्वैपरित्यादेव दोषः।

सन्धौ विश्लेषो द्विविधः, व्याकरणलक्षणानुसारेण कृतः, अनुशासनमुल्लङ्घ्य स्वेच्छया कृतश्च। पूर्व्वः असकृदेव दोषः, द्वितीयस्तु सकृदपि। आद्यदोदाहरणं यथाह विश्वनाथः—

"मुखं पूर्णः शरच्चन्द्रो मृणालञ्च भुजद्वयम्।
दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ते॥" (ढ)

द्वितीयार्द्धे एवंविधसन्धिविश्लेषस्य असकृत् प्रयोग एव दोषः। अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविश्लेषस्य तु सकृदपि यथा चाह स्म स एव—

"राजते तारकाराजो रत्नराशिरिवाम्बरे।
वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्॥" (ण)

सन्धौ यष्टता श्रुतिदुःखावहत्वम् यथा—

"उर्व्व्यसावत्र तर्व्वालो मर्व्वन्ते चार्व्ववस्थितिः।
नात्रर्ज्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक्॥" (त)

आचार्य्य विनाशरूपमिति तात्पर्य्यम्। कृतस् अनुमतं वा दृष्टम् अयम् अहम् नरकरिपुणा कृष्णेण सार्द्धं सभीमकिरीटिनां कृष्णभीमार्ज्जुनसहितानामित्यर्थः, तेषां भवताम् असृङ्मेदोमांसैः रक्तवसामांसैः दिशां वलिं पूजां करोमि, तान् नाशयामीति भावः।

(ढ) हे अमलाङ्गि, ते तव एते अक्षिणी चक्षुषी दलिते प्रस्फुटिते उत्पले नीलोत्पलयुगलस्वरूपे इत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्।

(ण) वासवाशामुखे पूर्व्वदिशि उपरिभागे इन्दुश्चन्द्रः चन्दनबिन्दुवत् भाति, इदानीमपि पादपान्तरितापरांशतया कियदंशस्यैव प्रकाशादिति भावः। स्पष्टोऽपरांशः।

(त) अत्र मर्व्वन्ते मरोरन्ते असौ उर्व्वी मही चार्व्ववस्थितिः सुष्ठु स्थिता,

अधिकपदता यथा—

"विरिञ्चि-दामोदर-रुद्ररूपैः सृष्टिस्थितिप्रत्यवहारहेतुम् ।
चिरन्तनं योगिगणैकलक्ष्यं सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् ।।"

अत्र श्लोके 'पिनाकपाणिम्' इति विशेषणमधिकम् । कुमारे च यत्—

"तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-
र्धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।।" (य)

इत्यत्र च सातिशयदुष्प्रधृष्यत्वसूचनाय 'पिनाकपाणेः' इति विशेषणपदं युक्तमेव ।

न्यूनपदता यथा वेण्याम्—

"तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदे खिन्न भजति नाद्यापि कुरुषु ।।" (द)

तर्व्वाली तरुण्याः श्रेणी अत्र ऋजु सरलं यथा तथा गन्तुं नयु जाते न शक्यते इत्यर्थः, तत् तस्मात् मनाक् ईषत् शिरः मस्तकं नमय नतं कुरु ।

(य) तव प्रसादात् अनुग्रहात् कुसुमायुधोऽपि अतिदुर्व्वलास्त्रोऽपि अहम् एकं मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकपाणौ यस्य स पिनाकपाणिः तस्य हरस्यापि हरः पिनाकी चेत्यतिदारुणः इति भावः, धैर्य्यच्युतिं धैर्य्यहानिं कुर्य्याम् शक्नुयामित्यर्थः, अन्ये धन्विनः धनुर्भृतः मम के ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(द) नृपसदसि राजसभायां तथाभूतां केशाम्बरयोराक्लृष्टामिति भावः ।

अत्र 'अस्माभिः' इति 'खिन्ने' इत्यस्मात् पूर्व्वं 'इत्थम्' इति च पदं न्यूनम्।

कथितपदत्वं यथा रामायणे—

"प्रियं चेद् भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत्।
मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं कदाचन॥" (ध)

अत्र 'भरतः' इति पदं पुनः कथितं सर्व्वनाम्नैव अस्य परामर्शो युक्तः—'मास्म मेऽसौ सुतः' इत्यदुष्टत्वम्।

अक्रमत्वम्, अविद्यमानः क्रमः पदस्थितिक्रमो यत्र तत् अक्रमं तस्य भावः अक्रमत्वम् इति। यथा कुमारे—

"द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥" (न)

अत्र 'त्वम्' इति पदस्यानन्तरं चकारो युक्त एव।

पाञ्चालतनयां द्रौपदीं वने व्याधैः सार्द्धं वल्कलधरैः सह्भिः सुचिरं दीर्घकालमुषितं स्थितं तथा विराटस्य आवासे सदने अनुचितः यः आरम्भः कर्म्म सूपकारत्वादिकमिति भावः। तत्र निभृतं समासक्तं यथा तथा स्थितं दृष्ट्वा गुरुः आर्य्यः युधिष्ठिर इति यावत्, खिन्न दुःखिते मयि चेदं क्षोभं भजति अद्यापि कुरुषु धार्त्तराष्ट्रकुलेष्वितरार्थः, न खेदं भजतीतार्थः, कुरवस्तादृशनिकारकारिणोऽपि न राज्ञः खेदं जनयन्ति निकारचुम्बितं मां दृष्ट्वा खेदं करोति राजा इत्यहो महच्चित्रमिति काक्वा व्यज्यते।

(ध) चेत् यदि एतत् रामस्य प्रव्रजनमरण्यगमनं भरतस्य प्रियं भवेत् तदा भवतः कदाचन मे प्रेतकृत्यमौर्द्ध्वदैहिककार्य्यं मास्म कार्षीत् न करोतु।

(न) कलावतः शशिनः सा प्रसिद्धा कान्तिमती लावण्ययुक्ता कला रेखा अस्य

भग्नक्रमता—भग्नः प्रक्रमः उद्देशानुगुणः प्रस्तावो यस्मिन् तद्भग्नप्रक्रमं तस्य भावः भग्नक्रमता। यथा किराते—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥" (प)

अत्र 'सुखलिप्सया' इत्यत्र 'सुखसमीहितुं वा' इति तुमन्तप्रयोग एव सर्व्वत्र युक्तः।

ख्यातिहतता प्रसिद्धित्यागः, स चानेकधा वर्त्तते। तेषां दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते। विस्तरशो ज्ञातुमिच्छुभिर्दर्पणादावनुसन्धानीयः, नात्रोच्यतेऽतिविस्तारभयात्। यच्च तत्—

"रवो वारिमुचां घोरो भेरीनामारवस्तथा।
पटहानां ध्वनिः कर्णौ पीड़यन्ति समन्ततः॥"

गर्ज्जनं धाराधराणामेव न रवः, एवं पटहानाम् आरवः प्रसिद्धः नतु भेरीणाम्, अपि ध्वनिर्मृदङ्गादीनां न पटहानाम्। अपि च—

"सरोजिनीकुमुद्वत्यौ निरीक्ष्येते परस्परम्।
कियत्यपि तमो हन्ति कृष्णपक्षेऽपि कौमुदी॥"

रात्रौ सरोजिन्या दिवसे कुमुद्वत्याश्च विकासः, कृष्णपक्षे कौमुदी च कविसमयेन विरुध्यते।

लोकस्य जगतः नेत्रकौमुदी नयनाभिराम इत्यर्थः। त्वञ्च एतत् द्वयं संप्रति पिनाकिनः हरस्य समागमप्रार्थनया सङ्गाभिलाषेण शोचनीयतां दीनत्वं गतम्।

(प) यशः कीर्त्तिम् अधिगन्तुं लब्धुं, सुखस्य लिप्सया लाभेच्छया वा मनुष्य-

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्करः यथा—

"किमिति न पश्यसि कोपं:पादगतं बहुगुणमाद्रियस्वैनम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं सदयं मनसस्तमोरूपम्॥" इति

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं सदयमाद्रियस्व मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च इत्यन्वयः। एकवाक्यगतत्वे तु क्लिष्टत्वमित्यस्माद्भेदः।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरप्रवेशो गर्भितत्वम्। यथा—

"परापकारनिरतैर्दुर्ज्जनैः सह सङ्गतिः।
कर्त्तव्यः साधुसंसर्गो न विधेया कदाचन॥"

"चन्द्रं मुञ्च कुरङ्गाक्षि पश्य मानं नभोऽङ्गने"

अत्र प्रथमश्लोके तृतीयचरणवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टम्। द्वितीयेऽपि च मानं मुञ्च, चन्द्रं पश्येति कथितदोषस्य सङ्गतिः।

क्रमप्राप्तानर्थदोषानाह—

दुष्क्रमग्राम्यकष्टत्वं व्याहतत्वमहेतुता।
अनवीकृतता पौनरुक्तं ख्यातिविरुद्धता।
अनुवादो विधेश्चैवमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः॥

दुष्क्रमता—दुर्दुष्टो विरुद्ध इति यावत्, क्रमो वचनक्रमो यस्मिन् स दुष्क्रमः, तस्य भावोदुष्क्रमता। यथा—

संख्यां मनुष्यगणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रमितुम् अमानुषीं क्रियां कर्त्तुमिति यावत्, वा निरुत्सुकानां निरुद्यमानाम् अभियोगभाजाम् उद्योगिनां निरुद्यमैनोद्योगमातन्वतामित्यर्थः। सिद्धिः समुत्सुकेन समुत्कण्ठिता कामिनी इव अङ्कम् उत्सम् उपति आगच्छति।

"भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रभृतोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥"

अत्र मातङ्गस्य प्रथमं याचनमुचितम् । यथा वा सचापं वाणमादत्ते । वर्णा वैश्यादयो मताः । विंशतिस्तु शताधिका। एवं वसन्तादिवर्णने प्रथमं प्रवालोद्गमस्य, ततः कुसुमोत्पत्ते-रनन्तरं पुष्पेषु शिलीमुखानामापतनमिति यथाक्रममेवैतेषा-माविष्करणमुचितम् । विशिष्टकारणं विना ततोऽन्यथा वर्णने दुष्क्रमता दोषः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

"ताम्रभृङ्गारतुल्योऽयमर्को मज्जति वारिधौ ।" (फ)

कष्टत्वम्—अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । यथा—

"सदा मध्ये यासामियममृतनिष्यन्दसरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥" (ब)

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारचित्रमध्यमात्मक-त्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः

(फ) आम्रभृङ्गारेण रक्तवर्ण जलपात्रविशेषेण तुल्यः अर्कः सूर्यः वारिधौ समुद्र निमज्जति अस्ताचलं गच्छतीत्यर्थः ।

(ब) अमृतवत् निष्यन्दः विकाश इति यावत्, सरसा रसयुक्ता बहुमार्गा नाना रीतिसंघटिता उद्दामा प्रौढा इयं सरस्वती वाक् यासां रुचीनां मध्य सदा परिमलं सौरभं वहति रुचीनां स्वदने इत्यर्थः, अन्यत्र बहुमार्गा त्रिपथगेत्यर्थः, उद्दामा उत्कटवेगा

कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु इत्येकोऽर्थः। यासामादित्य-प्रभानां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति द्वितीयोऽर्थः। अर्थद्वयमपि नितरां दुर्ब्बोधम्। शब्दानां परिवर्त्तनेऽपि कष्टतायास्तादवस्थ्यादयमर्थदोषः।

वाहतत्वम्—कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय पश्चात् तदन्यथाप्रतिपादनं वाहतत्वं नाम। यथा—

"जहि शत्रुवलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम्।
तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्व्वभूतानुकम्पिनः॥ (भ)
हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका॥" (म)

अमृतनिष्यन्दिनी सरस्वती मन्दाकिनीत्यर्थः, यासां सौरीणां रुचीनां किरणानां मध्ये सदा परिमलं देवाङ्गनानां विमर्द्दजनितगन्धं वहति, ता एता महतां स्फुरितेन सहजबोधेनेति भावः। मधुरा मधुरास्वादवत्यः रुचयः अभिकाङ्क्षा महाकाव्यं दुर्ब्बोधकाव्यं व्योमेव आकाशमिव तस्मिन् घनपरिचिताः अतिपरिचिता अपि रत्ना-ध्याहार्य्यः, केन कथं प्रसादं प्रसन्नतां यान्तु, न कथमपि प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः, अपरत्र ता एता महतां भास्वतामित्यर्थः, स्फुरितेन विकासिन मधुरा मनोहारिण्यः रुचयः प्रभाः महाकाव्यमिव व्योम तस्मिन् घनपरिचिताः मेघाच्छादिता इति यावत्, केन कथं प्रसादं यान्तु न कथमपि प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः।

(भ) कृत्स्नं समस्तं शत्रुवलम् अरातिसैन्यं जहि मारय त्वमिति शेषः। इमां विश्वम्भरां धरित्रीं जय विजयं कुरु। सर्व्वभूतानुकम्पिनः सकलजीवहितैषिणः तव एकोऽपि किं पुनर्व्वहवः विद्वेष्टा अरिः न अस्तीति शेषः।

(म) यैः युवभिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनानन्दिनीति यावत्, इयं तन्वी कृशाङ्गी क्षीणायतनीत यावत्, वीक्ष्यते समवलोक्यते नवेन्दुकलादयः अभिनव-चन्द्रकलाप्रभृतयः केषां यूनां हृदयं न हरन्ति नाकर्षन्ति मोहयन्तीत्यर्थः।

अत्र पूर्व्वापरविरोधात् कथितदोषः। येषामिन्दुकलानानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्व्या चन्द्रिकात्वारोपः।

अहेतुता-हेतोरवचनं निर्हेतुतेर्थः। यत्र वक्तव्योऽर्थोहेतुमपेक्षते तत्र तस्यानुक्तौ निर्हेतुत्वम्। यथा वेण्याम्—

"गृहीतं येनासीः परपरिभवान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयाद्-
विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि ततः स्वस्ति भवते॥" (य)

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्तः इति निर्हेतुत्वम्।

अनवीकृतत्वम्—पूर्व्वमुक्तोऽर्थः पुनरभिधानीयश्चेत्तथाभिधानीयो यथा काचिद्विच्छित्तिरुपसम्पद्यते। तामन्तरेण तदभिधानेऽनवीकृतत्वम्। यथा—

"प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्?
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम्?।
सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्?
कल्पस्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम्?॥" (र)

(य) हे शस्त्र, येन मत्पित्रेति शेषः, त्वं परपरिभवात् शत्रुभिः परिभवभयादित्यर्थः, नोचितम् अनुचितग्रहणमपीति यावत्, ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणानुचितत्वादिति भावः। गृहीतम् अवलम्बितम् आसीः यस्य, मत्पितुः प्रभावात् कश्चिदपि लोक इति शेषः, तव न विषयः अपि सर्व्व एव जनस्तवगोचरीभूत इत्यर्थः, द्रोणस्य सर्व्वजयित्वादिति भावः। तेन मम पित्रा सुतशोकात् न तु भयात् त्वं परित्यक्तम् असि अहमपि त्वां विमोक्ष्यामि, ततः अतः परमित्यर्थः, भवते तुभ्यं स्वस्ति शुभं भूयादिति शेषः।

(र) सकलकामदुघाः सर्व्वकामनाप्रसविन्यः श्रियः सम्पदः प्राप्ता लोकैरिति

अत्र 'ततः किम्' इत्यनवोक्तम्। ततः किमित्यत्र किं तस्मादिति पदपरिवर्त्तनेऽपि दोषस्य तदवस्थत्वादर्थदोषोऽयम्।

पुनरुक्तम्—पूर्व्वमुक्तस्य पर्य्यायान्तरेणार्थतो वा पुनरभिधाने पुनरुक्तत्वम्। यथा वेण्याम्—

"अस्त्रज्वालावलोढ़प्रतिवलजलधेरन्तरौर्व्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्व्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्द्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं कोभयस्यावकाशः॥ (ल)

अत्र चतुर्थपादार्थः पुनरुक्तः।

शेषः। ततः तस्मात् किन्न किमपीत्यर्थः, विडिषताम् शत्रूणां शिरसि पदं दत्तं शत्रुपराभवेनापीति भावः। ततः किम्। विभवैः सम्पद्भिः प्रणयिनः बान्धवाः सन्तर्पिताः प्रीणिताः ततः किम्। तनुभृतां देहिनां तनुभिः देहैः कल्पम् आप्रलय-पर्य्यन्तमित्यर्थः, स्थितं प्राणिनः प्रलयपर्य्यन्तजीविनः इत्यर्थः। ततः किम् सर्व्वमेव जगत् मिथ्याविनश्वरञ्चेति पर्य्यवशितोऽर्थः।

(ल) अस्त्राणां ज्वालाभिः शिखाभिः अवलीढः ग्रस्तः यः प्रतिवलजलधिः प्रतिपक्षौ यसैनिकार्णवः तस्य अन्तः अभ्यन्तरे और्व्वायमाणे बड़वाग्नौ इवाचरति सर्व्वधन्वीश्वराणां सर्व्वेषां महाधनुष्काणां गुरौ आचार्य्ये सेनानाथे मम पितरि अस्मिन् द्रोणे इति शेषः, स्थिते वर्त्तमाने हे कर्ण, सम्भ्रमेण भयेन अलं भयं मा कुरु इत्यर्थः। हे कृप, समरं संग्रामक्षेत्रं व्रज गच्छ, हे हार्द्दिक्य हृदिनन्दन, कृतवर्म्मन्नित्यर्थः, शङ्कां भीतिं मुञ्च परित्यज चापद्वितीये धनुर्धरे ताते पितरि रणधुरां संग्रामभारं वहति सति भयस्य अवकाशः अवसरः कः? कुत्रापि भयस्य नैव सम्भव इति भावः।

ख्यातिविरुद्धता—या च सा—

"ततश्चकार समरे शितशूलधरो हरिः"

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम्। शूलशब्दस्य पर्य्यायान्तरेणोपादानेऽपि दोषस्यास्य सद्भावः, इति प्रसिद्धहतत्वाद्भेदः। कविसमयख्यातान्याह विश्वनाथः—

मालिन्य व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्त्योः।
रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि॥
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो।
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्ज्जलधरदिवसे मानसं यान्ति हंसाः॥
पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमद्यै-
र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः।
मौर्व्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः पुष्पकेतो-
र्भिन्नं स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत्॥
अह्न्यम्भोजं निशायां विकशति कुमुदं चन्द्रिका शुक्लपक्षे
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात्।
न स्याज्जातो वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे॥ (व)

(व) व्योम्नि आकाशे पापे च मालिन्य मलिनता यशसि हासकीर्त्त्योश्च धवलता शुक्लत्वं वर्ण्यते, आकाशं पापञ्च कृष्णवर्णं यशः कीर्त्तिर्हासश्च श्वेतवर्णं वर्णनीयम् इत्यर्थः, क्रोधरागौ कोपानुरागौ रक्तौ रक्तवर्णौ वर्ण्यते इति शेषः। पङ्कजेन्दीवरादि पङ्कजं पद्मम्, इन्दीवरं नीलपद्मं सरिदूदधिगतं नदीसमुद्रगतं वर्ण्यते इति शेषः। रोलम्बमाला भ्रमरपंक्तिः। तोयाधारे वापितड़ागादिष्वर्थः, मरालादिक मरालः राजहंसः,

विधेर्व्विधेयस्य अनुवादः अप्रधान्येन निर्द्देशः, यथा— "प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशाम्" इत्यत्र शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम्।

प्रसङ्गतः रसदोषास्तावत् उच्यन्ते—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि।
प्रतिकूलविभागादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः॥
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः।
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्य्ययः॥
इत्यादिकाः सहृदयैरसदोषाः प्रकीर्त्तिताः॥

रसस्य स्वशब्देन रसेतिशब्देन हास्यादिशब्देन वाऽभिधानम्। स्थायिनां हासादीनां सञ्चारीणां निर्व्वेदादीनाञ्च स्वनाम्ना कथनं दोषः।

प्रतिकूलानां विरुद्धानां विभावादीनां ग्रहो ग्रहणम्।

यथा—आदिमे निर्व्वेदादीनां शान्तसञ्चारिणाम्, वीरे च वैवर्ण्यत्रासादीनाम्, भयानकस्यानुभावादीनां ग्रहणम्।

पुनः पुनर्दीप्तिर्यथा कादम्बर्य्यां महाश्वेताया विलापवर्णने।

आदिपदेन सारङ्गप्रभृतीनां पक्षिसमूहनां ग्रहणम्। जलधरदिवसे वर्षासु, मानसं मानस-सरोवरं, योषितामास्यमद्यैः स्त्रीमुखसीत्कारैरित्यर्थः, विप्रयोगस्य वियोगस्य तापैः सन्तापैः, मौर्व्वी ज्या विशिखाः शराः। पुष्पकेतोः कामस्य। चन्द्रिका शुक्लपक्षे वर्णनीयेति। शिखिनां मराणाम्। गन्धसारद्रुमाणां चन्दनवृक्षाणाम्। स्पष्टमन्यत्।

अकाण्डेऽनुचितेऽवसरे प्रथनं प्रकटनं वेण्यां द्वितीयेऽङ्के यथा-नेकवीरसंचये प्रवृत्ते राज्ञोदुर्य्योधनस्य भानुमत्या प्रमोदवर्णनम्।

अकाण्डे च्छेदो वीरचरिते यथा रामभार्गवयोर्दूराधिरूढे संपराये राघवः "कङ्कणमोचनाय गच्छामि" इति।

अङ्गस्यातिविस्तृतिः यथा सुराङ्गनाविलासादिवर्णने किराता-र्जुनीये।

अङ्गिनोऽनुसन्धानं रत्नावल्याश्चतुर्थेऽङ्के यथा वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः।

प्रकृतयो दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याश्च, तेषु च धीरो-दात्तादयः, तत्र यो यथाभूतस्तस्यावस्थावर्णने प्रकृतिविपर्य्ययो दोषः, यथा वीरचरिते रामस्य छद्मना बालिवधः। कुमारस्याष्टमे उत्तमदैवतयोः पार्व्वतीगिरिशयोः सम्भोगवर्णनम्।

कथितानां दोषाणां क्वचित् गुणत्वं तच्चान्यत्र गुणाख्याने ज्ञातव्यम्।

अनुकरणे च सर्व्वेषां दोषाणां स्याददोषता।

यथा—"प्रलपत्येष वैधेयः स्कन्धस्ते यदि धावति" (ग)

अत्र 'धावति' इति पदं दुष्टम् किन्त्वनुकरणत्वाददुष्टमिति।

(ग) एष पुरोवर्त्ती वैधेयः मूर्खः प्रलपति जल्पति यदि चेत् ते तव स्कन्धः अंसः धावति चलतीत्यर्थः।

गुणाः —

"काव्योत्कर्षका: गुणा:" के ते इत्याकाङ्क्षायामाहुस्तावद्-भट्टपादाः—

ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

आत्मनः खलु यथा हि शौर्य्यादयो गुणशब्दवाच्याः, नाकारस्य, तथा काव्ये रसस्यैव माधुर्य्यादयो गुणाः न वर्णानाम् । अचलस्थितयो नियतावस्थानाः । ते किल—

माधुर्य्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते समुदीरिताः ॥

एष्वाद्यलक्षणमुक्तं काव्यप्रकाशकारेण—

आह्लादकत्वं 'माधुर्य्यम्' चित्तस्य द्रुतिकारणम् ।

आह्लादकत्वमानन्दजनकत्वम्, द्रुतिगलितत्वमिव ।

"करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम् ॥"

उक्ताश्च विश्वनाथेन —

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान् विना ।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥ (क)

(क) मूर्ध्नि शिरसि वर्गस्य अन्त्यवर्णेन शेषवर्णेन युक्ताः ङ-ख-प्रभृतयः इतयः,

एतदुदाह्रीयते तेन तत्रैव यथा—

"अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।
जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिम् ॥" (ख)

यथा वा कुमारसम्भवे—

"तदिदं क्रियतामनन्तरं
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जना-
न्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ (ग)

ओजः स्वरूपं तद्व्यञ्जकं वर्णादिकञ्चाह स एव—

**ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥**

ट ठ ड ढान् विना टादिव्यतिरिक्ताः इत्यर्थः, लघू दीर्घस्वरायुक्तौ रणौ च रकारो णकाराश्च वर्णाः तद्व्यक्तौ तस्य माधुर्य्यस्य व्यक्तौ प्रकटने कारणतां हेतुतां गताः हेतवो भवन्तीत्यर्थः, तथा अवृत्तिः असमस्ता अल्पवृत्तिर्वा अल्पसमस्ता वा मधुरा मनोहारिणी रचना तद्व्यक्तौ कारणतां गतेति निष्कर्षार्थः ।

(ख) अनङ्गस्य कन्दर्पस्य मङ्गलभुवः मङ्गलस्थानानि तस्याः कान्तायाः अपाङ्ग-भङ्गयः भ्रुकुटिल्यानि मुहुः वारं वारं यूनां अन्तःसन्तापसन्ततिम् अन्तःकरणस्य सन्तापातिशयं जनयन्ति उत्पादयन्ति ।

(ग) हरनेत्राग्निना भस्मीभूते कामे विरहिण्या रतेर्वसन्तं प्रति विलापोक्तिरियम् । हे वसन्त, कामसख, तत् तस्मात् भवता इदम् अनन्तरम् अतःपरकरणीयं बन्धुजनप्रयोजनं मित्रकृत्यं क्रियताम् अनुष्ठीयताम् किं तदित्याह विधुरामिति ननु सखे, विधुरां कातरां मां ज्वलनातिसर्ज्जनात् अग्निप्रदानात् पत्युरन्तिकं स्वामिसन्निधिं प्रापय नय त्वमिति शेषः ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।
उपर्य्यधो द्वयोर्व्वा सरेफाष्टठडढैः सह ॥
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।
तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी ॥ (घ)

यथा वेण्याम्—

"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि, भीमः ॥" (ङ)

(घ) चित्तस्य मनसः विस्ताररूपं दीप्तत्वं ज्वलितत्वम् ओजः उच्यते वीर-बीभत्स-रौद्रेषु अस्य ओजसः क्रमेण आधिक्यं वीररसे ओजः, बीभत्सरसे ततोऽपि अधिक-मोजः रौद्रेऽपि तस्मादप्यधिकमित्यर्थः। वर्गस्य आद्यतृतीयाभ्यां क-ग-च-ज-ट-ड-त द-प-बैरित्यर्थः। युक्तौ तदन्तिमौ तयोराद्यतृतीयोः कगादीनामित्यर्थः। अन्तिमौ परवर्त्तिनौ ख-घ-छ-झ-ठ ढ-थ-ध-भाः इत्यर्थः वर्णौ यथा क् ख ग् घ इत्यादयः, तथा उपरि अधः द्वयोर्व्वा उपर्य्यध इत्यर्थः, सरेफाः रेफसहिता यथा अर्क, अग्र, आर्द्र कम्र इत्यादयः ट ठ ड ढैः सह टादिसहिता इत्यर्थः। शकारश्च षकारश्च एते वर्णाः तस्य ओजसः व्यञ्जकतां प्रकाशकत्वं गताः। तथा समासबहुला बहुसमासान्तपदा औद्धत्यशालिनी उत्कटा घटना रचना पदविन्यासः तस्य व्यञ्जकतां गतेति निष्कर्षः।

(ङ) द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरस्य उक्तिरियम्। हे देवि, भीमः चञ्चद्भ्यां चलद्भ्यां भुजाभ्यां भ्रमिता घूर्णिता या चण्डा भयङ्कराकारा गदा तया अभिघातेन प्रहारेण संचूर्णितम् ऊरुयुगलं यस्य तथाभूतस्य सुयोधनस्य स्त्यानेन विस्तृतेन अवनद्धेन संलिप्त न

प्रसादस्वरूपं तद्व्यञ्जकान् वर्णांश्चाप्याह तत्र—

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥
शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥

यथा रामायणे—

"अश्वमेधं सहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।
तुलयित्वा तु पश्यामि सत्यमेवातिरिच्यते ॥"

यथा वा रघुवंशे अजविलापे :—

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥" (च)

पूर्वोक्तदोषाणां क्वचिददोषत्वं कश्चिद्गुणत्वमित्याह दर्पणकारः—

रक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।
रुद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

घनेन गाढ़ेन शोणः रक्तः पाणिर्यस्य तादृशः सन् तव कचान् केशान् उत्तंसयिष्यति संयस्यति भीमो गदया सुयोधनरू भंक्त्वा तव केशान् भूषयिष्यतीत्यर्थः ।

(च) हे प्रिये, त्वं मम गृहिणी गृहस्वामिनी सचिवः मन्त्री मिथः एकान्ते सखी सहचारिणी तथा ललिते ललितविषये मनोज्ञे इत्यर्थः । कलाविधौ नृत्य·

यथा वेण्याम्—

"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत् कर्म्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥" (क)

उद्धतवाच्यं यथा वीरचरिते—

संवर्त्तप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो-
नाथोर्म्मिव्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।
निर्घोषः स्फुरति भृशं परःसहस्र-
व्यावल्गत्प्रवलगतागतास्त्रपाणाम् ॥ (ज)"

गीतादिव्यापारे प्रियशिष्या अतः त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन कृतान्ता समनेन मे मम किं न हृतम् वद, सर्व्वमेव हृतमितार्थः ।

(क) पाण्डवीनां चमूनां सेनां मध्ये यो यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुबलदर्पात् शस्त्रं बिभर्त्ति धरति, यः यः पाञ्चालगोत्रे द्रुपदवंशे शिशुः बालकः अधिकवयाः युवा प्रौढः स्थविरो वेतार्थः, वा अथवा गर्भशय्यां गतः मातृकुक्षिगतः इतार्थः, यो यस्तस्य कर्म्मणः मत् पितृवधस्येति भावः, साक्षी साक्षात् द्रष्टा दृष्टापि अनिषेद्धेति भावः । तथा यश्च यश्च मयि रणे संग्रामव्यापारे इतार्थः, चरति तिष्ठति प्रतीपः प्रतिकूलः मद्विरोध-माचरिष्यतीति भावः । क्रोधान्धोऽहं तस्य तस्य स्वयं जगताम् अन्तकस्यापि कृतान्तस्या-पीतार्थः, अन्तकः संहर्त्ता तान् सर्व्वान् नाशयिष्यामीति भावः ।

(ज) संवर्त्तं परिवर्त्तने कल्पान्ते इतार्थः, प्रकटोविषमः विवर्त्तः परिणामो येषां तादृशाः ये सप्तपाथोनाथाः सागराः तेषाम् ऊर्म्मीणां तरङ्गाणां ये व्यतिकराः सम्मेलनान तेषां यो विभ्रमः विलासः विषमगतिविशेषः, तद्वत् प्रचण्डः भयानकः दारुणः इतार्थः, परःसहस्राणां सहस्राधिकानां व्यावल्गतां प्रवलानां गतानां रणकर्म्मणा निहतानाम्

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु गुणः। यथाभिज्ञानशकुन्तले जालुकः "एत्तिके दाव एदस्स आगमे, अध मां मालेध कुट्टेध वा" (झ) इति वाक्ये 'मालेध' 'कुट्टेध' इति पदद्वयं ग्राम्यत्वेऽपि अधमजनस्योक्तत्वाद्गुणः।

निहतार्थत्वं श्लेषादौ गुणमाह विश्वनाथः—

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥

यथा—"पर्व्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम्।
हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥" (ञ)

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः। सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः।

अगतानां रणकर्म्मणि साम् अस्रपाणां राक्षसानां निर्घोषः सिंहनादः भृशम् अत्यन्तं स्फुरति प्रसरति विस्तारयतीतार्थः ।

(झ) एतावांस्तावदेतस्यागसः, अथ मां मारयत, कुट्टयत वा ।

(ञ) हे जनाः, पृथिव्यां पतत् सुरसरिदम्भो गङ्गाजलं यूयं नमत। कीदृशम् ? सर्व्वतभेदि हिमालयभेदकरम् पवित्रं पावनम्, नरकस्य पारलौकिकदुःखस्य जैत्रं जयशीलं विनाशकमितार्थः । बहुभिर्म्मतं पूजितम् । गहनं महावेगित्वात् दुरवगाहम्, दुरधिगम्यं बोधातीतमितार्थः, हरिमिव विष्णुमिव, पर्व्वतभेदी गोवर्द्धनधारी, स चासौ पवित्रश्चेति तम्, नरकस्य नरकनाम्नोऽसुरस्य जैत्रं विनाशकं पराजयकरम् गहनं दुर्ब्बोधतत्वम् । हरिमिव इन्द्रमिव पर्व्वतानां पक्षच्छेदकत्वात् पर्व्वतभेदी पवि वज्रं त्रायते धारयति पवित्रः स चा स चेति तम् । जैत्रं जयशीलं नरकस्य मनुष्यस्य बहुमतं भृशं पूजितं गहनं दुर्ज्ञेयं हरिमिव सिंहमिव, "मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहम्" इति स्मरणात् सिंहस्य वन्दनीयत्वमागमे प्रसिद्धम् । पर्व्वतभेदी गिरिगह्वराश्रयत्वेन सोऽस्यास्तीति पविची देवरूपत्वात् नमस्यत्वसूचनम् नरकस्य मनुष्यस्य, जैत्रम्, बहून् मतङ्गान् हन्तीति तम् ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्वक्तृवाच्ययोः ॥

यथा कुमारे—"त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥" (ट)

अत्र वक्तृवाच्ययोस्तदर्थबोधतया न दोषः ।

सन्दिग्धत्वं गुणो व्याजस्तुतिपर्य्यवसायि चेत् ॥

यथा—"पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयो र्गहनम् ॥" (ठ)

अत्र विशेषणपदानां सन्देहयोग्यत्वेऽपि व्याजस्तुतिपर्य्यवसानाद्गुणत्वम् ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ यथा—

(ट) हे विधे, पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं पुरुषार्थौ भोगापवर्गौ तयोः प्रवर्त्तिनीं सम्पादयित्रीं प्रकृतिं मूलकारणं त्वाम् आमनन्ति कथयन्ति पण्डिता इति शेषः । त्वामेव तद्दर्शिनं तस्याः प्रकृतेः द्रष्टारं साक्षिणमित्यर्थः, अतएव उदासीनं कूटस्थम् असंसृष्टमिति यावत्, पुरुषम् आत्मानं विदुः जानन्ति तत्त्वार्थदर्शिन इति शेषः ।

(ठ) राज्ञि दरिद्रस्योक्तिरियम् । हे देव संप्रत्यावयोः गहनं गृहं समं तस्तो धनलाभे तु मद्गृहमनेवम्भावात् पश्चात् समं न भवतीत्यर्थः । पृथूनि कार्त्तस्वरस्य सुवर्णस्य पत्राणि यत्र, भूषिताः रत्नालङ्कारमण्डिताः निःशेषपरिजना यत्र, विहरन्तीभिः करेणुभिर्गहनं दुर्गमं राजसदनमीदृशं, दरिद्रसदनन्तु पृथुकानां शिशूनां क्षुधया आर्त्तस्वरस्य पात्रं भुवि उषिताः सुप्ताः निःशेषपरिजना यत्र शयनास्तरणाभावात्, तथा विलेगत्तं कुत्सितसत्तां मूषिकपिपीलिकादीनां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम्, कुत्सायां कः ।

"आचरति दुर्ज्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम् ॥" (ड)

अत्र न न जाने इत्यनेनायोगव्यवच्छेदः, द्वितीये जाने इति अन्ययोगव्यवच्छेदः, इति वैचित्र्यातिशयः ।

सम्भ्रमे विस्मये हर्षे विषादेऽप्यधिकं पदम् ॥

गुण एव ज्ञातव्यः ; सम्भ्रमे यथा रघौ—

"अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।
क्षत्रकोपदहनार्च्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकम् ॥" (ढ)

विस्मये हर्षे च द्विरुक्तिर्यथा भ्रमराष्टके—

"दृष्ट्वा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेख्यपद्मं विशालं
चित्रं ! चित्रं ! किमिति ! किमिति ! व्याहरन् निष्पपात ।
नास्मिन् गन्धो न च मधुकणो नास्ति तत् सौकुमार्य्यं
घूर्णन् मूर्द्धा वत ! नतशिरा व्रीड़या निर्ज्जगाम ॥" (ञ)

(ड) दुर्ज्जनः शठः सहसा हठात् मनसोऽपि अगोचरान् अर्थान् यत् आचरति अनुतिष्ठति तत् न जाने न जाने किन्तु मनः निष्ठुरतां नैव स्पृशति । दुर्ज्जनस्य दौर्ज्जन्यं ज्ञायते परं तस्य अनिष्टं कर्त्तुं नेच्छासीति भावः ।

(ढ) हरधनुर्भङ्गानन्तरं कृतसीतोद्वाहं रामदाय अयोध्यां प्रति प्रस्थितस्य दशरथस्य क्रुद्धं परशुरामं दृष्ट्वा सम्भ्रमोक्तिरियम् । सः परशुरामः अर्घ्यम् अर्घ्यं गृहाणेति शेषः । इति एवं वादिनं नृपं दशरथम् अनवेक्ष्य न विगणय्येत्यर्थः, यतः यस्यां दिशि भरताग्रजः रामः ततः तत्र क्षत्रकोपदहनार्च्चिषं क्षत्रियान् प्रति य एव कोपः क्रोधः स एव दहनः अनलः तस्य अर्च्चिषा शिखा यस्य तत् । उदग्रतारकम् उत् उदगतं स्फुरितमित्यर्थः, तारकं नेत्रगोलकमित्यर्थः, यस्य तत् तथाविधं चक्षुः सन्दधे पातयामास ।

(ञ) असौ अलिभ्रमरः विशालं सुमहत् लेख्यपद्मम् अङ्कितकमलं दृष्ट्वा स्फीतः

विषादो चापि तत्र—

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा ! हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥" (ट)

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ॥

"गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद, माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी-
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु
किम् ॥ (ठ)

अतिशयहर्षान्वित इत्यर्थः अभवत् । चित्रं चित्रम् अतिशयमाश्चर्यमाश्चर्यं किमिति किमिति व्याहरन् समुच्चरन् निष्पपात तत्र चित्रितपद्मे इति शेषः । तस्मिन् लेख्यपद्मे न गन्धः न च मधुकणः मकरन्दविन्दुः न तस्य सौकुमार्यं कोमलत्वम् अस्ति इति दृष्ट्वेति शेषः । वत दैन्येन मूर्द्धा शिरः धूनन् कम्पयन् व्रीड़या लज्जया नतशिराः नमितमूर्द्धा सन् निर्जगाम तस्माल्लज्जितः सन् अन्यत्र प्रयस्थे इत्यर्थः ।

(ट) रात्रिः रजनी गमिष्यति प्रभाता भविष्यतीत्यर्थः, सुप्रभातं भविष्यति, भास्वान् सविता उदेष्यति उत्थास्यति पद्मजालं पद्मसमूहः हसिष्यति विकसिष्यति कोषगते पद्मकोरकस्थे द्विरेफे भ्रमरे इत्थं एवं विचिन्तयति सति हा हन्त हन्त !! विषादसूचकमव्ययमेतत् त्रयं गजः करी नलिनीं पद्मम् उज्जहार उत्पाटयामास ।

(ठ) सख्या रात्रिवृत्तान्तकथनमिदम् । गाढ़म् दृढ़म् एव आलिङ्गनं स्वञ्जनं तेन वामनीकृतः खर्वीकृतः कुचः स्तनो यस्याः सा गाढ़ालिङ्गनवामनीकृतकुचा,

अत्र पीड़येत्यादियोग्यस्य पदस्य न्यूनता हर्षग्लानिसम्मोह-प्रकर्षबोधनद्वारा रसं पुष्णातीति गुणत्वम् ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे कथितपदत्वं गुणः ॥

"उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥" (ड)

अत्र ताम्रपदस्य कथितपदत्वेऽपि उत्तरवाक्येऽनुवाद्यत्वान्न दोषः ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि पतत्प्रकर्षता तथा ॥

सा चासौ प्रोद्भिन्नः विकशितः रोमाणाम् उद्गमः बहिर्मुखोपस्थितिः यस्याः सा प्रोभिन्न-रोमोद्गमा चेति पदद्वयेन कर्मधारयः । सान्द्रः घनः एव स्नेहरसः स्नेहरूपं जलं तस्य अतिरेकेण आधिक्येन विगलन् स्खलत् श्रीमतो नितम्बात् कटिदेशात् "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरः । अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा । हे मानद, मानार्पणकारिन्, मा मां पीड़य मां मामिति पीड़य अलं बहुव्यापारेणेति भावः । क्षामः क्षीणः तस्य अल्पस्य क्षुद्रस्य अक्षरस्य उल्लापिनी काकुवाक्प्रोक्तवती । पीड़येत्यादेर-नुक्तत्वादल्पत्वमक्षरस्य, मानदस्य पीड़ाकरत्वमनुपपन्नमित्यवगमाय तत्पदेन सम्बोधनम् । एते तावन्निषेधाभासाविधिषु पर्य्यवसन्नाः । निष्पन्दत्वेन किं सुप्तेति वितर्कचतुष्टयं सुप्ता निद्रायिता अतिनिष्पन्दत्वेन मृतेति अन्ततत्वे लयः अवहिर्भावे विशेषलयस्य बोध्यम् ।

(ड) सर्व्वप्रकाशकत्वात् सविता सूर्य्यः ताम्रः रक्तः सन् उदेति उद्गच्छति, ताम्र एव रक्त एव अस्तमेति च अस्तं गच्छति च । तथा हि महतां सज्जनानां सम्पत्तौ सम्पदि विपत्तौ विपदि च एकरूपता तुल्यता सम्पदि विपदि च महान्तः समभावेनैवावतिष्ठन्ते इति भावः ।

गर्भितत्वं यथा—

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमः
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्" ॥(ढ)

अत्र 'वदन्त एव हि' इत्यादिवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रवेशात् चमत्कारातिशयमावहति ।

'पतत्प्रकर्षता'सद्यद्भजे'त्यादि (५५) पूर्वमुक्तम । तत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु—गुणः ।

"एसो ससहरविंवो दीसइ हैअंगवीणपिंडोव्व ।
एदे अ रस्सिसमोहा पदन्ति आसासु दुग्धधाराव्व ॥" (ण)

(ढ) समग्रां पृथिवीं जित्वा विप्रसात् कृतवन्तं परशुरामं वीक्ष्य जनानामुक्तिः । दिङ्मातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः सङ्घैः चतुष्टयैरिति भावः, विभक्ता विभज्य गृहीताः चतस्रः आघाटाः सीमानः यस्याः तादृशी मही पृथिवी साध्यते उपार्ज्यते महामहिमशालिभिरिति शेषः । सा मही सिद्धापि विप्राय प्रतिपाद्यते समर्प्यते वदन्त एव वयं रोमाञ्चिताः सञ्जातरोमहर्षाः जाता इति शेषः । पश्यत अवलोकयत अपरं किं वक्तव्यमिति शेषः, यस्मात् रामात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुतकथेत्यर्थः, प्रादुरभूत् जाता, यत्रैव च रामे अस्तं गतं तस्मै रामाय नमः नमस्कुर्महे ।

(ण) एष दृष्टिपथवर्त्ती शशधरबिम्बः चन्द्रमा हैयङ्गवीनपिण्ड इव नवनीतगोलक इवेत्यर्थः दृश्यते अवलोक्यते मयेति शेषः । एते च रश्मिसमूहाः किरणजालाः आशासु दिक्षु दुग्धधारा इव पतन्ति ।

एष शशधरबिम्बो दृश्यते हैयंगवीनपिण्ड इव ।
एते च रश्मिसमूहाः पतन्ति आशासु दुग्धधारा इव ॥"

अत्र दुग्धपदं ग्राम्यमपि वक्तुर्विदूषकस्याधमत्वप्रीतिकरत्वाद्-गुण एव ।

निर्हेतुता तु ख्यातार्थे दोषतां नैव गच्छति ॥

यथा कुमारे—

"चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥" (त)

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकःप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते' इति हेतुं ना पेक्षते ।

सम्बाद्यर्थैर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ॥

यथा विक्रमोर्व्वशीये—

"क्वाकार्य्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

त) लोला चपला परिभ्रमणशीला इत्यर्थः, लक्ष्मीः कान्त्यभिमानिनी देवता चन्द्रं गता रात्राविति भावः, पद्मगुणान् कमलस्थितिजनितसुखानीति यावत् न भुङ्क्ते नास्वादयति, पद्माश्रिता दिवसे इति भावः, अम्भोजं विकसतीति कविसमयप्रसिद्धिः । चान्द्रमसीं चान्द्रीम् अभिख्यां शोभां न भुङ्क्ते, तु किन्तु उमायाः पार्व्वत्या मुखं प्रतिपद्य प्राप्य द्विसंश्रयां चन्द्रकमलवासजनितामिति भावः, प्रीतिम् आनन्दम् अवाप प्राप । पार्व्वत्या वदनं चन्द्रः कमले च नेत्रे तेषाञ्च दिवारात्रं तुल्यविकासित्वादिति भावः ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥ (थ)

अस्मिन्नेव हि प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गोत्सुक्यास्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः, इति ।

रीतिः—

पदविन्यासप्रणाली रीतिः । सा च त्रिविधा इति वामनः लाटी सहितास्ता चतुर्विधा इति विश्वनाथप्रभृतयः, षड्विधाश्च भोजराजादयः । तच्च यत् :—

वैदर्भी चाथ पाञ्चाली गौड़ीयावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढ़ा रीतिर्निगद्यते ॥

इति—

आसान्तु प्रधानतो भेदमाह आचार्य्यो दण्डी :—

(थ) अकार्य्यम् अकरणीयं कुत्सितमार्गगमनमित्यर्थः, क्व कुत्र ? शशलक्ष्मणः शशधरस्य कुलं वंशश्च क्व ? प्रथितयशसः सोमवंशोत्पन्नस्य मे असत्कार्यं कथमपि नोचितमिति भावः । सा उर्व्वशी भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत, तामवेक्षितुं पुनः किं शक्नामीत्यर्थः । मे मम श्रुतं ज्ञानं दोषाणाम् अकार्य्याणां प्रशमाय निवृत्तये, अहो इति खेदे कोऽपेऽपि, मुखं तस्या इति शेषः, कान्तं रमणीयम् । अपकल्मषाः कल्मषशून्याः निष्पापाः कृतधियः विद्वांसः किं वक्ष्यन्ति ? एतदवस्थं मां समीक्ष्य गर्हयिष्यन्तीत्यर्थः । सा उर्व्वशी स्वप्नेऽपि दुर्लभा दुष्प्रापनीयेति यावत् । हे चेतः हृदय, स्वास्थ्यं धैर्य्यम् उपेहि अवलम्बस्व कः धन्यः श्लाघ्यः भाग्यवान् इत्यर्थः, युवा खलु नियतम् अधरं तस्या इति शेषः । धास्यति परिपास्यति । यः पास्यति स एव धन्य इत्यर्थः ।

अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।
तत्र वैदर्भगौड़ीयौ वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरौ ॥

प्रस्फुटान्तरौ सुकुमारविकटात्मकत्वेन अत्यन्तविसदृशौ । तावाह स एव :—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोज.कान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताः ।
एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौड़वर्त्मनि ॥

वैदर्भीस्वरूपमाह विश्वनाथः—

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्व्वर्णैरचना ललितात्मिका ।
आवृत्तिरल्पवृत्तिर्व्वा वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

ललितात्मिका माधुर्य्यगुणयुता, वृत्तिः समासः, यथा हि कुमारे रतिः—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥(द)

वैदर्भीविरुद्धधर्म्मवती पदरचना गौड़ी । सा च दीर्घसमासादिना बन्धवैकटारूपम् । तत्राह पुरुषोत्तमः—

(द) हे वसन्त ! तत् तस्मात् भवता इदम् अनन्तरम् अतःपरकरणीयम् बन्धुजनप्रयोज ' बन्धुजनकृत्यं क्रियताम् अनुष्ठीयताम् किं तदित्याह विधुरामिति ननु सखे "समः प्राणः सखामतः" विधुरां कातरां मां ज्वलनातिसर्जनात् वह्निप्रदानात् पत्युरन्तिकं स्वामिसमीपं प्रापय नय त्वमिति शेषः ॥

बहुतरसमाससयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया
रीतिरनुप्रास-महिम-परतन्त्राऽस्तोभवाक्या च ॥

इति

यथा वेण्यां भीमः—"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात" इति सर्वं पूर्व्वमुक्तम्। अधिकन्तु स्वस्वाधीते ग्रन्थे ज्ञेयम्।

—*—

अलङ्कारः—

यथेह लोके हारादयः शरीरस्य रूपयौवनादिकृतशोभां पुष्णन्तोऽलङ्कारपदवाच्याः तथा शब्दार्थरूपस्य काव्यशरीरस्य श्लेषादिगुणकृतवैचित्रं पुष्णन्तोऽनुप्रासादय इति! अतएव काव्यदोषादीन् पूर्व्वमुक्त्वेदानीं तद्व्याकर्त्तुकामेन भेदबहुलेषु तेषु विस्तारभिया दिङ्मात्रम् प्रदश्यते। तच्चालङ्कारानुपक्रम्य आह स्म आचार्य्यपदो दण्डी :—

काव्यशोभाकरान् धर्म्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ॥

तेऽपि द्विविधाः, शब्दगताः अर्थगताश्च। शब्द्वगता अनुप्रासयमकादयः। तत्राह दर्पणकारः—

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसादृश्यम् अनुप्रासः, स च रसानुगुणो वर्णानां प्रकर्षेण न्यासः। यथा—

लताकुञ्जं गुञ्जन् मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥(क)

यमकलक्षणमाह स एव—

सत्यर्थे पृथगर्थाया: स्वरव्यञ्जनसंहते: ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ (१)

अत्र द्वयोरपि पदयो: क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वम्, क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तम् 'सत्यर्थे' इति, तेनैव 'दमोमोद' इत्यादेर्विविक्तविषयत्वम् * सूचितम् । एतच्च पदपादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूतमतभेदम् † अतस्तेषां दिङ्मात्र- ‡ मुदाह्रियते । यथा माघे—

(क) गुञ्जन्त: अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्त: मदवन्त: सोल्लासा: अलीनां भ्रमराणां पुञ्जा: समूहा: यस्मिन् तादृशं लताकुञ्जं वल्लरीपुञ्जं चपलयन् मुखरयन् कम्पयन्नित्यर्थ:, अङ्गं गात्रं प्राणिनामिति शेष:, समालिङ्गन् संस्पृशन् द्रुततरं सद्य: सपदि अनङ्गं कामं प्रबलयन् वर्द्धयन् दलितं प्रस्फुटितम् अरविन्दं नलिनं तरलयन् चञ्चलीकुर्व्वन् रजोवृन्दं रजसां परागाणां वृन्दं चयं विन्दन् लभमान: प्राप्नुवन्नित्यर्थ: । मरुत् समीरण: दिशि दिशि समन्तात् मकरन्दं पुष्परसं सौरभमित्यर्थ:, किरति क्षिपति । अत्र प्रथमे चरणे 'ञ्ज' द्वितीये 'ङ्ग' परार्द्धे च 'न्द' वर्णानामसकृदावृत्ति: ।

(१) अर्थे सति विद्यमाने पृथगर्थाया: भिन्नार्थाया: स्वरव्यञ्जनसंहते: तेनैव क्रमेण पूर्व्वादृष्टक्रमेणेत्यर्थ:, आवृत्ति: असकृदेवोच्चारणं यमकं विनिगद्यते कथ्यते ।

* विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वम् ।

† प्रभूतमतभेदम् अनेकप्रकारम् । नानाप्रकारमित्यर्थ: ।

‡ दिङ्मात्रं प्रकारान्तरोपलक्षणमल्पमित्यर्थ: ।

नवपलाश-पलाशवनं पुरः
स्फुटपराग-परागपङ्कजम् ।
मृदुल-तान्त-लतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥ (क)

अत्र पदावृत्तिः :पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्रापुदाहार्य्यम् ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ॥ *

स च वर्णप्रत्ययप्रकृतिपदादिश्लेषाद्बहुविधः । यथा माघे—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभू-
न्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ (ख)

(क) राजसूयाभिमन्त्रितस्य पथि गच्छतः कृष्णस्य वसन्ताविर्भावदर्शनवर्णनमिदम् । सः कृष्णः पुरः अग्रतः नवानि पलाशानि पत्राणि येषां तादृशं पलाशवनं किंशुकारण्यं यत्र तं तथोक्तम्, स्फुटानि विकशितानि परागैः रजोभिः परागगतानि व्याप्तानि पङ्कजानि पद्मानि यत्र, तथाविधं मृदुलाभिः कोमलाभिः तान्ताभिः पल्लवकुसुमभरेणावनताभिः लताभिः वल्लीभिः अन्तं रम्यं तथा सुमनसां पुष्पाणां भरैः समूहैः सुरभिं सुगन्धं वसन्तम् अलोकयत् अपश्यत् सम्पृहेणेत्यर्थः ।

* श्लिष्टैः बह्वर्थयुक्तैः पदैः सुबन्ततिङन्तरूपैः अनेकानाम् एकाधिकानाम् अर्थानाम् अभिधाने अभिधया प्रतिपादने श्लेष इष्यते, अभिधया बह्वर्थप्रतिपादनमेव श्लेष इति फलितार्थः ।

(ख) सूर्य्यास्तवर्णनमिदम् । विधौ विधातरि चन्द्रे च प्रतिकूलतां विरोधिताम्

अत्र विधावित्यत्र विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोरौकाररूपत्वाद् वर्णश्लेषः, करेत्यत्र प्रकृतिश्लेषोऽपि। "पृथुकार्त्तस्वरपात्रम्" इत्यादि पूर्वोक्ते श्लोके पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न तु प्रकृतिश्लेषः।

इह तावत् स्वभावोक्तिरुपमादयो बहवोऽर्थालङ्काराः। तेषु स्वभावोक्तेर्वस्तुस्वभाववर्णनस्वरूपत्वात् स्वभाववर्णनञ्च वस्तूनां प्रकृतञ्च तद्वस्तूनि प्रत्यक्षमिव दर्शयित्वा सहृदयमनांसि नितरामाकर्षतीति तस्या अतीव चमत्कारित्वात् सैव प्रथममुदाह्रियते। यदाह स्म—

स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम् ॥

यथा मम संयुक्तासयम्बरे—

पुष्पस्पर्शनलोलितैरलिकुलैर्व्याप्तं वनं सर्व्वतः

उदयोन्मुखत्वञ्च उपगते प्राप्ते सति बहुसाधनता विविधोपायवत्त्वं वैफल्यम् एति प्राप्नोति। हि तथाहि पतिष्यतः अस्तं गमिष्यतः दिनभर्तुः सूर्यस्य कराणां किरणानां सहस्रमपि अवलम्बनाय आश्रयाय अस्तमयविघातायेति यावत् न अभूत्। अथ च पतिष्यतः स्खलिष्यतो जनस्य करद्वयमपि पतनप्रतिघाताय भवति, तस्य तु करसहस्रमप्यवलम्बनाय नाभूदिति शेषः। अर्थद्वयमपि श्लेषेण समर्थयति प्रतिकूलतामिति। विधौ चन्द्रे प्रतिकूलतां विरुद्धफलभागित्वमुदयभागित्वमिति यावत्। बहुसाधनतां बहुस्थितुपायशालित्वं विफलतामिति। तथा च कालान्तरे सूर्यास्तगमनं प्रति तत्कालीनकिरणानां प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। एवञ्च सन्ध्याकाले तत्कालीनकिरणरूपप्रतिबन्धकानां सद्भावेऽपि सूर्यास्तगमनमभित्त्येति प्रथमार्थसमर्थनम्। पक्षे विधौ दैवे प्रतिकूलतामनभिमतफलसाधनोन्मुखतामुपगते सति बह्वभिमतफलोपायशालित्वं विफलतामेतीत्यर्थः।

ईषन्मुक्तरुचं शिरीषमुकुलं संसृज्य रूपोन्नतिम् ।
चित्ताह्लादकरम्छदैश्च विटपो काष्ठापि रागोज्ज्वला
आमुक्तः पवनः करोति प्रसभं चित्तोद्भवान्मादनाम् ॥

यथा वा अभिज्ञानशकुन्तले कञ्चुकिनो जरावर्णनम् । सप्तमाङ्के सर्व्वदमनस्य सिंहशावकास्कन्दनविक्रमादिवर्णनञ्च ।

प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते ॥

प्रस्फुटमिति रूपकादेर्गम्यसाम्याद्भेदाय, सुन्दरं वैचित्र्यजनकम्, प्रस्तुतोत्कर्षजन्यचमत्कारः, तेन चमत्कारस्याजनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः, यथा—'गौरिव गवयः' इत्यत्र नायमलङ्कारः ; साम्यं सादृश्यम् । तच्च क्रियागतं गुणगतम् उभयगतञ्चेति । तत्राद्य यथाभिज्ञानशकुन्तले—

क्षणात् प्रबाधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।
निर्व्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (क)

अत्र 'आयाति' 'लङ्घ्यते' इत्यत्र क्रियाद्वयस्य उपमेये उपमाने च साम्यम् । गुणगतं यथा कुमारे—

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्य्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ (ख)

(क) जरतः जरां गच्छतः स्थविरस्येत्यर्थः । मतिर्बुद्धिर्निर्व्वास्यतः निर्व्वाणं यास्यतः प्रदीपस्य शिखेव क्षणात् अल्पक्षणेनैव प्रबाधं प्रकृष्टज्ञानं विकाशञ्च आयाति प्राप्नोति पुनः क्षणात् तमसा मोहेन तिमिरेण लङ्घ्यते आक्रम्यते आव्रियते इत्यर्थः ।

(ख) हरस्तु चन्द्रोदयस्य आरम्भे अम्बुराशिः समुद्र इव किञ्चित् ईषत् परिलुप्तं विनष्टं धैर्य्यं यस्य तथाभूतः सन् बिम्बफलाधरोष्ठे उमायाः पार्व्वत्याः मुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास पातयामास चुम्बनार्थं साभिलाषमद्राक्षीदिति भावः ।

अत्र परिलुप्तधैर्यं गुण उभयत्रापि समानः। उभयगतं यथोत्तरचरिते—

स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते।
धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः॥ (ग)

अत्र स्नपयतीति क्रियासाम्यं, 'स्नेहनिष्यन्दिनीधवलबहलमुग्धा' इति गुणसादृश्यञ्च।

मालोपमामाह विश्वनाथः—

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते॥ यथा—

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च॥ (घ)

प्रकाशितविभिन्नस्वरूपयोरुपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपो रूपकम्, यथाह न्यायवागीशः—

अभेदो भाषते यस्मिन् उपमानोपमेययोः।
रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा—॥

तन्वि त्वद्वदनाम्भोजं लीलालकमधुव्रतम्।
न कस्य हरते चेतो लसद्दशनकेशरम्॥ (ङ)

(ग) ते तव, धवला बहलमुग्धा अतिमनोहारिणी स्नेहनिष्यन्दिनी स्नेहवर्षिणी दृष्टिः दुग्धकुल्येव क्षीरसरिदिव हृदयेशं जीवितेश्वरं स्नपयति आर्द्रयतीत्यर्थः।

(घ) स हिमवान् प्रभामहत्या प्रभोज्ज्वलया शिखया दीप इव, त्रिमार्गया मन्दाकिन्या त्रिदिवस्य स्वर्गस्य मार्ग इव तथा संस्कारवत्या विशुद्धया गिरा वाचा मनीषीव विद्वानिव तया पार्वत्या पूतश्च पवित्रीकृतश्च विभूषितश्च अलङ्कृतश्च एतैर्भूषयतीत्यर्थः।

(ङ) लीलायते दलकाश्चेति लीलालकाश्चञ्चलचूर्णकेशा एव मधुव्रता भ्रमरा यस्मिन्

अत्र वदने अम्बोजस्य, अलके मधुव्रतस्य, दशने च केशरस्याभेदारोपः।

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्॥

इति भट्टपादाः। प्रकृतस्य उपमेयस्य, समेन उपमानेन। सम्भावनञ्च उत्कटकोटिकः संशयः, अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटेर्निगरणेन जायते, निगरणञ्च प्रस्तुतस्य क्वचिदनुपादानेन क्वचिदुपात्तस्याप्यधःकरणेन भवति यदुक्तम्—

विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते॥ (क)

विषयः प्रस्तुतम्। यथा मृच्छकटिके—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता॥ (ख)

तत् तथोक्तं लसन्तः प्रदीप्ताः प्रकाशिताः इत्यर्थः, दशनाः दन्ता एव केशराः किञ्जल्काः यस्मिन् तत् तथोक्तम्। त्वत् तव वदनाम्भोजं पद्मं हे तन्वि कृशाङ्गि, कस्य जनस्य चेतः चित्तं न हरते आकर्षतीत्यर्थः, अपितु सर्व्वेषामेव चित्तमाकर्षतीति भावः।

(क) सूरयः कवयः विद्वांस इति यावत्, विषयस्य प्रस्तुतस्य अनुपादाने अग्रहणे, उपादाने ग्रहणेऽपि अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं निगरणं प्रचक्षते कथयन्ति अधःकरणमेव निगरणमिति फलितम्।

(ख) तमः अन्धकारम् अङ्गानि अवयवानि लिम्पतीव लिप्तानि करोतीव नभः अन्तरीक्षम् अञ्जनं कज्जलं वर्षतीव दृष्टिः चक्षुः असतां पुरुषाणां सेवेव विफलतां निष्फलतां गता दर्शनव्यापाररहित्यादिति भावः। अत्र तमःप्रसरसम्पातरूपौ विषयौ लेपनवर्षणाभ्याम् अधःकृताविति बोध्यम्।

अत्र तमसः प्रसरसम्पातादिरूपो विषयो नोपात्तः। उत्तरचरिते यथा—

> समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां
> समनन्दयत् सुमुखि गौतमार्पितः।
> अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
> स्तवमूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥ (ग)

अत्र विषयः करः उपात्तोऽपि मूर्त्तिमहोत्सवरूपेणाधः-कृतः।

अतिशयोक्तिमाह न्यायवागीशः—

लौकिकार्थानतिक्रम्य योक्तिः सातिशया मता॥

यथा—

> अयि कृशोदरि गच्छ शनैः शनैरियमतीव समुन्नतमेदिनी।
> अतनुमध्यमिदं तव भूरिणा कुचभरेण कदाचन भज्यते॥ (घ)

(ग) हे सुमुखि, एष स समयः वर्त्तत इव, यत्र अयं गौतमेन गौतमनन्दनेन शतानन्देन अर्पितः समन्त प्रदत्तः आगृहीतं धृतं कङ्कणं, हस्ताभरणविशेषः, हस्तसूत्रं वा येन तादृशः तव करः मूर्त्तिमान् देहबद्धः महोत्सव इव मां समनन्दयत् अतिशयमानन्दयतीत्यर्थः।

(घ) अयि कृशोदरि. हे क्षीणमध्ये, शनैः शनैर्मन्दं मन्दं गच्छ याहि, यतः इयमतीव अतिशया समुन्नतमेदिनी उन्नतावनताभूमिरित्यर्थः। तव इदं प्रतनुमध्यम् अतिशयक्षीणकटिं कदाचन कर्हिं भूरिणा सातिशयेन कुचभरेण स्तनस्यौल्येनेत्यर्थः भज्यते द्विधा क्रियते।

उपमेयस्य यदाधिक्यं स एव व्यतिरेकः। यथोच्यते मम्मटभट्टेन :—

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः॥

अन्यस्य उपमेयस्य, व्यतिरेकः आधिक्यम्। स एव व्यतिरेकालङ्कारः। यथा कुमारे :—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्।
उमामुखन्तु प्रतिपद्यलोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः॥ (ङ)

अत्रोपमाभूतचन्द्रपद्मापेक्षया उपमेयस्य उमामुखस्याधिकगुणवत्त्वकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः।

प्रतीयमानसादृश्ययोर्वाक्ययोरेकस्यापि धर्म्मस्य पौनरुक्तिभिया शब्दान्तरेण निर्द्देशः प्रतिवस्तूपमा, यथाह विश्वनाथः—

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः।
एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक्॥

(ङ) लीला विचक्षणा लक्ष्मीः शोभा चन्द्रं गता रात्राविति भावः। पद्मगुणान् सरोजस्थितिजनितसुखानीति यावत्। न भुङ्क्ते नास्वादयति, सरोजाश्रिता दिवसे इति भावः। दिवसे कमलं प्रस्फुटतीति कविसमयप्रसिद्धेः। चान्द्रमसीं चन्द्रजनितां चान्द्रीमित्यर्थः। अभिख्यां शोभां न भुङ्क्ते, तु किन्तु उमायाः गौर्य्याः मुखं प्रतिपाद्य प्राप्य द्विसंश्रयां चन्द्रकमलवासजनितामिति भावः। प्रीतिम् आनन्दम् अवाप प्राप। उमाया वदनं चन्द्रः कमले च नेत्रे तेषाञ्च रात्रिन्दिवं समानत्वादिति भावः।

यथा कुमारे :—

मधुश्च ते मन्मथ, साहचर्य्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव।
समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य॥ (च)

अत्रानुक्तस्यापि सहजसहायस्य स्वतएव साहाय्यसम्पादने प्रवृत्तिरित्येक एवार्थः शब्दान्तरेण निर्द्दिष्टः।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः।
निदर्शना हि सेयं स्यादाचार्य्येण यथोदिता॥(छ)

यथा मालविकाग्निमित्रे :—

अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता।
परिकल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विषदिग्धः (ज)

(च) हे मन्मथ, मदन, असौ अयमग्रवर्त्तीत्यर्थः, मधुर्व्वसन्तः अनुक्तोऽपि अकथितोऽपि साहचर्य्यात् सहचरत्वात् ते तव सहाय एव भविष्यतीति शेषः। हुताशनस्य वह्नेर्नोदयिता सहायः भव इति समीरणो वायुः केन व्यादिश्यते नियुज्यते न केनापीत्यर्थः।

(छ) वस्तुनो विषयस्य सम्बन्धोऽन्वयोऽभवन् असम्भवन् अघटमान इत्यर्थः। उपमायाः सादृश्यस्य परिकल्पकः प्रतिपादकः सेयं हि निदर्शना आचार्य्येण मम्मटेन यथोदिता प्रतिपादिता।

(ज) विधात्रा वेधसा अव्याजसुन्दरीम् अव्याजेन अकपटेन सर्व्वथावचनीयतापरिहारेणेत्यर्थः। सुन्दरीं शोभनां तां मालविकां ललितेन हेलया हस्तपदादिविन्यासेनेत्यर्थः। विज्ञानेन संगीतकलापरिज्ञानेन योजयता शिल्पनिपुणतां क्रतेत्यर्थः। कामस्य मदनस्य विषदिग्धः विषलिप्तः बाणः इषुरिव परिकल्पितः संसृष्टः। विष-

क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्॥ (झ)

अत्र मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेत्युपमायां पर्य्यवस्यति।

दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्॥

सधर्म्मस्य समानधर्म्मस्य वस्तुनो विषयस्य प्रतिविम्बनं प्रणिधानेव गम्यसाम्यत्वम्। प्रतिवस्तूपमायामेकस्यैव धर्म्मस्य भङ्ग्यन्तरेण निर्द्देश इत्यस्माद् भेदः। यथा मालविकाग्निमित्रे

कदा मुखं वरतनु कारणादृते
तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम्।
अपर्व्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला
विभावरी कथय कथं भविष्यति॥ (ञ)

दिग्धो बाणो यथा तुदति तथेयं स्वभावसुन्दर्य्यपि विज्ञानादिना मन्मनसि कामानलमुद्दीप्य पीड़यतीति भावः।

(झ) सूर्य्यः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः कारणं यस्य स वंशः क्व? अल्पविषयो यस्याः तथाभूता मतिश्च क्व? नानयोः सङ्गतिः कदाचिदपि भवितुमर्हतीति कदयस्यार्थः। अहं मोहात् अज्ञानात् उडुपेन भेलेन दुस्तरं सागरं तितीर्षुः अस्मि। अत्र मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनरूपं वस्तु अभवत् उपमायां परिकल्प्यते इति बोध्यम्।

(ञ) अयि वरतनु, देवाभीप्सिते, तव मुखं कारणादृते कारणं विना अपराधादिहेतुं विनेत्यर्थः, कदा कस्मिन् काले क्षणमपि अल्पकालमपि कोपपात्रतां क्रोधभागिताम् आगतं प्राप्तम्। अपि तु क्रोधहेतुं दृष्ट्वैव कुप्यसि अन्यथा कथमिति भावः। हेतुशून्ये क्रोधमनुचितं तद्दृष्टान्तेन दृढ़यति विभावरीति, विभावरी रात्रिः अपर्व्वणि

यत्र साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण विशेषो वा सामान्येन समर्थ्यते अर्थात् सोपपत्तिकतया दृढः क्रियते सोऽर्थान्तरन्यासः। तदुच्यते भट्टपादैः—

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।
यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा॥

समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यासः, दृष्टान्ते प्रतिवस्तूपमायाञ्च न तथेति परस्परं भेदः। सामान्यं विशेषेण यथा माघे :—

बृहत् सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा॥ (ट)

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन विशेषेणार्थेन पूर्व्वार्द्धगतः सामान्योऽर्थः समर्थ्यते। विशेषः सामान्येन यथा तत्रैव :—

यावदर्थगतां वाचमेवमादाय माधवः।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः॥ (ठ)

पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धिकालभिन्नं ग्रहकलुषेन्दुमण्डला ग्रहेण राहुणा कलुषितं ग्रस्तम् इन्दुमण्डलं चन्द्रमण्डलं यस्यां सा तथाभूता कथं भविष्यति ? न कथमपीत्यर्थः। तत् कथय। पूर्णिमायामेव राहुणा चन्द्रमण्डलं ग्रस्यते किमु इतरस्यां निशायां तत् कथयेत्यर्थः। अत्र मुखस्य विभावर्य्याश्च साधर्म्येण प्रतिविम्बनात् दृष्टान्तोलङ्कारः।

(ट) क्षोदीयानपि अतिक्षुद्रोऽपि बृहत्सहायः महासहायः सन् कार्य्यान्तं गच्छति, नगापगा गिरिनिर्झरिणी महानद्या सम्भूय मिलित्वा अम्बोधिं समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति !

(ठ) माधवः कृष्णः एवम् उक्तप्रकारां यावन्तोऽर्था इति यावदर्थं साफल्येऽ-

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थः समर्थ्यते। वैधर्म्येण यथा कुमारे :—

इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जनः॥ (ड)

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थो वैधर्म्येण समर्थ्यते।

यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्म्मसम्बन्धस्तदा तुल्ययोगितेत्याह विश्वनाथः—

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्म्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता॥

यथा कुमारे :—

यं सर्व्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्॥ (ढ)

व्ययीभावः यावदर्थंवदानि यस्याः तां वाचम् आदाय उक्त्वेत्यर्थः विरराम, महीयांसः महत्तरा प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणः अल्पवादिनो भवन्तीति शेषः।

(ड) इत्थम् अनेन प्रकारेण आराध्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि स तारक इति पूर्व्वेणान्वयः। भुवनत्रयं त्रिभुवनं क्लिश्नाति तापयति, दुर्ज्जनः प्रत्यपकारेण शाम्येत् उपकारेण न। अत्र क्लेशप्रशमने विरुद्धधर्म्माविति बोध्यम्।

(ढ) सर्व्वशैलाः सर्व्वे पर्व्वताः दोहदक्षे दोहनकुशले मेरौ दोग्धरि दोहके स्थिते

अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्गतौषधिरत्नानां द्वयानामपि प्रकृतत्वम्, तेषां दोहनक्रियारूपैकसमानधर्म्मसम्बन्धात् केवलप्राकरणिकविषयोऽयमलङ्कारः। तत्रैव च :—

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्व्वोरुपमानबाह्याः॥ (ण)

अत्र नागेन्द्रहस्तानां कदलीविशेषाणाञ्च द्वयानामप्यप्रस्तुतानां परिणाहिरूपलाभक्रियायाः समानधर्म्मस्य सम्बन्धात् प्रकरणिकविषयकमिदमुदाहरणम्।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्म्माभिसम्बन्धो दीपकम्। यथाह विश्वनाथः—

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते॥

यथा माघे:—

वलावलेपादधुनापि पूर्व्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि॥ (त)

सतीत्यर्थः। यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य पृथुना राज्ञा उपदिष्टां निर्द्दिष्टां धरित्रीं भास्वन्ति प्रभापूर्णानि रत्नानि महौषधीश्च दुदुहुः।

(ण) नागेन्द्रहस्ता गजशुण्डादण्डा इत्यर्थः, त्वचि चर्म्मणि कर्कशत्वात् काठिन्यात्, कदलीविशेषाः एकान्तशैत्यात् अतिशीतलत्वात् लोके जगति परिणाहि विशालं रूपं लब्ध्वापि तदूर्व्वोः तस्याः पार्व्वत्याः ऊर्व्वोः उपमीयते अनेनेति उपमानं तस्मात् बाह्याः परिस्थिता जाताः प्राप्तेत्यर्थः।

अत्र प्रस्तुतायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाः पतिव्रतायाश्च जन्मान्तरेऽपि स्वकीयपुरुषानुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः ।

एकाधिकायाः क्रियायाः एककर्तृत्वे क्रियादीपकमाह स एव यथा :—

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।

यथोत्तरचरिते :—

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च ॥ (थ)

वस्तुसादृश्यात् कविप्रौढोक्तिसमुद्भूतो यो बोधः स भ्रान्तिमान् । यथाह विश्वनाथः—

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता ॥

(त) जिगीषुणा तेन शिशुपालेन बलावलेपात् बलदर्पात् अधुनापि इदानीमपि पूर्ववत् प्राक्तनजन्मनीव जगत् प्रबाध्यते प्रपीड्यते । सती साध्वी योषित् रमणी निश्चला प्रकृतिः स्वभावश्च भवान्तरेष्वपि अन्यस्मिन्नपि जन्मनि पुमांसं पुरुषम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(थ) हे प्रिये, तव स्पर्शे स्पर्शे प्रतिस्पर्शं सुखमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहो वा निद्रा वा विषविसर्पः विषेण आच्छन्नता किमु ? मदः मद्यपानजनितावस्था किमु विनिश्चेतुं विशेषेण निर्द्धारयितुं न शक्यः, हि यतः परिमूढः विवश इत्यर्थः, इन्द्रियगणो येन तादृशो मम विकारः चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च आहणोति च ।

प्रतिभोत्थितेति 'शुक्तिकायां रजतम्' इति भ्रान्तिर्नामालङ्कारस्य विषयः। यथा—

महाराज, श्रीमन्, जगति यशसा ते धवलिते
पयः पारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते।
कपर्दी कैलासं करिवरमथायं कुलिशभृत्
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना॥ (द)

अत्र भोजराजस्य यशसा धवलीकृते जगति सर्वेलापि परमपुरुषादीनां समुद्रादिभ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थितेति भ्रान्तिमानलङ्कारः।

प्रस्तुतं निषिध्याप्रकृतस्य स्थापनमपह्नुतिः। तदुच्यते विश्वनाथेन :—

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः॥

अत्रापि कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धमेव। यथा—

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो
मुरारिः॥ (ध)

(द) हे श्रीमन् महाराज, ते तव यशसा जगति धवलीते शुक्लीकृते अधुना अ͘ परमपुरुषः पयः परावारं क्षीरसमुद्रं कपर्दी हरः कैलासम् अयं कुलिशभृत् इन्द्रः करिवरम् ऐरावतं राहुः सैंहिकेयः कलानाथं चन्द्रं चन्द्रस्य षोडशभागैकभाग इत्यर्थः। कमलभवनः ब्रह्मा हंसं मृगयते अन्विष्यति।

(ध) इदं नभोमण्डलम् आकाशमण्डलं न, अम्बुराशिः समुद्रः, एताश्च ताराः नक्षत्राणि न, नवा नवीनाः फेनानां भङ्गाः छेदाः। अयं शशी चन्द्रो न, कुण्डलितः मण्डलाकारेण स्थितः फणीन्द्रः शेषः, असौ कलङ्को न, शयितः मुरारिः माधवः।

अत्र हि प्रकृतानां प्रस्तुतानामित्यर्थः, नभोमण्डलादीनां प्रतिषेधेन अम्बुराशिप्रभृतीनामप्रस्तुतानां स्थापनम् ।

समसनं समासः वाक्यानां संक्षेपः । यत्र संक्षेपेनोक्तिः सा समासोक्तिः । यथोच्यते आग्नेये :—

यत्रोक्ताद्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुदिता संक्षेपार्थतया बुधैः ॥

अत्र यत् तत्समानविशेषेण इत्युक्तं तदुपलक्षणम् ; तेन तत्समानकार्य्यैः, तत्समानलिङ्गञ्च गृह्यते । यत्र समैर्विशेषणैः कार्य्यैर्लिङ्गैश्च उक्तात् प्रस्तुतादप्रस्तुताद्वाऽन्यो यथाक्रममप्रस्तुतः प्रस्तुतो वार्थो बोध्यते सा संक्षेपोक्तिस्वरूपत्वात् 'समासेन संक्षेपेणोक्तिः' इति व्युत्पत्त्या समासोक्तिः कथिता संक्षेपश्च एकस्य वचनेनोभयप्रतिपत्तिरिति । अदर्शे, अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरित्यभिहितम् । नव्यास्तु तद्वैपरित्येन प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुताप्रस्तुतप्रशंसेत्याहुः । वाच्ये प्रस्तुतेऽप्रस्तुत-व्यवहारसमारोपः समासोक्तिरिति विश्वनाथादयः । वस्तुतस्तु उभयत्रापि समासोक्तेरेवाभ्युपगमस्यौचित्यात्तदनुगुणमेव प्राचीनरीत्या लक्षणमुक्तमस्माभिः । क्रमेणोदाहरणं यथा रघौ :

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥'

(न) श्रुतिसुखाः श्रवणानन्दिनः भ्रमराणां स्वना गुञ्जनानि गीतय इव या[illegible] ताः तथा कुसुमानि कोमला दन्तानां रुचः प्रभा यासां तथाविधाः उपवनान्तल[illegible]

अत्र विशेषणसाम्यात् कार्य्यसाम्याच्च प्रस्तुताद्वनलता-रूपार्थादप्रस्तुतो नर्त्तकीरूपोऽर्थः प्रतीयते।

चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान् याचते जलधरं पिपासितः।
सोऽपि पूरयति भूयसाम्भसा चित्रमत्र महतामुदारता॥ (प)

अत्र अप्रस्तुताच्चातकाज्जलधराच्च कार्य्यसाम्यात् प्रस्तुतो याचकः उदाराशयो धनपतिश्च बोध्यते।

यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः प्रशंसा क्रियते, तामप्रस्तुतप्रशंसा-माह दण्डी यथा—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादपक्रान्तेषु या स्तुतिः।
तन्मुखेन प्रस्तुतस्य निन्दा यत्र प्रतीयते॥

अपक्रान्तेषु अप्रस्तुतेषु अप्रस्तुतानामित्यर्थः, षष्ठ्यर्थेऽत्र सप्तमी। यथा माघे—

पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः॥ (फ)

पवनाहतैः अनिलताड़नैः किसलयैः नवीनपल्लवैः मलयैः लयाख्यसङ्गीताङ्गहस्तचालन-सहितैः पाणिभिः करैरिव बभुः सुशोभिरे।

(प) चातकः सारङ्गः मेघवारिद-पक्षिविशेषः, पिपासितः सन् जलधरं मेघं त्रिचतुरान् तत्संख्यकान् पयःकणान् वारिबिन्दून् याचते प्रार्थयते; सोऽपि जल-धरोऽपि भूयसा प्रचुरेण अम्भसा वारिणा पूरयति तत्प्रार्थनमिति शेषः।

(फ) यत् पादाहतं चरणताड़ितं सत् पादाहन्तुरिति शेषः, मूर्द्धानं मस्तकम् अधिरोहति आक्रामति, तत् रजः अपमाने शत्रुपराभवेऽपि स्वस्थात् देहिनः वरं मनाक् प्रियम् भवतीति शेषः।

अत्र अप्रस्तुतस्य रजसः प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य अपमानसहिष्णोर्निन्दा प्रतीयते। यथा वा—

स्वैरं विहरति स्वैरं शेते स्वैरञ्च जल्पति।
भिक्षुकः सुखी लोके राजचोरभयोज्झितः ॥ (ब)

कोऽपि दुःखी चिन्तार्त्तः सन् यतिं सन्तोषसारं दृष्ट्वैवमुवाच। अत्र तेन दुःखिना भिक्षुप्रशंसा तावत् प्रारब्धा। कोऽपि नास्ति परं दुःखदग्ध एवं विचारयामास इति अप्रस्तुतप्रशंसा।

स्तुतिमुखेन निन्दा, निन्दामुखेन वा स्तुतिर्व्याजस्तुतिः। यदाहुर्भट्टचरणाः—

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढ़िरन्यथा ॥

निन्दायाः स्तुतिरूपेण, स्तुतेर्निन्दारूपेण वा पर्य्यवसाने व्याजरूपा स्तुतिरिति व्याजस्तुतिः। मुखे आपाततः, अन्यथा यथाक्रमं तुल्यां निन्दायां वा रूढ़िः पर्य्यवसानम्। क्रमेणोदाहरणम् यथा—

त्यक्त्वा राज्यं गिरमनुसरन् स्त्रीवशान्मूढ़बुद्धे-
राज्ञो भ्रान्त्वा गहनविपिने हारयन् मुग्धकान्ताम्।

(ब) लोके संसारे राजचोरोज्झितः राजा च चोरश्च राजचोरौ तयोर्भयं, तस्मादुज्झितः त्यक्तः भिक्षुकः यतिः सुखी, कथं सुखी ? यतः स्वैरं स्वाधीनं विहरति क्रीड़ति स्वैरं शेते स्वपति, स्वैरं लपति भाषते। कोऽपि नास्ति परं दुःखदग्ध एवं विचारयामास।

सख्यं बद्धा कपिभिरसमं लङ्घयन् कीर्त्तिरग्र्यां
पूर्वेषां वो विलयमनयो हेमलङ्कां किमेतत् ॥ (भ)

अत्र स्त्रीवशवर्त्तिनो मूढ़धियो नरपतेर्वचनप्रतिपालनम्, पूर्व्वेषां सगरसुतानां कीर्त्तिलङ्घनादिकञ्चापाततो निन्देव प्रतिभाति, चरमे च पितुः प्रतिज्ञा संरचिता, दुस्तरं तोयनिधिमुत्तीर्य्य दुःसहप्रतापो वनितापहारी दशाननो विजितः समूलमुन्मूलितश्चेत्यहो दुष्करं कृतमिति सर्व्वमेव स्तुत्यां पर्य्यवस्यतीति निन्दायाः स्तुतिरूपेण पर्य्यवसाने व्याजस्तुतिः। प्रशंसामुखेन निन्दा यथा—

युक्तं तवैतत् रघुवंशभूपतेः
सतां हि सख्युः परिपालनं व्रतम्।
इतः स्तुतिः का जगदीश, निर्म्मला
भवान् यदर्थं न्यवधीन्निरागसम् ॥ (म)

(भ) रामं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम्। हे राम, स्त्रीवशात् स्त्रैणत्वात् मूढ़बुद्धेः दुष्टमतेरित्यर्थः, राज्ञः अयोध्याधिपतेर्दशरथस्येत्यर्थः, गि ·.वाक्यं 'त्वं वनं गच्छ' इति वाचम् अनुसरन् राज्यं त्यक्त्वा गहनविपिने घोरारण्ये मुग्धकान्तां सुन्दरीं वनितां हारयन् निकषात्मजेनेति शेषः, कपिभिर्व्वानरैः असमम् अतुलनीयं सौख्यं सौहृद्यं बद्धा सम्पाद्य कृत्वेत्यर्थः, वः युष्माकं पूर्व्वेषां पूर्व्वपुरुषाणां सगरवंशीयानामित्यर्थः, अग्र्यां महतीं कीर्त्तिं सागरमित्यर्थः, लङ्घन् सेतुबन्धनेन तरन्नित्यर्थः, हेमलङ्कां स्वर्णलङ्कापुरीं विलयं विध्वंसम् अनयः प्रापितवानसि किमेतत् ?

(म) रामं प्रति वालिराजस्योक्तिरियम्। हे रघुवंशभूपते, तव एतत् सुग्रीवप्रीतिकरणमिति भावः। युक्तम् सङ्गतं हि यतः सतां साधूनां सख्युः सौहार्द्दस्य परिपालनं परिरक्षणं व्रतम् अवश्यकर्त्तव्यमित्यर्थः, हे जगदीश, इतः अस्मात् परं निर्म्मला

अत्र प्रियबन्धोः संरक्षणमुचितमेवेति तव सुग्रीवसहायत्वं युक्तमेवेत्यापाततः स्तुतिरपि मित्रकार्य्यार्थं निरपराधस्य जीर्ण-कलेवरस्य शाखामृगस्य मे हननं सर्वथा गर्हितमेवेति चरमे निन्दायां पर्य्यवस्यतीति स्तुतेर्निन्दायां प्रत्यवसाने व्याजस्तुतिः।

यत्रैकमेव वाक्यं तैरेव पदैर्भिन्नैर्वा पदैरनेकमर्थं वक्ति स एव श्लेषः। यथाह वाग्भटः—

पदैस्तैरेव भिन्नैर्व्वा वाक्यं वक्त्येकमेव हि।
अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा—॥

आनन्दमुल्लासयतः समन्तात् करैव सन्तापकरैः प्रजानाम्।
यस्योदये क्षोभमवाप्य राज्ञो जग्राह वेलां किल सिन्धुनाथः॥(य)

अत्र यस्य राज्ञश्चन्द्रस्योदये क्षोभमवाप्य सिन्धुनाथः समुद्रः वेलां मर्य्यादां जग्राह। शीतकरैः करैः किरणैर्लोकानां समन्तात् हर्षमुत्पादयतः इत्यर्थः, एव श्लेषः। भिन्न-पदैर्यथा—

कुर्व्वन् कुवलयोल्लासं रम्याम्भोजश्रियं हरन्।
रेजे राजापि तच्चित्रं निशान्ते कान्तिमत्तया॥ (र)

अतिविशुद्धा स्तुतिः का ? यदर्थं यस्याः स्तुत्याः कृते इत्यर्थः, भवान् निरागसं निरपराधं मामिति शेषः, न्यवधीत् निहतवान्।

(य) यस्य राज्ञो नृपस्योदये क्षोभमवाप्य किलेति श्रूयते, सिन्धुनाथः सिन्धुदेशा-धिपो वेलामङ्गुलिच्छेदादिकां जग्राह। तदाज्ञां गृहीतवानित्यर्थः, कीदृशस्य असन्ताप-करैः करैः प्रजानां समन्तादानन्दमुल्लासयतो वर्द्धयतः।

(र) चित्रं यो राजा चन्द्रो निशान्ते प्रभाते कान्तिमत्तया कान्तिमत्त्वेन रराज।

उपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमाह विश्वनाथः—

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेणोदाहरणं यथा—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये, तव मुखच्छायानुकारी शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्तत्साट्टश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ (ल)

मुखं यदि किमिन्दुना यदि चलाञ्चले लोचने
किमुत्पलकदम्बकैर्यदि तरङ्गभङ्गिभ्रुवौ ।
किमात्मभवधन्वना यदि सुसंयताः कुन्तलाः
किमम्बुवहडम्बरैर्यदि तनुरियं किं श्रिया ॥ (श)

कुवलयोल्लासं भूवलयोल्लासं कुर्व्वन् रम्यां शोभनां भोजश्रियं भोजराजलक्ष्मीं हरन् गर्जन् रेजे अत्यधिकां शोभां विकाशयतीत्यर्थः ।

(ल) उद्धृतां सीतां प्रति रामस्योक्तिरियम् । हे प्रिये, तव नेत्रयोः समाना कान्तिर्यस्य तादृशं यत् इन्दीवरं नीलोत्पलं तत् सलिले जले मग्नं विनष्टम् । तव मुखच्छायानुकारी त्वन्मुखसदृशदीप्तिरित्यर्थः, शशी शशधरः मेघैरन्तरितः तिरोहितः, येऽपि तव गमनानुकारिणी गतिर्येषां तादृशाः राजहंसाः, तेऽपि गताः मानसमिति शेषः । मानसे हंसानां वर्षासु गमनं कविसमयप्रसिद्धत्वादिति भावः । अतः दैवेन प्रतिकूलविधिनेत्यर्थः, तव साट्टश्येन यो विनोदः कथमपि चित्तसन्तोषः तन्मात्रमपि न क्षम्यते न सह्यते । साट्टश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदा इति लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः ।

(श) यदि मुखं तस्या विद्यते इति शेषः, तदा इन्दुना चन्द्रेण किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तन्मुखेनैव इन्दुकार्य्यस्य समाधानादिति भावः । यदि चलि

प्रथमे प्रसिद्धानामुपमावस्तूनामिन्दीवरादीनामुपमेयत्वप्रकल्पनम्, द्वितीये इन्दुप्रभृतीनां निष्फलत्वकथनम् ।

सहोक्तिलक्षणमाह वाग्भटः—

सहोक्तिः सा भवेद्यत्र कार्य्यकारणयोः सह ।
समुत्पत्तिकथा हेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तताम् ॥

अर्थात् यत्र हेतोः कारणस्य तज्जन्मशक्ततां कार्य्योत्पत्तिशक्ततां वक्तुं कार्य्यकारणयोः सह समुत्पत्तिकथा समकालमुत्पादनवार्त्ता भवति सा सहोक्तिर्भवेत् । यथा—

आदत्ते सह यशसा नमयति सार्द्धं मदेन संग्रामे ।
सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रीमान् ॥ (घ)

चञ्चले प्रान्तभागे अपाङ्गावित्यर्थः ययोः, तादृशी लोचने विद्येते तस्या इति शेषः, तदा उत्पलानाम् इन्दीवराणां कदम्बकैः समूहैः किम् ? न किमपीत्यर्थः, तत्कार्य्यस्य लोचनाभ्यामेव समाधानादिति भावः । यदि तरङ्गस्येव भङ्गिः कौटिल्यं ययोः, तादृश्यौ भ्रुवौ विद्येते तस्या इति शेषः । तदा आत्मभवस्य अनङ्गस्य धन्वना धनुषा किम् ? नैव प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, कामकार्म्मुककार्य्यस्य तद्भ्रुयुगलाभ्यामेव समाधानादिति भावः । यदि सुसंयताः सुष्ठुबद्धाः कुन्तलाः केशाः विद्यन्ते तस्या इति शेषः । तदा अम्बुवहानां मेघानां डम्बरैः विस्तरैः किम् ? नैव प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । अत्रापि पूर्व्ववदेव हेतुर्द्रष्टव्यः । यदि इयं तनुः शरीरं विद्यते तस्या इति शेषः । तदा श्रिया लक्ष्म्या किम् ? नैव प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, अत्रापि पूर्व्ववदेव हेतुर्व्वोध्यः ।

(घ) असौ श्रीमान् वीरः कोदण्डं धनुः विद्विषां मदेन सह नमयति । विद्विषां श्रिया लक्ष्म्या शोभया वा सह कोदण्डं धनुः कर्षति । विद्विषां यशसा सह आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः ।

अत्र यश आदत्ते इति कार्य्यम्। कोदण्डग्रहणन्तु यशो-ग्रहणकारणम्। कारणस्य कोदण्डस्य तज्जन्मनि कार्य्योत्पत्तौ यशोग्रहणरूपायां शक्तिर्नास्ति।

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यलिङ्गम्। यथाह विश्वनाथः—

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ॥

यथोत्तरचरिते—

रे हस्त दक्षिण, मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ? ॥ (स)

अत्र करुणाया अभावे 'रामस्य गात्रमसि' इति वाक्यम्, 'दुर्भरगर्भखिन्नसीताप्रवासनपटोः' इति पदार्थश्च हेतुः।

यत्र कारणसद्भावं विना कार्य्यस्य दर्शनं दृश्यते सा विभावना। यथाह विश्वनाथः—

विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिं यदुच्यते ॥

(स) हे दक्षिणहस्त, मृतस्य द्विजस्य शिशोः जीवातवे जीवनाय शूद्रमुनौ शूद्र-पुत्रे कृपाणम् असिं विसृज शूद्रमुनिं प्रहर इत्यर्थः। कथमहमीदृशमकार्य्यं करवाणीत्याशङ्का तवाकरणीयं नास्तीति प्रबोध्याह—रामस्येति, दुर्व्वहेण वोढुमशक्येन गर्भेण खिन्ना क्लान्ता या सीता तस्याः प्रवासने निर्व्वासने पटोः दक्षस्य रामस्य गात्रम् अङ्गमसि, ते तव करुणा कुतः ?

कुमारे यथा—

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।
अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ (छ)

अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूपकार्य्ययोरभिधानम् ।

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता चेति त्रिधा विशेषोक्तिरुच्यते यथा—

सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्त्रिधा च सा ।
उक्तानुक्तनिमित्तस्याप्यचिन्तत्वे च कुत्रचित् ॥

क्रमेणोदाहरणं यथा—

धनिनोऽपि निरुन्मदा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥ (ज)

अत्र धनादिरूपहेतुसत्त्वेऽपि उन्मादादिरूपफलाभावः महामहिमशालित्वञ्चात्र निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे 'कियन्तः सन्ति भूतले' इति पाठे निमित्तमनुक्तं भवति ।

(छ) वः युष्माकम् अतर्कितोपपन्नम् अभावितोपस्थितं दर्शनं मे मम अपगतो मेघानामुदयो यत्र तादृशं वर्षं तथा न दृष्टं कुसुमं यस्य तथाभूतं फलं प्रतिभाति ।

(ज) ते जनाः धनिनोऽपि धनवन्तोऽपि निरुन्मादाः उन्मादरहिता अप्रचण्डा इत्यर्थः, युवानोऽपि तरुणा अपि न चञ्चलाः चापल्यरहिता इत्यर्थः । प्रभवः निग्रहानुग्रहसमर्था: अपि अप्रमत्ता अवहिता इत्यर्थः, यतः महामहिमशालिनः महाप्रतापयुक्तास्य इत्यर्थः ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥ (क)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् ।

विषमलक्षणमाह वाग्भटाचार्य्यः—

वस्तुनो यत्र सम्बन्धमनौचित्येन केनचित् ।
असम्भाव्यं वदेद् वक्ता तमाहुर्विषमं यथा ॥

यत्र केनचिदनौचित्येनानवसरतया वस्तुनः पदार्थस्य सम्बन्धमसम्भाव्यं वक्ता वदेत्, कवयस्तं विषमालङ्कारमाहुः । यथा—

क्वेदं तव वपुर्वत्से कदलीगर्भकोमलम् ।
क्वायं राजीमति क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः ॥ (ख)

यत्र वाक्ये आरम्भे शब्दार्थकृतं विरुद्धत्वमाभाति तत्त्वतो न स एव विरोधः । यथाहुर्भट्टचरणाः—

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ॥

(क) स प्रसिद्धः कुसुमायुधः एकः एकाकीत्यर्थः, त्रीणि जगन्ति स्वर्गमर्त्त्यपातालानि जयति । शम्भुना शिवेन तनुम् अङ्गं हरतापि यस्य कुसुमायुधस्य बलं सामर्थ्यं न हृतम् शिवनेत्राग्निना दग्धोऽपि स सकलं जगत् मोहयतीति भावः ।

(ख) हे वत्से, बाले, इदं राजीमति कदलीगर्भकोमलं रम्भाफलवत् पेलवं तव वपुः क्व ? अयं क्लेशदायी दुःखार्पणकारी कठोरनियमानुष्ठायीत्यर्थः, व्रतपरिग्रहः इन्द्रियादिनिग्रहनियमाङ्गीकारः क्व ? उभयोर्म्महदन्तरमित्यर्थः । अत्र सुकोमलस्य तव प्रपुष्टो दीक्षानुचिता । दीक्षासम्बन्धः, तथासम्भाव्यं कथं वदसि गृहीष्यसि अनयोरत्यन्तमन्तरमिति फलितार्थः ।

व्यधिकरणयोरिव धर्मयोः सामान्याधिकरण्येन निर्देशो विरोधः। अयमेव विरोधाभास इत्युच्यते। यथा रघौ—

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव॥ (ग)
जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः॥ (घ)

प्रथमे भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वादापाततः प्रतीयमानस्य विरोधस्य समाधानम्, द्वितीये नञ्तत्पुरुषसमासे विरोधः, बहुव्रीहिणा परिहारः।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता।
तदा कारणमाला स्यात् दर्पणकारसम्मता॥

यथा—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।

(ग) हे देव, को जनः अजस्य जन्मरहितस्य अथ च जन्म गृह्णतः जायमानस्येत्यर्थः, निरीहस्य निश्चेष्टस्य अथ च हता द्विषः शत्रवो येन तथोक्तस्य स्वपतः निद्राणस्य अथ च जागरूकस्य तव याथार्थ्यं तत्त्वं वेद जानाति न कोऽपीत्यर्थः। विष्णुं प्रति देवानां स्तुतिरियम्।

(घ) हे देव, त्वं जगतां योनिः प्रभवः, स्वयम् अयोनिः नास्ति योनिः प्रभवो यस्य यथाभूतः। जगताम् अन्तरस्ति अन्तः नाशक इत्यर्थः। त्वं जगताम् आदिः मूलकारणम् स्वयं नास्ति आदिर्यस्य तथोक्तः। जगताम् ईशः स्वामी प्रभुरित्यर्थः, स्वयं निरीश्वरः स्वामिरहितः इत्यर्थः।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ (ङ)

यत्र निर्द्धारितात् सारात् ततस्ततः सारं सारं निर्द्धार्य्यते तत्सारमाहुर्भट्टपादाः—

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः ॥

यथा—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्व्वस्वम् ॥ (च)

यत्र पूर्व्वं पूर्व्वं परवाक्येन निषेधात् स्थापनं तदेकावलीमाह विश्वनाथः यथा हि—

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदेकावली द्विधा ॥

पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत् स्थापनं निषेधो वा सम्भवति सा द्विधा बुधैरेकावली कथ्यते। तयोरादिमाया विशेषणेनोदाहरणं यथा—

(ङ) जितेन्द्रियत्वम् इन्द्रियायात्तं विनयस्य शिष्टाचारस्य कारणं हेतुः, विनयात् गुणप्रकर्षः गुणानां प्राधान्यम् अवाप्यते लभ्यते। गुणप्रकर्षेण जनः लोकः अनुरज्यते सम्पदः जनानाम् अनुरागः प्रभवो यासां तथाविधा हि लोकानुरागेणैव सम्पदो लभ्यते इति भावः।

(च) राज्ये राज्यमध्ये वसुधा लोकवासभूता धरणीत्यर्थः, सारं श्रेष्ठ इत्यर्थः, वसुधायां पुरं नगरं पुरे नगरे सौधं हर्म्यं सौधे हर्म्ये तल्पं शय्या तल्पे शय्यायाम् अनङ्गसर्व्वस्वं वराङ्गना उत्तमा रमणी सारमित्यनेन सर्व्वत्र सम्बन्धः।

सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम् ।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं मधुवर्षि च ॥ (क)

अत्र अम्भोजं तस्य भृङ्गम् इत्यादिक्रमेण विशेषणं विधीयते अपरं यथा भट्टौ—

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ (ज)

अत्र क्रमेण पूर्वं पूर्वं वाक्यं परवाक्येन निषेधः ।

दण्डापूपिकयाऽन्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

'मूषिकेण दण्डो भक्षितः' इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति न्यायो दण्डापूपिका तयाऽर्थान्तरबोधनमर्थापत्तिः । यथा रवौ—

(क) यत्र यस्मिन् सरः तड़ागं विकसितानि प्रस्फुटितानि अम्भोजानि सरोरुहाणि पद्मानीत्यर्थः, यस्मिन् तत् तथोक्तम् । अम्भोजं भृङ्गैः भ्रमरैः सङ्गतं युक्तं भृङ्गाः ससङ्गीताः गुञ्जनकारिणः । सङ्गीतं गुञ्जनञ्च मधुवर्षि मधुस्रावि अतिमधुरमित्यर्थः ।

(ज) तत् जलं न आसीदिति शेषः । यत् जलं सुचारुपङ्कजं न, सुचारूणि पङ्कजानि यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तत् पङ्कजं पद्मं न, यत् अलीनं षट्पदं लीनं निषण्णः षट्पदः भ्रमरः यत्रेति लीनषट्पदं भ्रमराधिष्ठितं तथा न भवतीति तथोक्तम् अनिषण्णमधुव्रतम् । सर्व्वेष्वेव कमलेषु मधुव्रता निषेदुरित्यर्थः । असौ षट्पदः भ्रमरः न, यः कलं मनोहरं यथा स्यात् तथा न जुगुञ्ज न झङ्कारं कृतवान्, सर्व्वतः भ्रमराः सुष्ठु गुञ्जितवन्त इत्यर्थः । तत् गुञ्जितम् अव्यक्तमधुरस्वरं न, यत् मनः श्रोतुश्चित्तं न जहार विवशीचकार तन्मयमकरोदिति यावत्, सर्व्वमेवालिरुतं मनोहरमभूदित्यर्थः ।

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ (झ)

अतिकठिनं लोहमपि तापेन गलितं भवतीति तदपेक्षयातिसुकुमारस्य मनुष्यहृदयस्य गलनं सुतरामायातीति अर्थापत्तिः ।

यत्र प्रश्ने सति तदुत्तरं व्यक्तं गूढमुभयमपि वा स एव प्रश्नोत्तरालङ्कारः । यथाह वाग्भटः—

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गूढं व्याप्याथवोभयम् ।
प्रश्नोत्तरं तथोक्तानां संसर्गः सङ्करं विदुः ॥

यत्र यथोक्तानां शब्दार्थानामलङ्काराणामुक्तानामेकत्र एकदा संसर्गो भवनं स सङ्करालङ्कारः । प्रश्नोत्तरोदाहरणं यथा—

अस्मिन्नपारसंसारसागरे मज्जतां सताम् ।
किं समालम्बनं साधो ! रागद्वेषपरिच्छयः ॥ (ञ)

(झ) सः अजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्य्यम् अपहाय त्यक्त्वा बाष्पगद्गदं बाष्पेण नेत्रजलेन गद्गदम् अस्पष्टध्वनियुक्तं यथा स्यात् तथा अतिजड़ितकण्ठस्वरेणेत्यर्थः, विललाप चक्रन्द । तथा हि अभितप्तम् अत्यधिकोष्णम् अयोऽपि लोहमपि मार्द्दवं मृदुतां कोमलतामित्यर्थः भजते प्राप्नोतीत्यर्थः, शरीरिषु देहधारिषु का एव कथा ? न कापीत्यर्थः । इन्दुमतीविरहे अजस्य विलापोक्तिरियम् ।

(ञ) हे साधो, अस्मिन् इह जगतीत्यर्थः, अपारः पाररहित एव संसारसागरः समुद्रः तस्मिन् तथोक्ते निमज्जतां मग्नानां सतां साधूनां समालम्बनम् आश्रयभूतं किमिति प्रश्ने व्यक्तमुत्तरम् रागद्वेषपरिच्छयः रागद्वेषयोर्विनाश इत्यर्थः ।

क्व वसन्ति श्रियो नित्यं भूभृतां वद कोविद ।
असावतिशयः कोऽपि यदुक्तमपि नोह्यते ॥ (ट)
किमैभं श्लाघ्यमाख्याति पक्षिणं कः कुतो यशः ।
गरुड़ः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥ (ठ)

प्रयोगिका एते तावदलङ्काराः लोकव्यवहार्य्याः ; इतोऽधिकालङ्कारज्ञानमिच्छूनां दर्पणादिग्रन्थाः अनुसन्धानीया इति दिक् ।

(ट) हे कोविद, विद्वन्, भूभृतां राज्ञां श्रियः सौभाग्यानीत्यर्थः, क्व कुत्र वसन्ति इति वद । असौ अतिशयः कोऽपि यत् उक्तमपि व्यक्तार्थमपि न उह्यते न ज्ञायते ? "असौ" खड़्गी, इत्युत्तरं गुढ़म् ।

(ठ) ऐभं करिणं श्लाघ्यं स्पृहणीयं किम् ? दानवारि मदजलम् । पक्षिणं क आख्याति विः पक्षी । यशः कुतो भवति ? आजितः संग्रामात् । गरुड़ो नित्यं कीदृग् भवति ? दानवारिविराजितः. दानवारिः नारायणः तेन विराजितः आश्रितः । अत्र प्राग् अनुक्तत्वात् पश्चादुक्तत्वाद् गूढ़त्वम् ।

प्रबन्धविषयाः—

इह तावत् कथितेषु त्रिविधप्रबन्धेषु चेतनाचेतनभेदेन विवरणात्मकरचनाधोलिखितानुक्रमेण विभज्यते विद्वद्भिः। तत्र चेतनपदार्थाः मानवादयः; ते च जातिधर्मैर्बहुविधाः यथा पाश्चात्य-प्रतीच्य-हून-मागध-पौण्ड्रप्रभृतयः। तत्रापि च ब्राह्मण-चण्डाल-धीवरादयः उत्तमाधमभेदेन संख्यातीताः।

अपरे हीनप्राणिनः स्थूलतः भूचर-खेचर-जलचरभेदेन त्रिविधाः। हस्ति-महिष-सिंहादयः भूचराः। पीक-मयूर-सारस-शुकाश्च खेचराः। मीन-कच्छप-नक्रादयः उदकान्तःचारिणः। भेक-वृश्चिक-सर्पादयः सरीसृपाः। पिपीलिका-मक्षिकादयः कीटाः, प्रजापतिमधुमक्षिकाप्रभृतयः पतङ्गाः।

प्रबन्धानामाभाषाः (Hints)

एषु च मानवजातीयप्रबन्धरचनायाम्—प्रथमतो-मानवः कस्मिन् देशीयः, का तस्य भाषा, क वा धर्म्मः पुरावृत्तञ्च किम्, कीदृशी वा सामाजिकावस्था, कीदृशं नैतिकं मानसिकविशेषत्वञ्च इत्यादि विषयान् विषदीकृत्य व्याख्यातव्यम्। अपि नाम यदि तस्य श्रेणीविषयिणी रचना तर्हि विभिन्नदेशेषु तत् तत् श्रेणीयाः केनोपायेन स्वस्वजीविकां निर्व्वाहयन्ति, उत आचारपद्धतिः तेषां कीदृशीति सविशेषं वर्णितव्यम्।

इतरप्राणिविषयकरचनायाम्—को जातीयः सः, तस्याकृति-प्रकृतिस्वभाववर्णायुष्कालावासाहारप्रणाली-प्रभृतीन् विषदीकृत्य लिखनीयम्। सोऽपि मानवानामुपकारी चेत् कं कमुपकारमेव विदधाति सः। यद्यप्यनुपकारी तर्हि वा किं नामानुपकारं घटयतीति सर्व्वं सुसम्पादनीयम्।

एवञ्चापरस्यामचेतनविषयिणीरचनायाम्—कुरु-पाञ्चाल-काशी-काञ्चीप्रभृतयः जनपदाः। नैसर्गिकदृश्यानि पर्व्वत-नदी-प्रस्रवण-वनोपवनानि, शिल्पजातवस्तूनि—चीन-प्राकारकाचकाचन (गाला) निर्म्माणप्रणालीप्रभृतीनि। खनि-जानि—लौहाभ्र-हेम-गन्धकादीनि। स्वभावजानि—भू-कम्पादित्यग्रहणप्रचण्डवायुप्रवाहप्रभृतीनि।

एतेषु पुनः स्थानविषयकरचनायाम्—किमभिधेयं तत्स्थानं कुत्र तस्यावस्थानं, सीमा चापि का, दैर्घ्यं विस्तारः, परिमाणफलञ्च किमिति सर्व्वमुल्लेखणीयम्। अपि तु केन पथा तदभिगन्तुं प्रभवन्ति जनाः, तत्रत्यानामधिवासिनां का संख्या का वा जातिः, किमपि च शारीरिकगठनं, कोऽपि धर्म्मः, किमपि वा नैतिकविशेषत्वं, का वा सामाजिका रीतिः, शासनप्रणाली वा का, तत्रत्योत्पन्नानि द्रव्यानि कानि, प्रधानानि द्रष्टव्यानि कानि, तत् संक्षिप्तविवरणं संक्षिप्तेति-हासिकतत्वञ्च यथायथं व्यहर्त्तव्यम्।

पण्यवीथीविषयिणीरचनायाम्—कियत् परि-

माणमायतनं तस्याः, कति कति द्रव्याणि तत्रोपलभ्यते, कस्माद्वा तानि समागतानि, केन कस्मिन् समये सा स्थापिता, प्रत्यहं तत्र क्रयविक्रयिणः समागमोऽभवत् किं न वा, अस्ति चेत् प्राह्णे किमु पराह्णे, कति आपणाः ते च स्थायिनः किं न वा, कियत् परिमाणशुल्कस्य तत्र कार्य्यमारब्धे तत्रत्यानां लोकानां कोयानुपकारो घटते तेनेत्यादि सविशेषं वर्णनीयम्।

गिरिविषयिणीरचनायाम्—कुत्र तस्यावस्थानम्, आयतनञ्च किम्, किंवा तुङ्गातुङ्गत्वं तस्य, कति विधाः पशवः पक्षिणश्च तमधिवसन्ति, किमपि देवायतनम् अस्ति न वा, अस्ति चेत् तस्येतिवृत्तं, मनुष्याः यदि तमध्यासते तर्हि ते कति सभ्याः कति वासभ्याः, गिरिशिखरात् को देशः, का का नदी किमपि वा नगरं दृष्टिपथे संपतन्ति किं नवा, अपि गिरिशङ्कटं किमु प्रस्रवणञ्च विद्येते चेत् तदुल्लेखनीयम्। इतिहासेन सह शैलस्य सम्बन्धो यदि वर्त्तते तर्हि कदा कस्मिन्नेव तद्वृत्तमुपपन्नं तत्सर्व्वं सविशेषं वक्तव्यमिति।

नदीविषयिणीरचनायाम्—कस्मात् सा उत्पन्ना, कीयती विस्तृतिस्तस्याः स्रोतसा गतिश्च कीदृशी, ततः शाखा-नदीप्रादुर्भूता चेत् क्व तस्याः सीमा, तदुभयरोधसि समुन्नतो ग्रामः किमु नगरं वर्त्तते चेत् जलवर्त्मना तत्र सार्थवाहा वाणिज्यार्थं पण्यसम्भारं नेतुं प्रभवन्ति नवा इत्यादिकं सर्व्वं वर्णनीयम्।

शिल्पजातवस्तुविषयकरचानायाम्—(अर्थात् ताजमहलस्य वा चीनप्राचीरादीनां सम्बन्धे रचना चेत्) वस्तुनः परिचयः, अवस्थानस्थानं, आयतनं, निर्म्माणस्योपादानादिकञ्च यथायथं वर्णनीयम्। एवमपि च कया प्रणाल्या केनोद्देशेन किमर्थं कदा कस्याज्ञया वा निर्म्मितमासीदिति सर्व्वमुपस्थातव्यम्।

काचविषयिणीरचनायाम्—काचस्योपादानं निर्म्माणरीतिः, व्यवहारस्य प्रकारः, कस्मिन् कस्मिन् स्थले प्रदेशे वा तस्य कति कति कार्य्यालयाः वर्त्तन्ते इत्यादि विवृतव्यम्।

खनिजद्रव्यविषयकरचनायाम्—वस्तुनः आकृतिः, तस्य वर्णः, कति गुणाः, क्व केनोपायेन तत् लभ्यम्। अविशुद्धरूपेण किम्‌ संशोध्य व्यवहार्य्यम्। आकरतः कया प्रणाल्या समुद्धरणीयमित्यादि सविशेषं लेखनीयम्।

नैसर्गिकविषयिणीरचनायाम्—सूर्य्यस्य तथा चन्द्रस्य वा ग्रहणे किं वीजं, कदा कस्मिन्नेव समये तत् घटते, आर्य्यपादानां तत्र कीदृशी धारणा, तदा किं किं कार्य्यं कर्त्तुमुपदिशन्ति ते। अधुनातनानां ग्रहणविषयकं मतं पूर्व्वतनाः जानन्ति किं न वा इत्यादि यथायथं वर्णनीयम्।

भूकम्पसम्बन्धिरचनायाम्—कम्पनस्य हेतुः, तत्रार्य्यधर्म्मावलम्बिनां साधारणजनानां वा कीदृशी धारणा, कम्पनादतः कोऽपि शब्दः समुत्पद्यते नवा, अस्ति चेत् कीदृशः सः,

तस्मादपि कियदनिष्टं, कियतो वानुभूतिः, कीयानप्युपकारस्य प्रभवन्ति जगतामित्यादि समुल्लेख्यम् ।

उद्भिज्जसम्बन्धिनीरचनायाम्—के ते उद्भिज्जाः का तेषां श्रेणी, तैर्लोकाः कानि कानि कार्य्याणि कर्त्तुं प्रभवन्ति, उद्भिज्जानामङ्कुराः कया रीत्या शाखाप्रशाखया काण्डरूपेण च परिवृताः सन्ति, एवं कैरुपायैर्व्यवहारोपयुक्ताः क्रियन्ते सभ्यैरिति विवरणात्मकरचनायां समासतः समावलम्बनीयं । सन्दर्भरचनासु रचयितुर्नवनवोद्भाविनी प्रतिभैव हि सर्व्वोपरि वरिवर्त्तीत्यास्तां विस्तरया गिरा । अत आदर्शप्रबन्धो यथा—

कोकिलः—

विश्वेऽस्मिन् निखिलपतत्रिनिकरेषु पिकस्तावत् हि कविजनानां किमु तेषां पांशुपादनिरक्षरहालिकानामपि प्रियो विहङ्गमः । अस्य वर्णः प्रगाढ़श्यामः ; चरणौ धूम्रवर्णौ ; सुगोले च रक्ते चक्षुषी ; संक्षेपतः काकसादृश्योऽस्मिन् वर्त्तते बाहुल्येन । अतएवोच्यते कविना—"काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्त्वभेदः पिककाकयोः । वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥" इति अपि हि काकविषये वर्त्तते जनश्रुतिः कविवाक्यञ्च यथा—"नराणां नापितो धूर्त्तः पक्षिधूर्त्तश्च वायसः" इति तदन्वर्थ एव काके परिलक्ष्यते अतिमात्रम् । वस्तुतः पक्षिकुलेषु वायस इव चञ्चलो धूर्त्तश्च नापरः कोऽपि दृश्यते समवगम्यते च क्वचित् । किन्तु तमपि

-चटुलं पिकवधूः चातुर्य्येण पराजित्य तस्योपरि सर्व्वथा वरिवर्त्तते। एषा हि प्रसववेलायां काककुलायमुपगम्य तस्य डिम्बानि अधःपातयित्वा तस्मिन्नपि च नोड़े द्वित्राणि स्वाण्डानि सूते। ततः पिककैतवानभिज्ञा काकी निजडिम्बमवबोध्य तानि दीर्घदिनमात्मशरीरतापेन परितापयति। तदनु च प्राप्ते काले तस्मिन्नण्डे स्फुटिते तदुगतशावकान् स्वीयशिशून् परिबोध्य आत्मानमपि वञ्चयित्वा आहार्य्यादिदाने स्तानपि पिकपोतान् परिपोषयति, अवतिष्ठते च छायेव तेषामनु सततम्; प्रसाद्यति च जीवनं रात्रिन्दिवं सपत्नेभ्यः रचति च तान् नितरामाहुः कोकिलपर्य्यायमधिकृत्य आर्य्यमिश्राः— "वनप्रियः परभृतस्ताम्राक्षः कोकिलः पिकः। कलकण्ठः काकपुष्टः—॥" इति यदप्ययं जातिः बाहुल्येन काकपालितः तथापि कदा काकभक्ष्यं कदर्य्यं भोज्यं हेलया निजभक्षाय न परिकल्पयते। संप्राप्ते आत्मवयसि उपमातरं वायसीं वञ्चयित्वा स्वजातिधर्म्मेण वनोपवनं विलसति। तर्हि प्रधानतोऽस्य भक्ष्यानि रम्भाविम्बफले लतिकाजातानि च कानिचित् वन्यक्षुद्रफलानि।

अपि नाम एष खलु विहगः शुकादिवन्न शिवरामनामोच्चरति। तथापि नियम्येनं पिञ्जरे परिपोषयन्ति अनेकश एव विलासिनः पण्याङ्गनाश्च; केवलमस्य सुकण्ठोत्थकाकलिमाकलनार्थम्। अतएवाहुः पण्डिताः "कोकिलानां स्वरो रूपम्" वस्तुतः यद्यप्ययं कुरूपः तथापि सुस्वरेण तोषयति

सर्व्वान् पर्य्याप्तेन। वसन्ते यर्हि चुतमुकुलसंप्रीयमानानिल-कम्पनसमुत्थपल्लवान्तरोगो भूत्वायं भीतो भीतः सच्चर्य्य कषायितकण्ठेन रौति तर्हि मनस्विनामुत योगिनामपि मनसश्चाञ्चल्य-मुपपद्यते। सुतरामाह कविराजकुलमुकुटमणिः श्रीमान् कालिदासः कुमारसम्भवे काव्ये—

चुताङ्कुरस्वादकषायकण्ठः पुंकोकिलो यन्मधुरं चुकूज।
मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य॥

अपि च तत्रैव। अकालवसन्तसमागमे यद्यपि ध्याननिरतस्य शम्भोः कोकिलकुजनेन ध्यानचुग्रतिर्घटते इति संमन्य-मङ्गुलिसङ्केतेन तान् स्मरानुचरान् वारयति—

लतागृहद्वारगतोथ नन्दी वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः।
मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान् जनैषीत्॥

इति। अयमेव हि पक्षी षट्स्वपि ऋतुषु पुष्पसमये एव बाहुल्येन कूजति। तत्रत्यः स्वरोऽस्य जनाह्लादकरः कविजन-वर्णनीयश्च नितरामुच्यते कविना—

"भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम्॥ इति

नूनं वसन्तेतरकालेष्वयं मौनमवलम्बते इति यत् कवि-वाक्यं जनश्रुतिश्च प्रसिद्धिरस्ति तन्नास्माकमभिमतम्। समव-गम्यते सर्व्वतास्माभिः पिञ्जराबद्धोऽयं विहगः सर्व्वेष्वपि हि कालेषु शब्दायते किन्तु वसन्तकालोचितचित्तोन्मादस्वरः तत्र तत्र कथं कथमपि न वर्त्तेत इति विशेषः। भवतु तद्यथा अस्य

पुष्पसमयोचितकण्ठस्वरतः ऋषभादीनां पञ्चमः स्वरः समुपजायते इत्याह नारदः—

"निषादं कुञ्जरो रौति गौर्ऋषभं किल।
अजो रौति च गान्धारं षड्जं रौति मयूरकः॥
मध्यमं रौति क्रौञ्चोऽसौ धैवतं रौति चाश्वकः।
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्॥

इति। अहो! धन्यः पक्षी धन्यं ते जन्म! यन्निविड़वन्यतरुकोटरान्तरेषु जन्माभिलक्ष्य सुधाधवलितप्रासादादितलवासिनां तथाजीवनवागोचरणसंसेविनां पर्णकुटीरोदरतलवासिनां कवीनां च दृष्टिं तुल्यमूल्येन संचिनोसि त्वमित्यलं पर्य्याप्तेन।

अनुशीलनी Exercises

१। शुकपक्षिविषये—(१) प्राप्तिस्थानम्। (२) आकारादीनां वर्णना (३) स्वभावः। (४) संग्रहाणां नियमः।

२। गृध्रविषये—(१) वासस्थानम्। (२) आकारादीनां वर्णना। (३) स्वभावः। (४) मनुष्याणां कस्मिन् विषये उपकारी अयम्? मृतमांसभक्षणेन भूस्थवायोर्म्मलिनतामपाकरोति। (५) प्रकारभेदः। (६) कथं लोकाः न पालयति।

वर्षा (ऋतुः)—

भारतेऽस्मिन् वर्षनिर्द्धारणे षट्सु ऋतुषु वर्षा आषाढ़श्रावणाख्यं मासद्वयं परिकल्पयन्ति पूर्व्वाचार्य्याः। एताः किल गुरुकठोरक्लेशदाः जनानाम्। अस्मिन्नेव समये सदैव नभस्तलो निविड़तमिस्रान्धकारवन्नीलजीमूतमालयावृतोऽस्ति। नं तावदत्र प्राय एव लोकलाजभया कुललनेव चपला

नभसि भीता भीता समन्तात् सञ्चर्य्य नयनपथवर्त्तिनो भूत्वा भूयस्तस्मिन्नेव लोयते अत्यतितराम् । एवं तदन्तरिते मुहूर्त्तोपचिते तुमुलवत् स्तनितनिर्घोषः समुद्भूय भूयोभूयो विभीषयति जन्तुनतिमात्रम् ।

अप्यत्र हि नियतनीरधरनिस्यन्दितधारया सदैवाऽऽर्द्रमुपप धरणीपृष्ठम् । तेनैव हि पिच्छिलितानि राजवर्त्मानि ; पल्लीपन्थानश्च निरत्यतिशयकर्द्दमक्लिन्या जाताः । एवमपि तत्र जोर्णपर्णकुटीरोदरवासिना पुटजाच्छादनमन्तरेण भूयसैव कन्यादिवसुचयाः जलसिक्ताः समाजाताः । विशेषतो निखिलेऽस्मिन् तपनकिरणविरहेण विमुह्याः खलु तावन्तश्चराचराश्चातिशयेन । केवलं निपानाविलोदकान्तश्चारिणो मण्डूकान् अन्तरेणैकोऽपि स्वचित्तशुद्धिमनुभवन्ति लेशतोऽपि, किन्तु ते हि स्वजातीयैः समं गोष्ठीसुखमनुभूय मोदमानाः रात्रिन्दिवं मकमकायन्ते परमाह्लादम् ।

जातु अन्तरान्तरा प्रवाति प्रबलं किल प्रभञ्जनो दिनाण्यहानि व्याप्याविरतम् । नियतवर्षणेन आकीर्णो ह्रदः, उद्वेजिता नदी, प्रवाति च पयःप्रणाली ; वारिपूर्णापि निम्ना धरित्री ; तस्मादेव हि कृमिव्यालादीनामधःस्थामावासावनी जलप्लावनतया ते आयान्ति गृहिणां गृहम् । तेन हि समयेऽस्मिन् कति जनास्तेषां दशनस्पर्शेनाकालिकमहायात्रामवलम्बन्ते ।

नूनमिदानीं नष्टोञ्झिज्जादितः समुत्पद्य मशकाः यत्र तत्र मित्थोभूय सन्ध्यायामुत प्रातः किमिव विचित्रं रुवन्तीति

विदितवन्तोऽत्रत्यजनाः। प्रमाणयन्ति संप्रति शारीरिकतत्त्वविशेषज्ञाः मशका एव विविधसंक्रामकरोगाणून् सञ्चीय जीवशोणितैः समं मिश्रयन्ति ; तेन च देशेऽस्मिन् वसन्तादयो दुर्दमनीयाः इतरे च कति रोगाः शतं सहस्रमपि जीवं प्रभुधर्म्मेण सुशास्य कृतान्तपुरमुपस्थापयन्ति इमे किल नष्टाः धूर्त्ताः नगण्याः कीटाः। एवमपि प्रतिनियतजलपातेन मानवपोतास्तेषां स्वभावजानि कुर्द्दनलम्फनादिकार्य्याणि विधातुमसमर्थतया भग्नस्वास्थ्याः ; प्रौढ़ाः सन्ततं जलेन प्रतिरुद्धमानाः दैनन्दिनं कर्म्म कथं कथमपि कष्टैरुपपादयन्ति ; वृद्धाश्च स्नानाहारकर्म्मणि प्रतिक्षणं प्रमादं गणयन्ति। नितरामिदानीं गृहान्तरासीनाः भवितुमर्हन्ति सर्वे ते हि जनाः। तस्माच्च प्रायशः कार्य्यहीनतया व्यायामादेः किमु नगण्याक्षक्रीड़ादिभिः दिवसमुद्यापयितुं समीहन्ते।

अपरञ्च निदाघतापदग्धाः क्षुद्रमहत्तराः घासाः विविधाश्च वल्लर्य्यः पङ्किलभूमिमासाद्यास्मिन् समये शाखाप्रशाखैराच्छादयन्ति प्रायश एव श्यामलां भूमिम्। तत्र च वृश्चिकादिगरलिनः सुखेन उषित्वा कस्मिन् कस्मिन्नपि उद्वेजयन्ति दंशन्ति वा तत्रत्यान् जनान्। इत्यादि भूयिष्ठदोषयुष्टा अपि वर्षा जगतामुपकारमपि समासादयन्ति।

दृश्यते तावदेता धरणीपृष्ठविलग्नानि पूतिगन्धमयानि दीर्घदिनपर्य्युसितजीवदेहमांसास्थीनि, अन्यान्यान्यपि च दूषितवस्तूनि जलैः संप्लाव्य दूराद्दूरतरमपसारयन्ति एवमाका-

शाकीर्णमपि नष्टं वायुराशिमपर्य्याप्तवारिप्लावनैः संशोध्य जगतां स्वास्थ्यं जनयन्ति। विशेषतोऽन्यर्त्तुज-खरतरसूरकरै-रूषरीकृतभूमिरपि सरसतामापादयन्ति। तेन हि समयेऽस्मिन् कृषीवलाः ओषध्युत्तमं धान्यं वपन्ति। यदेव जगतां प्रधान-खाद्यरूपं परिकल्पयन्ति सभ्याः। शास्त्रवाक्यमपि यथा—

धान्यानां संग्रहो राजन् सर्व्वसंग्रहमुत्तमम्।
निग्रहीतं हि मुखे रत्नं न कुर्य्यात् प्राणधारणम्॥ इति

वस्तुतः धान्यसदृशमपरं किमपि खाद्यं विश्वेऽस्मिन् अस्ति किं नवेति महानेव सन्देहः। भवत्वेतत् वितथमवि-तथं वा वचः, तन्न मामकानां विचारसहं; परन्तु समयेऽस्मिन् यर्हि नीपकिशलयगुच्छान्तरान्तरा विजृम्भितानि शतसहस्रशः शुभ्रकिञ्जल्कमयानि कुसुमानि, आपिङ्गलोन्मुक्तपरागाङ्कुरित-वर्त्तुलदेहाः कोरकाश्च दिशं मुखरीकृत्य समन्तात् सौरभ-मातन्वन्ति किमु काननावनौ प्रबुद्धानि कनकप्रतिमकण्टकित-काय-केतकप्रसूनकुलानि स्वसूक्ष्मपरागान् मरुत्सहायेन एक-स्मादन्यं ततोऽपि परं देशं वाहयन्ति। शालिक्षेत्राणि च अनन्यसुलभां स्निग्धश्यामतामासाद्य अननुभूतामानन्दरस-धारामुपनयन्ति जनानां चेतसि अत्यतिमात्रम्। तर्हि क एवं प्रत्यभिलपितुमुत्सहन्ते यत् प्रावृषमन्तरा एतादृशीं श्रिय-मभिधत्ते अन्य ऋतुरिति।

अन्यच्च—पुरा विविधकारणकूटेन समयेऽस्मिन् यादृशं क्लेशं समनुभवन् जनाः। सम्प्रति महोदारचरितैर्देशहितै-

शिभिर्महानुभवैः राजपुरुषैश्च लौहवर्त्मार्णवयानसेतुप्रभृतिं निर्म्माय तादृशं क्लेशं बाहुल्येनोपसमयन्निति नातिरञ्जितं वचः वक्तुं समोहन्ते केऽपि सभ्याः। नापि वा तेषामेषा स्तुतिरित्यपि च समभिव्यक्तुं प्रभवन्ति सहृदयाः। यथा तत्र प्रावृट्वारि-संक्षोभितां महापूरप्रसविणीं सरितमुपतत्तुं नौरेव प्राधान्ये-नावलम्बनमासीत् जनानाम्। तेन च प्रायश एव वात्या-भिक्षुब्धया स्रोतस्विन्या भग्नतरीतया आरोहिणः जलनिमग्नाः जाताः, किन्तु तादृशेषु प्राणहानिसम्भवेषु कर्म्मणि सम्प्रति वैदेशिकसार्थवाहाः वाष्पपरिचालितं जलयानं नियोज्य तादृशात् सङ्कटात् परिरक्षन्ति, जनयन्ति च त्वरितगमनेन जनाना कार्य्यसौकर्य्य मशेषविधं सौख्यञ्च। एवं लौहवर्त्तना वाष्पीय-शकटं व्यवस्थाप्य सर्वेष्वपि ऋतुषु समानभावेन दूराद्दूरान्तरितं देशं कार्य्यञ्च सुगमयन्ति। महावर्त्तविद्यमानायां नाविक-चित्तक्षोभजनन्यां नदीकुलप्रधानायां पद्मायां तथा अन्यान्यायाञ्च लोकविस्मयकरं सेतुं निर्म्माय सामकानां गमनसौकर्यं विद-धति बाहुल्येन, किं बहुना प्रधानेषु राजमार्गेषु इष्टकोपल-खण्डान् विन्यस्य कर्दमजनितक्लेशात् गोमहिषपरिचालित-शकटान् तथा पादचारिणो जनान् उद्धृत्य सुखयन्ति अति-मात्रम्। नितरां पुराकालसदृशं वर्षावारिजनितक्लेशमिदानी-मनुभवन्ति कथञ्चिदिति वक्तुं न प्रभवन्ति केऽपि सहृदयाः। यदिच्छया हि एतादृशी मतिर्जायते देशहितैषिणां तं महा-महीयसं सर्व्वान्तःकरणेन प्रार्थयामहे यदुत्तरोत्तरेण ते

इतोऽपि भूयिष्ठं भद्रं विदधीरन् धरित्रीदेव्या इति कृतं विस्तरेण।

अनुशीलना Exercises.

१। शीतकालविषये। (१) संज्ञा, प्राकृतिकं दृश्यं तस्य वर्णना। (२) कस्मिन् शीताधिक्यो भवेत्। (३) किं सुखकरं। (४) किमसुखकरं वा। (५) उपसंहारः।

२। वसन्तकालविषये—(१) स्वभावदृश्यं तस्य वर्णना। (२) वृत्तलतादयः पल्लविता भवन्ति। (३) शस्यस्य कर्त्तनसंग्रहश्च। लोकानां किं सुखकरं, असुखकरं वा। (५) साधारणानां मानसिकावस्थावर्णनञ्च।

इंराजजातिः—

पुरा किलाधिवसन्ति कति क्षुद्रजातीयाः नराः विभिन्नांशेन व्रीटनद्वीपम्। ते हि अन्योऽन्यं कलहं समुत्पादयन्तः सुचिरं कालं नयन्तिस्म। ततो बहुतिथावचिते रोमानीयाः व्रीटनं विजित्य स्वप्रभुधर्म्मेण तत्रत्यान् शासितुमारेभिरे। तेषां शासनसमये ते च द्वीपवासिनः विजेतॄणामाचारधर्म्मादिकमनुकृत्य शनैः शनैरुन्नतिपदवीमधिरोहन्तिस्म; एवं विजेतारोऽपि राजवर्त्मादिप्रभूतदेशहितकराणि कार्य्याणि विधाय सभ्यजनपदवाच्यत्वेन तद्देशमनयन्। ततो गच्छता कालेन तेषामधिकारसमये एंलोसाक्सनजातीयाः व्रीटनीयान् विजित्य स्वीयभुजवीर्य्येणाशामुद्वीपवासिनो मनुजान्। अनन्तरं ते व्रीटनस्य इंलण्डं नाम विधाय परस्परादानप्रदानादिविवाहक्रियया, दृढ़बन्धनबद्धाः समवजायत। परं पूर्व्वप्रवर्त्तितशिक्षायाः क्रमविकाशेनेदानींतनेंराजजातित्वेन परिणतिरघटतेति संक्षिप्तं पुरावृत्तम् इंराजानाम्।

समवलोक्यन्ते इह तावदेते जातीयाः कर्त्तव्यतत्पराः कार्य्य-कुशलाश्च। परम् एषां कर्म्ममयजीवनमार्गेषु निखिलबाधाविप्रतिपत्तिसमुपस्थितेष्वपि व्यक्तिगतस्वार्थपरतासद्भावेषु च न कदाचिन्निजकर्त्तव्यतोऽत्यतिलवापि विच्युतिर्घटते। अपि नाम ते निष्कर्म्मजीवनं तथा आलस्यपरतन्त्वं जनं निरतिशयं घृणास्पदमामनन्ति, एवमपि यानि कानिचित्कार्य्याणि कर्त्तुमपि न समीहन्ते कदाचित्किञ्चिन्मात्रम्। नितरां कर्म्मबहुले वर्त्तमाने जगति शाश्वतिका कार्य्यकुशलता तेषां करतलाधिगतामलकवत् चिरायत्त्वमिति निःसन्देहं वचः तात्त्विकमेवानुकीर्त्तनञ्च।

नूनमहो! कार्य्यसौकर्य्याय यादृशं नियमानुवर्त्तित्वं युक्तं मानवानां तत् सविशेषं विज्ञानमस्ति इंराजानाम्। तस्मादेव ते दैनन्दिननगन्यकार्य्यनिर्व्वाहार्थमपि निर्द्दिष्टसमयं विधाय कृत्स्नजीवनव्याप्तानि यावन्ति कार्य्याणि नियमानुप्राणितानि विहितानि; परमनन्यसाधारणाध्यवसायमहिम्ना सभ्यजगति परमविधेयेभ्योऽपि संप्रति अग्रे सरत्वमुपगम्यते।

हन्त! निखिलजनपदेषु ये तावन्तः सन्ति स्वदेशवत्सलास्तेष्विमे मुख्यतमाः। एषामल्पशिक्षितानां क्षुद्रजनानामपि सदृशाः अपरे केऽपि सहृदयाः निजावासभूमिं स्वजातीयं नगण्यं महान्तं वा तुल्येन प्रीतिप्रवणचक्षुषा द्रष्टुं प्रभवन्ति। परं स्थितेऽपि तेषां परस्परविद्रोहे वहिःशत्रुता निजदेशस्य तथा जातीयस्वाधीनतायाश्च पुष्कलत्वं विधातुं शत्रोर्म्मितस्य च समवायो जायते। जगतामितिहासे एतेषां तुल्याः नान्ये केऽपि जातीयाः श्रमशीला

समवलोकयन्ते । नूनं वाणिज्यार्थमिति एकतोऽपरं ततोऽन्यं तस्मादपि च परं देशमटित्वा भूखण्डस्य प्रतीच्यखण्डात् प्राच्यभागं यावत् अमानुषिकपरिश्रमेण क्रयविक्रयकार्य्यं विधाय शीतोष्णादिनैसर्गिकं क्लेशं सहन्ते । परं वर्त्तन्ते तत् देशे शतशः अपरिमेयार्थपतयः, विद्यन्ते च तेषामगणितदासदासीजनाः तथापि ते तान् प्रति कार्य्यभारं समर्प्य न लभन्ते स्वल्पमात्रामपि तुष्टिम् । नितरां बह्वन्यपि कार्य्याणि स्वहस्तेन निर्व्वाहयन्तः, प्रभूतानि चेत् धनानि स्वयं पर्य्यवीक्षणेनान्यान्योपायेन च स्वायत्तानि कुर्व्वन्ति । तत्रत्याः स्त्रियः पुरुषाश्च तुल्येन शारीरिकेन तथा मानसिकेन च श्रमेण आत्मनः स्वजातीयानाञ्चाभ्युदयं सततं कामयन्ते । अध्यवसायेन ते यादृशं दुष्करं गुरुकठोरञ्च कर्म्म सम्यक् निर्व्वाहयन्ति, मन्यामहे तान्नृते नान्ये केऽपि वर्त्तन्ते वसुधायां क्वापि संप्रति तत्सदृशा जातय एवं हि बहुशोविघ्नैः पुनः पुनर्निवार्य्यमाणा अपि लोकलोलितवादविक्षुब्धहृदयाश्च ते स्वाभीष्टान् प्रति अवाधमव्याहतञ्च यत्नमास्थायात्मनः कर्म्म सततं समुत्पादयन्ति निरन्तरम् ।

किन्तु हा कष्टं ! मामकानां दुर्भागधेयानामतिमात्रम् ; यदेषामनन्यसाधारणं गुणग्राममपहाय निकृष्टेषु बहिर्ल्ललितेषु आपातमधुरदर्शनेषु भारतीयानामनुपयुक्तेषु चटुलविषयेषु वस्तुषु वा नितान्तरसिका वयमिदानीमुपगताः । अतः प्रार्थयामहे भगवतश्चरणारविन्दे कायमनोवाक्यै रतिशयम् ; येनाचिरेण सर्वमत्याहितमपहाय स धाता भारतीयान् तत्सादृश्यान् विदध्यात् झटिति बाहुल्येनेति कृतं विस्तरेण ।

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभासमवलम्ब्य प्रबन्धो रचितव्यः —

१। राजपुतजातीनाम्—साधारणवर्णना, दैहिकगठनं, परिच्छेदधारणप्रणाली, भच्यं, भाषा, धर्म्मः, प्रकृतिः, जीवनोपायः, सामाजिकावस्था, पूर्व्वतनानां वीरत्वम्, स्वदेशप्रीतिविषयिनी कापि आख्यायिका ।

२। शिखजातीयानाम्—शिखानां भारते कुत्र निवासः, देहगठनं, वस्त्रग्रहणप्रणाली, खाद्यादि, भाषा, शिखधर्म्मस्य प्रवर्त्तकः, सामाजिकावस्था, वीरत्वम् ।

३। चीनदेशीयानाम्—वासस्थानं, दैहिकगठनं, वस्त्रग्रहणप्रणाली, खाद्यादि, भाषा, समाजिकावस्था, धर्म्मः, आचारः ।

गौ :—

गृहपालितेषु पशुषु गौरेव मानवानामतिप्रयोजनीयो जन्तुः। अयं किल प्रायशः पूर्णे वयसि त्रिहस्तपरिमितोर्द्धः पञ्चहस्तदीर्घश्च संवृत्तः। अस्य तावत् हनुतः आरभ्य कण्ठतलं यावत् गलकम्बलः, अंसोपरि ककुद्, दीर्घकेशाग्रयुक्तः पुच्छः, नातिह्रस्वौ कर्णौ, द्वेचापि शृङ्गे, चत्वारश्चरणाः, तेषां मध्यविभक्ताः, वेदसंख्यकाः खुराः प्रतिक्षणमेवायं कर्णलाङ्गुलताड़नैः तथा गात्रचर्म्मस्पन्दनेन

च मक्षिकायाः मशकस्य च दंशनादात्मानं रक्षति । रोमन्थाय ते च भूमिमधिशय्य कृत्स्नं दिवसम् ।

नूनं जन्तुरेषः स्त्रीपुंभेदेन द्विविधो । पुरुषजातीयं वृष षण्ड-बलीवर्द्दादिसंज्ञया, स्त्रियं पयस्वी-गवीप्रभृत्याख्यया च विशेषयन्त्यार्य्यमिश्राः । अपि नाम पुरुषजातीयमिमं मुष्कहीनं कृत्वा सकटोद्वहने हलचालने तथान्येष्वपि प्रभूतकार्य्येषु नियोजयन्ति कृषीवलाः ।

अपरा स्त्रीजातीया गौः दशमासं गर्भं विधृत्य सकृत् सावकमेकं प्रसूय किञ्चिदूनवर्षमेकं दुग्धमर्पयति अर्थिभ्योऽतिमात्रम् । मानवशिशूनां तत् प्रधानं खाद्यम् । ऋते च तद्दुग्धं केवलं मातृस्तन्यपानेन स्वल्पसंख्यका एव बाला जगति प्रवर्द्धिता आसन् । एवमपि हि बलहीनस्य तथा रोगिणश्च परमहितकरं पथ्यमेव दुग्धम् । आयुर्वेदे तथार्थशास्त्रे चास्य प्रभूता प्रशंसा आचार्य्य-सुश्रुतादिभिर्महर्षिभिः संगोय्यते । यथा हि—"अन्नादष्टगुणं पिष्टं, पिष्टादष्टगुणं पयः" इत्यादि । पाश्चात्यचिकित्साशास्त्रेऽप्यस्य गुणः निरतिशयं कीर्त्त्यते तत्रत्यैः शास्त्रकारैः ।

नूनमयं जन्तुः श्वेतकृष्णादिविभिन्नवर्णसङ्करेणागनितवर्णो धरणोपृष्टे सर्व्वत्र समवलोक्यते । कुत्र जलवातानुकूलैर्हृष्ट-पुष्टाङ्गः, कुत्र वा प्रतिकूले तेषां चीनाङ्ग इति । प्रधानतः पशुरयं शस्य-कल्काहारेण धारयति प्राणान् । प्राग्देशेषु भयालपुराभिधेय-स्थानस्य गौः हृष्टपुष्टाङ्गत्वेन प्रसिद्धः, स्त्रीगौरपि च तत्रत्या समधिका दुग्धवती सातिशया सुदर्शना च ।

भारतेऽस्मिन् गोदुग्धतो दधि-नवनीतादीनि नानाविधानि द्रव्याणि समुत्पाद्य तेषु शर्करादिसुस्वाद्यवस्तुनिकरमिश्रणैः परमोपादेयानि खाद्यानि समुत्पादयन्ति तत्तद्द्रव्यनिर्म्माणकाः गोपादयो मिष्टान्नकारकाः ।

एवं हि दृश्यते तावत् गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरिति पञ्चगव्यानि देवस्नानपूजनादिमङ्गलकार्य्येषु नियुक्तानि सनातनधर्म्मप्रतिष्ठकैराचार्य्यवर्य्यैः । आयुर्व्वेदादिविविधशास्त्रेषु च बाहुल्येनैषामेकैकशोऽपि बहुगुणोऽस्माभिः समवलोक्यते । न केवलं तेषु तेषु शास्त्रेषु प्रशंसा श्रुतावापि चास्ते—'आयुष्कं घृतम्' इत्यादि । लौकायतिके वेदविरुद्धवादे च—'यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिवेत्' इति वादोऽस्ति ।

लोकव्यवहारे च दृश्यते कलुषितां भूमिं विशोधयति गोमयेन। तच्च विविधोपायेन पुनर्व्यवहरन्ति सभ्याः, एके शुष्कं कृत्वा वह्निना सन्दीप्य अन्नं पचन्ति अन्ये क्षेत्रे प्रक्षिप्य शस्यानामुत्कर्षमातन्वन्ति; अपरे पूतिगन्धमपाकुर्व्वन्ति च । गोमूत्रं नानारुजाभिव्याप्तस्य परमौषधम् । तच्च विविधोपायेन भेषजैः समं रोगशान्तये परिकल्पयन्ति चिकित्सकाः । निर्णेजकाश्च वस्त्रादीनि तेन परिष्कुर्वन्ति । गोचर्म्मणा पादुकादीनि तथा हयनियमनरश्मिप्रभृतीनि विविधद्रव्यानि समुत्पादयन्ति चर्म्मकाराः । एवं गोः शृङ्गं खुरञ्च द्रवीकृत्य शीरिशनाम संयोजकद्रव्यम्, अस्थ्ना खड्गकर्त्तृकादीनां करग्रहणस्थानं निर्म्मायन्ति निर्म्मातारः । श्रूयते समवगम्यते च संवादसमवाहिनीपत्रिकातः वैदेशिकाः गोलो-

मानि प्रासादप्राकारादिनिर्म्माणसंयोजकद्रव्यैः समं संमथ्य तेषामुपकरणानामतिदृढ़त्वमानयन्ति। मृतस्य गोः मांसास्थीनि स्थानस्योर्वरत्वं वितन्वन्ति। अतएवेदृगुपकारकं जन्तुं लक्ष्यीकृत्य गायन्ति जलदगम्भीरनिर्घोषिणार्य्यपादाः—

'गवी धात्री तथा पृथ्वी ब्राह्मणी राजपत्नीकाः।
आत्ममाता गुरोः पत्नी सप्तैता मातरः स्मृताः॥' इति

हंहो! कष्टं!! कष्टमतीवात्याहितं दग्धभागधेयानामस्माकम्। मातृसदृशीमतुलनीयामपि तां पाश्चात्यास्तथा म्लेच्छाः व्यापाद्य सोदरं पूरयन्ति। तेन हि वर्त्तमानेऽस्मिन् भारते गोसमजाः क्रमेण विरला भवितुमुपसर्पन्ति। विद्यते चास्यापरो हेतुः—पुरा सहृदयाः गोचारणार्थं प्रभूतां भूमिं तथा वापीतड़ागञ्च नियोज्य गोकुलानामायतिं समुन्नयन्; किन्तु संप्रति गोचारणभूमेरभावात् गवां स्वेच्छाहारविहारविरहतया क्रमेण तत्कुलानि क्षीणानि यान्ति। अतः प्रार्थयामहे भक्तिपूर्णेन चेतसा गोमातरं येनाचिरेण तेषां क्षेत्रपतीनां पालकानाञ्च तादृशीं दुर्म्मतिमपाकृत्य विदधातु भद्रं गोदेवतेति कृतमधिकवाग्बाहुल्येन।

अनुशीलनी:—

अधोलिखितमाभासमवलम्ब्य प्रबन्धो रचितव्यः—

१। महिषविषये—आकारः, स्वभावः, प्राप्तिस्थानञ्च, गृहपालितस्य, तथा वन्यस्य च स्वभावः, दलवद्धेन विच-

रन्ति, जलमयं, पङ्किलस्थानमेषां प्रियः, दुग्धात् घृतमुत्पद्यते, चर्म्मास्थिशृङ्गेभ्यः विविधानि द्रव्याणि प्रभवन्ति ।

२ । मेषविषये—आकारः, सर्व्वत्र सुलभः, शीतप्रधानदेशेऽस्य लोम्नः बहुविधानि, राङ्कववस्त्राणि समुत्पदयन्ति, तेषामुत्तमाधमक्रमेण तारतम्यम्, स्पेनदेशे तथा पर्त्तगाले च मेरिणोनाम मेषः उत्तमलोमत्वेन प्रसिद्धः, लोम्नः कम्बलादीनि जायन्ते, पूरकपिण्डदाने लोम्नः च प्रयोजनमस्ति, चर्म्मनः पादुका वाद्ययन्त्रादीनि प्रभवन्ति, दुग्धं सुस्वच्छतस्यौषधम् ।

३ । अश्वविषये—प्राप्तिस्थानं, प्रकारभेदः, शटकवाही, मृगयार्थिनां परमसहायः, आकारः, उपकारिता, द्रव्यवाही, सैनिकानां तथा राजपुरुषाणां त्वरितगमनाय व्यवहारः, वसायाः 'सावान' नामकवस्तु जायते, कङ्कालात् दात्रादीनां करग्रहनस्थानमुत्पदयते ।

४ । गर्द्दभविषये—कष्टसहिष्णुः, गृहपालितः, अरण्येऽपि सुसुलभः, अश्वाकृतितुण्डं, कर्णौ दीर्घौ, दृढ़ा एव चरणाः, अश्वखुरवत् खुराः, दीर्घं शरीरं, धूसरोवर्णः, कर्कशशब्दः, शान्ता प्रकृतिश्च, भारवाही, सर्वत्र गमनशीलः, सदयव्यवहारेण सर्व्वकार्य्योपयोगी, निर्द्दयव्यवहारेण किमपि कारयितुं शक्नोति ।

—०००(०)०००—

पिपीलिका :—

इह किल वसुधायामगणितप्राणिगणगणनायां पिपीलिकातिक्षुद्रकाया कीटजातीया प्राणी। इयं तावत् श्रेणीवर्णविभेदेन बहुविधा। कति क्षुद्राः कति तदपेक्षया स्थूलाः कति वा न स्थूलाः नापि कृशाः, एकाः कपिलवर्णाः, अपरा धूम्राः, अन्या वा धूसरवर्णा इत्यादिविविधयौगिकवर्णमिश्रणेन बहुरूपाः।

अपिनाम तासु का गृहभित्तिविलग्नविलशायिनी, कापि पादपपादगर्त्ते, कोटरे वा; अन्या च तरुपत्रसम्पुटं निर्माय तत्र निवसति। पिपीलिकावधूः सितान् बहुडिम्बान् प्रसूयासीमयत्नेन रौद्रवृष्टिप्रभृति नैसर्गिकापद्भ्यस्तथा प्रतिकूलाचारिसपत्नेभ्यश्च रक्षति तान् निरतम्। कस्मिन् कस्मिन्नपि पापशङ्कयाण्डानि तुण्डेनाकृष्य एकतः परत्र ततोऽन्यत्र पंक्तिक्रमेण वाहयति।

प्रकृतिरासां स्वजातीयान्प्रति प्रीतिप्रवणा; यदि च कस्मादपि कारणात् कस्याः गृहविवादो वर्त्तते, तथापि विपक्षपक्षमभिभवितुं तमविगणय्य रिपुणा सार्द्धं तुल्यविक्रमेण युद्धमवतारयत्।

नूनमपरासामपरिसीमा शक्तिः। दृश्यते तावदेका ह्रस्वकाया स्वतः समधिकं गुरुभारं शस्यं मुखे कृत्वा हेलया समन्तात् परिक्रम्याधत ऊर्द्धं ततश्च नीचदेशं तस्मादपि च यं कमपि देशं यदिच्छाक्रमेण भ्रमति। कृत्स्नं दिनं गुरुकठोरपरिश्रमेण आहार्य्यं संगृह्य दुर्घटाहारवर्षासमयं सुखेनापचितुं विलदुर्गं परिपूर्णतामान-

यन्ति। एवममूषु नैकापि मुहूर्त्तार्द्धसमयमपयालस्ये नातिक्रामति। घ्राणशक्तिश्चासामतुलनीया, तेनातिदूरस्थान्यपि वस्तूनि प्रत्यक्षवदुपलभ्य पंक्तिक्रमेण भक्षणाय तत्रोपसर्पति तरान्। संसारेऽस्मिन् गलितशवमांसादारभ्य सर्व्वाण्यपि खाद्यानि भक्षणत्वेन परिकल्पयन्ति। अपिच दृश्यते कदाचिदासामुद्गमायेति पक्षौ। तत्र विलान्निर्गत्य पतत्रिबलेन नभस्तलमुत्प्लुत्य परितः परिक्रमितुमारेभिरे। किन्तु क्षीणपक्षबलतया नाधिकक्षणं सञ्चरितुं समर्थाः अतएव हि का गगनतलविहारिणः पक्षिणो भक्षणा कापि जले अग्नौ वा स्वदेहं समर्प्य पिपीलिकाजीवनं परिहरति। जनश्रुतिरप्यस्ति :—

"पक्षौ पिपीलिकायास्तु तस्याः संहारहेतवे" इति

इयमत्यतिक्षुद्रतमापि सर्व्वथा आभ्यो निरालस्यमेकताध्यवसायादीन्यस्माकं शिक्षणीयानि। दृश्यते तावदासु एकस्यां कार्य्यासमर्थतायामपरा तस्याः साहाय्यार्थं सविशेषं यतते, तस्यामपि विफलीभूतायामन्या ततोऽपरा इत्यादिक्रमेणान्योन्यं साहाय्यमासां जातीयानां शारीरिको धर्म्मः। समवलोक्यते च अत्यतिगुरुभारमेका नेतुमसमर्था चेत् द्वित्राः एकीभूय तस्याः साहाय्यं कुर्व्वन्ति। इत्यादिक्रमेण ताः गुरुकठोरकार्य्यमपि निरतिशयं लघीयत्यति-तरान्। नितराममूस्मिन् जगति सर्वेषामेव प्राणभृतां निरालस्यादिप्रधानगुणत्रयमाभ्यः शिक्षणीयमिति कस्तत्र सन्देहः। आशंसामहे नवनीतकोमलहृदयाः प्रियबालकाः! यद्यपेऽनामनुकुर्वीध्वं, तर्हि दुःखदैन्याहितभारतभूमेरीदृशोऽसहनीयक्लेशश्च नाचिरेण महाजलनिधिरपरदेशसमुपगच्छेदिति सुधा बहुवागुपन्यासेन।

पिपीलिका :—

इह किल वसुधायामगणितप्राणिगणगणनायां पिपीलिकातिक्षुद्रकाया कीटजातीया प्राणी। इयं तावत् श्रेणीवर्णविभेदेन बहुविधा। कति क्षुद्राः कति तदपेक्षया स्थूलाः कति वा न स्थूलाः नापि कृशाः, एकाः कपिलवर्णाः, अपरा धूम्राः, अन्या वा धूसरवर्णा इत्यादिविविधयौगिकवर्णमिश्रणेन बहुरूपाः।

अपिनाम तासु का गृहभित्तिविलग्नविलशायिनी, कापि पादपपादगर्त्ते, कोटरे वा; अन्या च तरुपत्रसम्पुटं निर्म्माय तत्र निवसति। पिपीलिकावधूः सितान् बहुडिम्बान् प्रसूयासीमयत्नेन रौद्रवृष्टिप्रभृति नैसर्गिकापद्भ्यस्तथा प्रतिकूलाचारिसपत्नेभ्यश्च रक्षति तान् निरतम्। कस्मिन् कस्मिन्नपि पापशङ्कयाण्डानि तुण्डेनाकृष्य एकतः परत्र ततोऽन्यत्र पंक्तिक्रमेण वाहयति।

प्रकृतिरासां स्वजातीयान्प्रति प्रीतिप्रवणा; यदि च कस्मादपि कारणात् कस्याः गृहविवादो वर्त्तते, तथापि विपक्षपक्षमभिभवितुं तमविगणय्य रिपुणा सार्द्धं तुल्यविक्रमेण युद्धमवतारयत्।

नूनमपरासामपरिसीमा शक्तिः। दृश्यते तावदेका ह्रस्वकाया स्वतः समधिकं गुरुभारं शस्यं मुखे कृत्वा हेलया समन्तात् परिक्रम्याधत ऊर्द्धं ततश्च नीचदेशं तस्मादपि च यं कमपि देशं यदिच्छाक्रमेण भ्रमति। कृत्स्नं दिनं गुरुकठोरपरिश्रमेण आहार्य्यं संगृह्य दुर्घटाहारवर्षासमयं सुखेनापचितुं विलदुर्गं परिपूर्णतामान-

यन्ति। एवममूषु नैकापि मुहूर्त्तार्द्धसमयमपत्रालस्ये नातिक्रामति। घ्राणशक्तिश्चासामतुलनीया, तेनातिदूरस्थान्यपि वस्तूनि प्रत्यक्षवदुपलभ्य पंक्तिक्रमेण भक्षणाय तत्रोपसर्पन्ति तरान्। संसारेऽस्मिन् गलितशवमांसादारभ्य सर्व्वाण्यपि खाद्यानि भक्षत्वेन परिकल्पयन्ति। अपिच दृश्यते कदाचिदासामुद्गमायेते पक्षौ। तत्र विलाद्विर्गत्य पतत्रिबलेन नभस्तलमुत्प्लुत्य परितः परिक्रमितुमारेभिरे। किन्तु क्षीणपक्षबलतया नाधिकक्षणं सञ्चरितुं समर्थाः अतएव हि का गगनतलविहारिणः पक्षिणो भक्षणा कापि जले अग्नौ वा स्वदेहं समर्प्य पिपीलिकाजीवनं परिहरति। जनश्रुतिरप्यस्ति :—

"पक्षौ पिपीलिकायास्तु तस्याः संहारहेतवे" इति

इयमत्यतिक्षुद्रतमापि सर्व्वथा आभ्यो निरालस्यमेकताध्यवसायादीन्यस्माकं शिक्षणीयानि। दृश्यते तावदासु एकस्यां कार्य्यासमर्थतायामपरा तस्याः साहाय्यार्थं सविशेषं यतते, तस्यामपि विफलीभूतायामन्या ततोऽपरा इत्यादिक्रमेणान्योन्यं साहाय्यमासां जातीयानां शारीरिको धर्म्मः। समवलोक्यते च अत्यतिगुरुभारमेका नेतुमसमर्था चेत् द्वित्राः एकीभूय तस्याः साहाय्यं कुर्व्वन्ति। इत्यादिक्रमेण ताः गुरुकठोरकार्य्यमपि निरतिशयं लघीयत्यतितरान्। नितराममूस्मिन् जगति सर्वेषामेव प्राणभृतां निरालस्यादिप्रधानगुणत्रयमाभ्यः शिक्षणीयमिति कस्तत्र सन्देहः। आशंसामहे नवनीतकोमलहृदयाः प्रियबालकाः! यद्यपि एनामनुकुर्वीध्वं, तर्हि दुःखदैन्याहितभारतभूमेरोदृशोऽसहनीयक्लेशश्च नाचिरेण महाजलनिधेरपरदेशसमुपगच्छेदिति मुधा बहुवागुपन्यासेन।

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभासमवलम्ब्य प्रबन्धो रचितव्यः—

१। वल्मीकविषये—वासस्थाननिर्म्माणप्रणाली, आहारः मानवानां किमनिष्टं कुर्वन्ति, पक्षिप्रभृतिप्राणिनामिमे भक्ष्याः, केनोपायेन मानवानामनिष्टं कुर्वन्ति ।

२। मत्कुणविषये—आकारवर्णना, वर्णः, वासस्थानं, कथं मनुष्याणां विरक्तकरः, केनोपायेन विनाशं कर्त्तुं प्रभन्ति नराः ।

—०—

नक्रः—

इह किल निखिलजलचरजीवनिवहेषु नक्रोऽतिभीषणतमो जन्तुः । अस्य तावत् गृहान्तश्चारिण्याः गृहगोधिकायाः सदृशमङ्ग-गठनम् । गृहगोधिकायास्तु चतुःपञ्चाङ्गुलिपरिमितायतिः ; किन्तु जन्तुरयं द्विहस्ततः आरभ्य सप्तदशाष्टादशहस्तपर्य्यन्तदीर्घः संवृत्तः । एवं तस्य सर्व्वावयवस्तावत् कर्कशकठीनचर्म्मणा आवृतः ; तच्च शल्कसदृशैश्चिह्नैश्चिह्नितम् । एवमपि चतुर्षु चरणेषु प्रखरनखर-निकराः सैन्यानां समरसहायकास्त्राणीव सततं तस्य सहायाः भवन्ति । विरणरितास्ये तीक्ष्णदशनसमूहा ऊर्द्धोऽधोभावेन घन-श्रेणीनिबद्धाः शङ्कव इव वर्त्तन्ते । स्रोतस्विन्याः अगभीरे अम्भसि सततं सञ्चर्य्य पुलीनविहारिणो गोमहिषादीन् आक्रम्य प्रायश एव

आहार्य्यं कल्पयति तराम्। कस्मिन् कस्मिन्नपि च तटभूमिमागत्य तत्रत्यान् जन्तून् पुच्छप्रहारेण विताड्य दशनमध्यवर्त्तिनो विधाय जले निमज्जति।

अस्ति तावदस्य श्रेणीवर्णविभेदेन द्विसंख्यका जातिः। एकः किल कृष्णाभः, स पञ्चहस्त उत षट्हस्तपरिमितो वा दीर्घः सम्वृतः; वापीतरागादिषु सञ्चर्य्य तत्रत्यान् मत्स्यान् भक्षयित्वा प्राणान् धारयति अतोऽस्य मत्स्याशितकुम्भीरसंज्ञा।

अपरः कपिशवर्णः मत्स्याशितनक्रात् विपरीतः; अमितशक्ति-सम्पन्नः हिंस्रप्रकृतिश्चेति। नूनमस्य महत्यामपि वाधासमुपस्थितायां कदाचिदपि निजलक्ष्यतो विचुग्रतिर्न घटते। दूरस्थं निकटस्थं वा लक्ष्यं नरं महिषं वा सकृत् दृष्ट्वा अम्भसि सर्व्वावयवान् निमज्ज्य द्रुतमुत्पत्य तं तुण्डेनाकृष्य गभीरजलमुपसर्पति। तस्माच्च द्वित्रिकृत्वः समुत्प्लुत्य भूयो निमज्ज्य गृहीतस्य आमरणं सलिलतलदेशे अवतिष्ठते। ततो नरादिपिसितं पर्य्युषितं कृत्वा चर्व्वणमन्तरेण कङ्कालसहितं गलाधःकरोति। प्रवादवादस्तावद्दीदृशः कुम्भीरजठरवह्निर्जीवमांसानि पचति, परं तेन सह भक्षितान् कङ्कणाद्यलङ्कारान् न पाचितुं समर्थोऽस्ति; नितरां प्रायश एव तदुदरे तान् लभन्ते व्याधवृत्तिगृहीतारो जनाः। नूनं तत्र वयमुदासीनाः सर्व्वतस्तत् प्रमातार एव प्रमाणम्।

अपि जानीमहे जन्तुरयं शीतागमे आहारमपहाय सर्व्वं दिनं वालुकामात्रसनाथे नदीसैकततले आतपतापेन तापयति तनुम्। तत्र भये समुपस्थितेऽपि सहसा जले निमज्जितुं नाभिकाङ्क्षति, एवं निम-

ज्जितेऽपि अचिरेण भूयः पूर्व्वस्थानमधिकरोतीति जातिरस्य चिरन्तनो देहधर्म्मः। शीतात्यये पुनरेष निजभावमासाद्य पात्रापात्रम-विवेच्य हिनस्ति जलस्थलचरान् जीवान्। तत्र चर्मी च नक्री गर्भं गृहीत्वा प्रसवकालसमुपस्थिते नदीकुलादारभ्य तटभूमेः कियन्तं यावत् गर्त्तं कृत्वा निर्जले देशे सकृत् पञ्चदश षोड़श वा अण्डानि प्रसूय नक्तं दिनं क्रुद्धा व्याघ्रीव रक्षति विलमार्गम्। स्फुटिते च डिम्बे शावकान् कियद्दिनं आपद्भ्यः संरक्ष्य यावत् तेषां शक्ति-सामर्थ्यं पूर्णत्वं नोपजायते तावत् तैः समं छायेव विचरति सलिलान्तरम्। शावकानामात्मरक्षणशक्तिसमुपचिते शनैः शनैः स्तान् अपहाय यथाभीष्टं देशमुपसर्पति।

अहोः धन्या मानवानां बुद्धिवृत्तिः, धन्या तेषां शक्तिरीदृशमपि दुर्वृत्तजन्तुं विविधोपायेन व्यापाद्य चर्म्मणा पेटिकोपानहादीनि बहुविलासिजनचित्ताकर्षकाणि वस्तूनि समुपनयन्ति। एवं केऽपि प्राकृतिको जनास्तस्य दन्तास्थिप्रभृतीनि वातवेदनारोगप्रशान्तये कल्पयित्वा धारयन्ति कटिकण्ठादिदेशेषु देशेऽस्मिन्। किन्तु वयं तेभ्यः पूर्णं विभिन्नाः, भिन्नाः प्रकृतयश्च नितरामुदासीनाः। परं सविनयं प्रार्थयामहे भगवन्तम् ईदृशं जीवानिष्टकारिणं जीवं संसारात् दूरीकृत्य स विदधातु श्रेयः जलस्थलचारिणां प्राणभृता-मिति किमधिकवाक्प्रपञ्चेन।

—०—

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभाषमवलम्ब्य प्रबन्धो रचनीय :—

१। कर्कटविषये—आकारादिवर्णना, प्रकारभेदः, प्राप्तिस्थानं ग्रहणनियमः, व्यावहारस्य प्रकारः, मांसस्य गुणकीर्त्तनम्।

२। जलहस्तिविषये—स्थूलशीर्षः, चतुष्कोणश्च नासिका, स्थूलौ कर्णौ, क्षुद्रे चक्षुषी च, गुरु स्थूलञ्च शरीरं, लाङ्गूलं ह्रस्वं, तैलाक्तं सच्छिद्रं चर्म्म, खर्व्वेषु चतुर्षु चरणेषु चतस्रः अङ्गुलयः, जलस्थलचरः, आफ्रिकादेशस्य ह्रदे तथा महत्यां नद्यां निवासः, तृणपत्रादिभोजी, जले द्रुतगामी स्थले सम्यक् चलितुमसमर्थः।

—:*:—

प्रजापतिः—

जगत्यस्मिन् समस्तपतङ्गजातिनिकरेषु प्रजापतिरत्यतिमधुर-दर्शनो नभस्तलविहारी क्षुद्रवपुष्मान् प्राणी। अस्य तावत् षट् चरणाः चत्वारः पक्षाः देहतुलनया सुगोले महती चक्षुषी, शुण्डाकृतितुण्डम्, तस्य तत् कामनामात्रेण ह्रस्वदीर्घत्वं जातम्। पतत्रेषु कुसुमकिञ्जल्करेणुपेलवाः केऽपि पदार्थाः सन्ति। स्वीय-प्रभया दीप्यन्ते ते महार्घरत्नवच्चाकचिक्येनातिमात्रम्।

नूनं दृष्यते तावदिमे जातीयाः श्वेत-कृष्ण-कर्बुर-पाण्डरादि-नानावर्णैरन्विताः संख्याकरणासमर्थाः क्षुद्रा महत्कलेवराः विचरन्ति यत्र तत्र धरणीमण्डले सदा सर्वदा। एतेषु एके केवलं कृष्ण-वर्णाः शुभ्रवर्त्तुलचिह्नैश्चिह्नितपक्षाः, अपरे एतदुभयवर्णमिश्रणेन

पीतपाण्डरादिवर्णैरुपचितवर्णाः क्षुद्रैर्महत्तरैर्वा तिलचिह्नै- रङ्किताङ्गाः, अन्येऽपि वा सप्तवर्णसङ्करजातमुग्धदर्शनाः परस्परं सम्भूय विचुत्रतिक्रमेण वा वसन्ते इतस्ततः सञ्चर्य पुष्पं पुष्पान्तर- मुपविश्य तस्य रसकोषे निवेश्य सुखशुण्डं विधुनोति मुहुर्मुहुः पक्षौ। पीते चापि रसे माध्वीकरसोन्मादनया उन्माद्य स्थिताः ऊर्द्धोऽधोभावेन परिक्रामन्ति चलन्ति च हेलया एकतः अपरस्थलम्।

किन्तु कष्टं! प्रसूनचारि-शिलीमुखप्रभृतीनां यथा मधुसञ्चय- कोषमण्डरक्षणक्रमञ्च वर्त्तते, परमेषां तत् किमपि न विद्यते, नितरां तरुपल्लवसंस्तरे प्रसूननिकरे वा निवसन्ति कृत्स्नं जीवनम्। तेन च प्रायश एव विहङ्गमा आहारं कल्पयित्वा धातुरपूर्वसृष्टिं जीवमेनं विलोपयन्ति क्लेशपरिशून्यया चेष्टया।

एषु च स्त्रीप्रजापती पादपपत्रे काण्डे वा सकृदतिसूक्ष्मान् बहून् डिम्बान् प्रसूय यत्र तत्र विहरति लीलाचञ्चलविग्रहेण। ततो स्थिताहमन्तरेण ते चापि डिम्बाः स्फोटित्वा कीटतनु- मासाद्य क्षुधया दंदह्यमानाः तरुपत्राणि प्रयोजनतया वल्क- लान्यपि च आकण्ठं भक्षयित्वा अष्टौ उत दशदिनपर्य्यन्तं वा सुप्तिमासाद्य मृतवत् संतिष्ठन्ते। तस्मिन्नपि च क्षणे तेषां मुखतः केऽपि पदार्थाः निर्गत्य कीटानां प्रावरणीभूय क्षौमसूत्रपरि- विभ्रमाः वर्त्तन्ते। ततःपरं पक्षमध्येन तदावरणं संछिद्य सपत्राः ते कीटाः प्रजापतिरूपेण बहिरागत्य विचरन्ति देहधर्म्मेण।

ईदृशं जीवमपि तथा तेषां नयनमनोन्मादनं सुरस्यं

पक्षचित्रं संविधाय विमोहयति यो मामकान्तिनात्वमिह जगति स लोकोत्तरातिशायी परात्परपरमेश्वरोऽनुक्षणं किं नु स्मरणीयः प्राणभृतामिति कृतमधिकवाक्येन।

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभाषमवलम्ब्य प्रबन्धोरचनीयः—

१। अलिविषये—षट् पदाः, स्वर्णाभः, कृष्णचिह्नैश्चिह्नितं-शीर्षम्, सूचीमुखं, भारते, स्पेने, इटालीदेशे, मिशर-प्रभृतिदेशे च बाहुल्येन अस्य प्राप्तिः, परिश्रमी कार्य्यकुशली नीडनिर्म्माण-कौशलं तस्याकृतिश्च मधुक्रमस्य प्रतिकोटरे डिम्बान् प्रसूयते, एक-स्मिन् मधुचक्रे चतसृभिः श्रेणीभिर्म्मक्षिका विभक्ताः, मधुसंग्रहस्य प्रणाली, मधुनः व्यवहारः, मधूत्यस्य प्रयोजनीयता, अस्मिन् देशे कुत्र मधुनः प्राचुर्य्यम्।

२। मशकमक्षिकयोः—आकारवर्णनाः उत्पत्तेर्विवरणम्, प्रकारभेदः, मनुष्याणां किमनिष्टमुत्पादयति, केनोपायेन सञ्चार-यन्ति रोगान्, मशकमक्षिकाभ्यां केनोपायेन परित्राणमसमर्थः।

सर्पः

इह खलु जगति संख्यातीतप्राणिगणगणनासु सर्पोऽति-भीषणतमः सरिसृपजातीयो जन्तुः। नूनमस्य रज्जुवत् वल्लरी-वद्वा शरीरगठनम्, गोलाकारे चक्षुषी, ते चात्यति प्रोज्वले, एवं ताभ्यां कर्णौ विनापि श्रवणविषयमवधारयति। सोऽयं जीवः चतुरङ्गुलितः आरभ्य सप्तदशाष्टादशहस्तपर्य्यन्तायतियुक्तः संवृत्तः

एवमस्य स्वेतल्लक्षणविभेदेन संख्यातीताः जातिवर्णाः धरणातले समुपदृश्यन्ते केऽपि शुभ्राः फनहीणाः फनयुक्ता वा, केऽपि कृष्णाः आशीविषसमन्विताः फणित्वेन प्रसिद्धाः दंशनमात्रेण प्राणिनः प्राणयात्रापहारकाः ; केऽपि वा पाटलादिवर्णमिश्रणेन विचित्र-चित्राङ्गाः, प्रत्युत इमे नयनमनोविमोहका एव। किन्तु भगव-ज्जगत्पतेर्नियमानुसारेण स्वल्पाधिकमात्रया सर्वेषामेव विषकोषो-वर्त्तते आस्यान्तरे दशनमूले। ते तु दशनाः गोस्तनचुचुकानीव सूक्ष्मरन्ध्रयुक्ताः ; नितरां दंशनवेलायामाघातेन विषकोषात् तच्छिद्रतः विषं स्वरित्वा प्राणिणः रक्तेन सह मिलित्वा सकलानि रक्तानि विषरूपेण परिणमयति।

अपि किमहो ! धातुरपूर्व्वा सृष्टिः ! एषः खलु जीवः निरा-हारेण दीर्घदिनमपि केवलवायुमात्रभक्षणेन प्राणान् धारयितु शक्नोति। अतएवाहस्म आचार्य्यो हेमचन्द्रोऽस्य पर्य्यायमधिकृत्य "... सर्पोऽहिः पवनाशनः" इति। आहार्य्याणि तावत्साधारणसर्पाणां जातिभेदेन विविधानि ; जलचारिणः प्राधाण्येन मत्स्याः ; वृक्षविहारिणः क्षुद्रकलेवराः विहङ्गमाः ; भूस्थानां मूषिकाः, भेकाश्चेति। सर्व एव ते द्विजिह्वकाः रसनान् प्रसारयन्ति सङ्कोच-यन्ति च प्रतिमुहूर्त्तमतिमात्रम्। ये तावदत्यतिशरीराः ते हि कपिवराहादीनपि वृहदाकारान् जन्तून् विग्टह्य लाङ्गूलेन वेष्ट-यित्वा क्रमशः गलाधःकुर्वन्ति। ग्रीष्मप्रधानप्रदेशा हि एतेषामुत्-पत्तिभूमयः। तद्देशे हि आवर्ज्जनापूर्णे देशे भूगर्भे वृक्षकोटरे भित्तिगात्रे वा विलं कृत्वा तत्र सकृत् बहून् डिम्बान् प्रसूय सर्पो

यथा तथा चरति। कालक्रमेण तानि अण्डानि स्वतः स्फोटित्वा सर्पशिशुरूपेण परिणमन्ति।

ततो जातु सर्पी स्वशिशून् अनुसन्धाय भक्षयतीति जनश्रुतिर्वर्त्तते। अपरं हि स्वरिष्टपप्रधानाः इमे भुजगाः शीतागमे भूगर्भं भग्नगृहतलं वा उपगम्य कृत्स्नं हिमर्त्तुं विश्रमन्ति। तत्र महत्यामपि बाधायामुपजातायां तस्मान्नोपसर्पन्ति। शीतात्यये च धरणीतलात् बहिरेत्य जीर्णं त्वचं विहाय आहारान्वेषणार्थं समन्तात् विचरन्ति तस्मिन्नेव एते भीषणतमाः जाताः रात्रौ दूरात् दूरतरं देशं पर्यटन्ति। त्रिंशत् ततोऽधिकं वा वर्षं जीवन्तीति।

आहितुण्डिकाः हि विविधोपायैरेतान् तीव्रहालाहलिकानपि विगृह्य विषदन्तमुत्पाद्य दर्शकेभ्यः विविधक्रियाकौतुकं दर्शयन्ति आहरन्ति च ते विषकोषतो विषम्। तस्मात् च आयुर्वेदोक्तसूचिकाभरणप्रभृतीनि, वैदेशिकान्यपि कोब्रा (Cobra) नामकानि भेषजानि समुत्पादयन्ति शारीरिकशास्त्राभिज्ञाः।

आमेरिकाप्रदेशे विद्यते कश्चित् शिञ्जनकारी (Rattle snake) भुजगः। तस्य पुच्छाग्रे किङ्किनीव शब्दकारिणी वर्त्तते कापि घण्टिका ; तस्मात् तस्य गमनवेलायामुत्पद्यते कोऽप्यव्यक्तशब्दः। तेन तत्रत्यजनाः सतर्कतामवलम्बितुं प्रभवन्ति तत्तीव्रहालाहलिकात् भुजगात्।

अपि नाम एतेषु व्यालेषु वर्त्तन्ते अनेके ये हि वंशीरवश्रवणेन मुग्धा भवन्ति। तस्मादेव हि सर्पजीविकाः वंशीवादनेन तैः

समं यथेच्छं क्रीड़ितुं प्रभवन्ति। नूनमेते अत्यतिक्रूराः कृतघ्नाश्च; ये हि यत्नेनैतान् परिपोषयन्ति पालयन्ति च तान् प्रत्यपि च कथं कथमपि स्वदौर्य्यन्यमभिव्यक्तुं न समीहन्ते किञ्चिन्मात्रम्। अस्ति तावदेतद्विषयिनी कापि विचित्रा कथा, यथा—कस्मिंश्चित् शीतकाले तुषारावृते पथि हिमानीसिक्तं मृतकल्पं क्षुद्रमेकं पन्नगशिशुं निपतितं पश्यतः कस्यचित् कृषीवलस्य तस्मिन् करुणाभिजाता। ततः स तं गृहं नीत्वा यत्नेन वह्निसन्तापहारदानेन जीवयामास। अथ सोऽहिपोतः लब्धजीवनः स्वीयदौर्जन्यात् कर्षकस्य पुत्रदारान् प्रत्यधावयत्। तस्य तन्मन्दभावमभिज्ञाय स चैत्राजीवः तमुवाच—रे रे सरिसृपाधम! क्रूरपापिष्ठ! एष ते प्राणदातुः पुरस्कारः? अतः गृह्यताम् स्वकर्म्मफलमित्युक्त्वा हस्तस्थितेन लगुड़ेन तं ताड़यामास; तेन स सर्पार्भकः पञ्चत्वं गतः इति।

भवतु तद्यथातथा, ईदृगनिष्टकारिभ्यो यदिष्टत्वमस्माभिरुपलभ्यते, तेन वक्तुमुपयुज्यते; धन्यो हि परमकारुणिकः स्रष्टा! यदोदृशेऽपि सद्यःप्राणनाशके विषे आसन्नमृत्युग्रपुरोपगतस्य जीवनाय पीयूषरूपेण तत् कल्पितमिति किं विस्तरेण।

अनुशीलनीः—

१। अधोलिखिताभासवलम्ब्य प्रबन्धोरचनीयः। कच्छपविषये, साधारणवर्णना, आकारः, अवस्थानं, आहारादयः, व्यवहारः—अनेके अस्य मांसं भक्षयन्ति। उपाख्याणं--हितोपदेशकच्छपकथा।

श्रीश्रीदुर्गापूजा

अस्मिन् किल भारतभूमौ सर्व्वत्र वेदानुगते वर्णाश्रमे श्रीश्रीदुर्गापूजामहोत्सवः केवलं वङ्गेषु वर्त्तमानः समुपदृश्यते। वङ्गान्तरितप्रदेशेषु रूपान्तरितेनास्मिन्नवसरे देवीपूजनं विद्यमानमपि न वङ्गीयार्च्चनवत् प्रदेशव्यापिमहोत्सवरूपेण समनुष्ठीयते।

वङ्गदेशेभ्योऽन्यत्र आश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य महानवमीपर्य्यन्तं नवरात्रानुष्ठानवार्त्ता श्रूयते। तदर्चनं प्रधानतो जयाख्यमार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीश्लोकात्मकदेवीमाहात्म्यस्य प्रत्यहमेकावृत्तिपाठरूपं साधारणप्रकारदेवीपूजावसानकमात्रम्। तन्नवरात्रानुष्ठानं निर्द्दिष्टसंख्यकपुरोहितमन्तरेण नगरवासिनां केषामपि नयनगोचरं स्यात्। यद्यपि च महर्द्धिमतां गृहेषु जातु भवनद्वारि नहवताभिधानस्य नवरात्रं यावत् त्रिसन्ध्यं समनुष्ठानमवलोक्यते। तथापि तादृशतौर्य्यत्रिकध्वनिमन्तरेण न तत्रान्यत् सधारणजनाह्लादकरं किमप्यनुष्ठानं वर्त्तते।

हन्त! खलु!! भारतीयवर्णाश्रमिणो यान्येव धर्म्मशास्त्राणि पुराणोपपुराणोदितानि महर्षिमुखनिःसृतशासनानि महत्याग्रहेण प्राणविनिमयेन च श्रद्धया समनुष्ठीय नित्यं नैमित्तिकञ्च स्वस्वधर्म्माचरणं प्रत्यहमनुतिष्ठन्ति; यस्माच्च स्वल्पमपि स्खलनं

महापातकचरणमिव ते सम्यगनुमन्यन्ते, तान्येव पुराणादि-धर्म्मशास्त्राणि प्रमुक्तकण्ठं वार्षिकशरत्कालीनदुर्गादेवीमहोत्सवं विदधुः, किन्त्वहो वङ्गवासिनो विहायापरे किल भारतवासिनस्तद्विधानानां श्रुतौ वधिरा इव, दर्शने त्वन्धा इव, तदनुसरणे निमर्य्यादा इव स्थिताः।

किमहो! न केवलं तेषामस्यायामेवंविधव्यवहारः; वङ्गेषु प्रचरन्तीनां शास्त्रानूदितानां देवपूजादिधर्म्माचरणानामनुष्ठान-विषये तेषामेवमेवं व्यवहारोऽस्माभिरुपलक्ष्यते। महर्षिमुखाम्ना-नाहं शास्त्रोक्तश्यामाजगद्धात्रीसरस्वतीप्रभृतीनां पूजाविधौ अपि तेषां हतादरो ताच्छिल्यभावश्च परिदृश्यते।

केऽपि मन्यन्ते वङ्गान्तरितेषु प्रदेशेषु इस्लामधर्म्मिणां तदानीन्तनसर्व्वमुखीनप्राधान्यमेवैतत् कारणमिति। कथयन्ति च ते वङ्गेषु तदा महम्मदधर्म्मानुसारिणां प्रावल्याभावात् गौड़ीय-ब्राह्मणास्तदानीं शास्त्रविहितान् सर्व्वानेवाचारान् यथायथं सुनिर्व्वाधञ्च परिपालयितुं समर्था आसन्निति। अपरे त्वाहुरसीम-प्रतिभाविमण्डितविग्रहाचार्य्यशङ्करप्रवर्त्तिताद्वैतवादस्यार्य्यावर्त्ता-दिप्रदेशेषु शिष्टजनेषु प्रधानतः प्रचरणात्, पृथग्जनैश्च तत्रत्यैः प्रोक्तमतच्छायानुगतकवीरादिमतानामुपरि साग्रहसमादराच्च न तत्र तत्र प्रदेशेषु मूर्त्तिपूजा प्रधानपुराणादिशास्त्रानुगत-वर्णाश्रमाचाराणां तावत् सम्यक् प्रचारोऽवस्थित इति, तत्रत्यो-षितानां भूदेवानां मध्ये भूयसामेव सन्ध्यावन्दनादि नित्यक्रिया-विषयकयथोचितज्ञानाभावमुपन्यस्य च ते मतमात्मनः समर्थ-

यन्ति। अपि नाम यद्वर्णोत्तमानां ब्राह्मणानामपि धर्म्माचरणे न प्रवृत्तिर्वरीवर्त्ति, तर्हि का कथा तदितरेषामिति, रोचते यस्मै यत् तदेवात्र कारणतया परिकल्पितं मनीषिणा। वस्तुतोऽत्र कस्यापि कारणविशेषस्य सत्तामन्तरेण वर्णाश्रमिणां मध्ये कथमिव तद्धर्म्ममूलीभूतपुराणादिधर्म्मशास्त्रप्रोक्तसदाचारपराङ्मुखतैवमभवत्। सन्ति हि नाम तत्तत्प्रदेशेषु तत्तद्धर्म्मशास्त्रनिबन्धा अविकला एव धर्म्मचारिणां गृहेषु, नापि वा विरला तत्रत्यप्रदेशेषु महामहोपाध्यायादीनां विद्वद्वरेण्यानां भूसुरवर्य्याणां वसतिः, किमु सनातनधर्म्मशास्त्रद्वेषिण एव प्रायशः? तथापि तेषु तेषु प्रदेशेषु वर्णाश्रमाचारस्य यदङ्गविशेषवैकल्यं समुद्भूतं, तत्तु केनाप्यनीर्वचनीयकारणेन भवितव्यमिति कस्तावदत्र सन्देहस्यावसरो लवोऽपि।

अस्याः पूजायास्तावत् कृष्णनवम्यादि प्रतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवलमहाष्टमी केवलमहानवमीपूजारूपाः सप्तकल्पाः। यथा हि देवीपुराणे—

"इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिं गते रवौ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः॥
ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम्।
सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम्॥
पूर्वषाढ़ायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम्।
उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम्॥
श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥" इति

कृष्णानवम्यादिकल्पेषु आश्विनकृष्णनवम्यामाद्रानक्षत्रयुक्तायां देवीं पूजयित्वा बोधयेत्। तथा च लिङ्गपुराणम्—

"कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः॥" इति

अपि पूजैषा पुनरेकस्यामपि शरदि वारद्वयमेकयैव विधानेन भवति। चैत्रे क्वापि वैशाखे च चान्द्रमासगणनया या पूजा सा वासन्तीसंज्ञया, आश्विने कदा कार्त्तिके च मासि तादृशगणनया येव पूजा सा शारदीयार्चनाख्यया व्यपदिश्यते सद्भिः। अनयोर्मध्ये शेषाभिहितायां पूजायां यादृशीं प्रीतिं समनुभवन्ति जातिधर्मनिर्विशेषेण जना मन्ये तादृशीमानन्दधारां पुत्रकन्याविवाहेऽपि कथं कथमपि नाप्नुवन्ति क्वचित् समग्रप्रदेशेषु।

विद्यते तावदेतद्विषयिणीरचनायामनेका वक्तव्या कथा, किन्तु प्रबन्धगौरवभिया ग्रन्थस्य च कलेवरवृद्धित्वशङ्कया च स्थूलतः इयन्तमेवोक्त्वास्माभिरिदानीं विरम्यते इति शम्।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१। अधो लिखितमाभाषमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः। सरस्वतीपूजाविषये—समयः, छात्राणां कीदृश आनन्दः, पूजाया पूर्वदिने तेषां मनोभावः।

२। दोलोत्सवविषये—तस्याः पूजायाः पूर्वदिनकार्य्यजातम्, उत्सवदिने गोविन्दार्च्चनं, परदिने फल्गूत्सवः। आर्य्यावर्त्तादिदेशेषु वङ्गदेशापेक्षयानन्दाधिकः।

वृत्तान्तात्मकः प्रबन्धः

(*Narrative Essays.*)

पूर्व्वोक्तेषु त्रिविधप्रबन्धेषु वृत्तान्तात्मकः प्रबन्धो द्वितीयः। स तावत् घटनाविशेषस्य विवृतिरूपतया वृत्तान्तात्मकः। घटना हि वास्तव उत काल्पनिकोऽपि भवितुमर्हति। इतिहासस्य कोऽप्यंशः ; अपि वा कस्य जीवनचरितमथवा भ्रमणवृत्तान्तः पौराणिकेति वृत्तञ्च तदन्तर्गतमेव श्रेणीविभागावसरे निर्दिश्यते परमविधेयैः पुरुषैः। ऐतिहासिकप्रबन्धे—वर्णनीयघटनायाः समयः, इतिहासेन सह तस्य सम्पर्कः, घटनायाः कारणं, विशेष-विवरणं, फलमिष्टमनिष्टञ्च वर्णनीयम्।

महावीर आलेकजन्दारः *

आसीत् पुरा यूरूपस्थले मेसिडोनियान्तःपातिपोलानामक-नगरे फिलिपनामधेयः कश्चिन्नरपतिः। तस्याङ्गजो हि महावीरः सेकेन्दरः। स हि खृष्टजन्मनः प्राक् पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिशत-(३५५) वत्सरादूर्द्धं किमु षट्पञ्चाशदधिकत्रिशत-(३५६) वत्सरे जन्मपरिग्रहा वीरवरेण्योऽभूत्।

बाल्ये च वयसि स खलु महाभागः ग्रीक्दार्शनिकमुख्यात् एरिष्टलनामधेयात् साक्षात् ज्ञानकल्पात् नानाविषयिनीं शिक्षा-

---

* अस्यापरो नाम इकेन्दरः।

मभिलभ्य स्वल्पेनैव कालेनातुलनीयामात्मोन्नतिमाससाद। द्वाविंशतिवर्षवय:क्रमवेलायाम् एसियानामकभूभागस्य जयार्थं महती प्रवृत्तिरेव तस्याभिजाता। तेन हि चत्वारिंशत्सहस्रमनीकिनीमादाय एसियास्थलमित्यादिस्योद्दमेन एसियामाइनरस्थलं पालेष्टाइनभुवं पारस्यं मिसरञ्चाधिकृत्य खृष्टजन्मन: प्राक् सप्तविंशत्यधिकत्रिशत-(३२७) वर्षे भारतीयपञ्चनदभूमावाजगाम।

तदागमनमाकर्ण्य तत्रत्य: शिलराज: स्वीयदौर्व्बल्यात् भीतो भीतो हस्तिघोटकप्रभृतिनानाविधान्यगणितवस्तुचयानि तस्मै वीरकुलकुञ्जरायोपढौकनान्युपकल्प्य तेन सह मैत्रीमुपस्थापयत्।

तस्मिन्नेव च क्षणे पुरन्दरप्रतिमप्रतिपक्षक्षयसम्पादक: पञ्चनदाधिप: पुरुरगणितचमूवलमभिगृह्णन्तं शूरशौण्डं सेकेन्दरं जानन्नपि समरे समाहूयातिभीषणमाहवं समवतारयत्। तत्र चागणितप्रतिपक्षसैन्यवले स्वीयबाहुवलमात्रसहायेनानेकानीकिनी: कृतान्तपुरातिथिमानीयावशेषेणादृष्टप्रतिकूलतया पराजितोऽभूत्।

अनन्तरं विजयगर्व्वगर्व्विता ग्रीकवीरा: सेकेन्दरमनयन्नाहतं पुरुमावद्ध्यातिदम्भेन। तमवलोक्यातिविस्मित: सेकेन्दरोऽभाषत,—"भो वन्दिन्, मत्त: कीदृशमेव व्यवहारमाशंससे?" तदुत्तरं पुरु: "यद् भूभृदभिकाङ्क्षितुमर्हति" इति वीतभयमुवाच। किन्तु विजेतुस्तादृशं वच: श्रुत्वाम्भोनिधिरिवाविचलित: गिरिरिवातिकठोर: नवनीतमिवातिशयपेलवचेता: स एव महामना

स्वयं तद्बन्धनमुन्मुच्य यथोचितराजसम्मानेन सम्मानयत्। एवं सौहृद्यं प्रतिपाद्य कतिदिनं तत्र गोष्ठीसुखमनुभूयानेकजनपदं विजित्य च तस्मै उपायनमुपकल्पयत्।

अत्रावसरे चैकदा मगधाधीशं चन्द्रगुप्तमभिभवितुं तस्य महती स्पृहा समवजायत। किन्तु बलानां तत्रासम्मतितया कृतोद्योगोऽपि तस्मात् प्रतिनिवृत्त्य तानि च द्विधाविभज्य भागैकं जलपथेन स्वदेशं प्रेषयित्वावशिष्टेन भागेन सह बेलुचिस्थाना-भ्यन्तराध्वना पारस्याभिमुखं समुपाययौ।

तत्र च त्रयविंशदधिकत्रिशत-(३२३) खृष्टपूर्व्वशरदि "बाबिलन्" नामकनगरे त्रयत्रिंशत्वर्ष-(३३) वय:क्रमवेलायां स खलु महापुरुषो वीरवरेण्याद्भुतकर्म्मा विनश्वरं पाञ्चभौतिकं विग्रहं परिजहार।

हाहा! कष्टमपि कष्टम्!! ईदृशमपि दोर्व्यभावानुदितं पुरुष-धौरेयं महासहिम्नकालोऽनुपयुक्ते खलु वयसि संहृत्य महान्त-मेवाभावं जगति समुपस्थापयत्। परं नास्य विजेतृत्वेन ख्याति: नापि वा राज्यविस्तारेण; यत् यूरोपीयै: सह एतद्देशवासिनां परस्परं सौहृद्यं बाणिज्यञ्चाबाधेन सम्पन्नं भवितुमर्हति तदर्थमेव महान्तं यत्नमस्य प्रकटयन्ति तदागमनमार्गप्रतिष्ठितानि नग-राणि। अद्यापि च तदुपस्थापितम् "आलेक्जान्द्रिया" नगरम् आफ्रिकायूरोपेसियास्थलवर्त्तिनां सार्थवाहबाणिज्यकेन्द्रभूमि-तया तस्यातिमहतीभविषद्दृष्टेरुपस्थापनमुक्तार्थस्यापि च समाधानं ज्ञापयतीति किं बाहुल्येन।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१। अधोलिखितविषयमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः। नेपोलियान् बोनापार्टविषये·१७६९ खृष्टाब्दे कर्सिकाद्वीपे जन्म, पिता साधारण-गृहस्थः, दशवर्षात् पञ्चदशवर्षपर्य्यन्तं युद्धविद्यामभ्यस्य सैनिकश्रेणीभुक्तः १७९५ खृष्टाब्दे पारिसनगरस्य विद्रोहदलनम्, १९९६ खृष्टाब्दे अष्ट्रीय-सेनाविजयः, १७९७ खृष्टाब्दे मिश्ररदेशजयः, १७९८ खृष्टाब्दे फ्राञ्च-देशस्य शासनभारग्रहणम्, १८०४ खृष्टाब्दे तस्य राजा, १८१२ खृष्टाब्दे पञ्चलक्षसैन्यैः सह रुषियाविजयार्थंगमनम्, तस्मिन् युद्धे बहुबलविना-शात् पञ्चसहस्रमात्रावशिष्टेन सह स्वदेशगमनम्, १८१४ खृष्टाब्दे एलवा-द्वीपे अवस्थितिः, तस्मात् भूयः राज्यग्रहणं ओयाटारलुयुद्धे डिउक् अव अयेलिंटनेन पराभवः ; सेण्टहेलेनाद्वीपे अवरुद्धः १८२१ खृष्टाब्दे तत्र मृत्युः।

महामहोपाध्यायचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननः

अस्ति वर्त्तमानफरिदपुरमण्डलान्तर्गतधानुकाख्यसमवसथः। स च यागयज्ञाद्यनुष्ठानेन स्वाध्यायाध्ययनेन विद्यार्थिनां शास्त्रा-लोचनया देवविग्रहायतनतया च चिरन्तनमाश्रमपदमिव प्रति-भाति। तत्रानेके भगवदत्रिगोत्रसम्भूता महासूरिसत्तमा भूसुर-मुख्या विद्यया ब्राह्मण्येन च संप्रत्यपि भारतप्रसिद्धा आसन्।

तेषु कविरालङ्कारिको न्यायशास्त्रप्रवीणश्च कश्चित् कृष्ण-जीवनन्यायालङ्काराख्यस्तेजसि भृगुरिव, शास्त्रार्थे गोतम इव, कवित्वे काव्य इवासीत्। तस्य तावद्विसप्तत्यधिकसप्तदशशत-

(१२७७) खृष्टाब्दे चन्द्रनारायणो नाम पुत्रोऽभवत्। स च बालचपलतानन्तरितेऽपि वयसि पिठतो व्याकरणं काव्यमलङ्कारञ्चाधीत्य तेषु तेषु परं प्रावीण्यमलभत। तस्य तु तदानीं तादृशीं प्रज्ञामभिज्ञाय प्रज्ञावानपि सातिशयं विमुग्धा आसन्। परं परिणते वयसि स एव ज्ञानवृद्धो बालो जनकान्न्यायादिदर्शनशास्त्रमधीत्यालौकिकप्रतिभामसामान्यञ्च पाण्डित्यमासाद्य न्यायपञ्चाननोपाधिं परिजग्राह।

ततोऽष्टाविंशतिवर्षवयःक्रमवेलायां पितुरनुपरते हि तस्य मठके छात्राणामध्यापनमारभ्य त्रिंशद्वर्षं यावत् सातिशयनैपुण्येन तानध्यापयत्। अपीतोऽभ्यन्तरे तु तस्यालौकिकप्रज्ञामाहात्म्यं सुमनसां सौरभमिव समन्तात् परिव्याप्य ज्ञानमधुलोलुपान् शिष्यमधुपान् एकतोऽन्यतस्ततः परतः इत्यादिक्रमेण काशी-काञ्ची-द्राविड़-नेपालादिसुदूरदेशस्थाद्विद्यार्थिनः समाकृष्य तदन्तिकमनयत्। ते चाभिनवशास्त्रार्थव्याख्याश्रवणेन कूटार्थमीमांसावगतेन च परं परितोषमाससाद।

अनन्तरं विद्यारसरसिको वाराणसीनरेशो लोकपरम्परया तस्य तादृशं पाण्डित्यमवगम्यात्मसभापण्डितपदे तं वरयितुं सुचतुरं सन्देशहरं नियुज्य महामहोपाध्यायपदलाञ्छनस्य चन्द्रनारायणस्य समीपं प्रेषयामास। स च एकत्रिंशदधिकाष्टादशशत-(१८३१) खृष्टशरदीय-सेप्टेम्बराख्यमासोत्तरभागे तत्रागत्य राजाभिलाषमाख्याय तत्पदं ग्रहणार्थं सातिशयं चन्द्रनारायणमनुनिन्ये।

ततः स गमनानुकूल्ये प्रातिकूल्ये च प्रथमतो बहुतर्कं युक्तिञ्चावतार्य्य स्वजनानाञ्च मतं परिगृह्य परिशेषे तत् खृष्टशकीयमार्च्चमासि वाराणसीमेत्य तन्नरपतेः संसदलञ्चकार।

एवं नाम तत्र गमनादूर्द्धतने काले स्वाङ्गजं राधाकान्तं सर्व्वविधशिक्षया शिक्षितं कृत्वा शिरोमणिरित्युपाधिं पितृपैतामहिकमावसथञ्चापि तस्मै समर्प्य कथं कथमपि संसारबन्धनाद्विनिर्मुक्त आसीत्।

परं स खलु पुरुषधौरेयश्चन्द्रनारायणो राजसभामधिष्ठाय द्वित्रमेव हायनं राजानमशेषविधया शास्त्रार्थपर्य्यालोचनया स्वीयासाधारणचातुर्य्येण च परितोष्य नानादिग्देशागतान् विद्यार्थिनोऽध्याप्य च तदानींतनानां पण्डितमुख्यानां वरेण्योऽभूत्। तदा तु तस्याविसम्वादितप्राधान्यमवगम्य तत्रत्यराजकीय-कुइन्स्कलेजाध्यक्षेण तद्विद्यालयस्य सर्व्वप्रधानाध्यापकत्वपदं प्रदत्तम्।

तस्मिन्नेवावसरे स खलु महाभागः कुसुमाञ्जलेष्टीकां गादाधरीयानुगमटीकां गौतमसूत्रवृत्तिं जागदीशक्रोड़पत्रटीकां जागदीशचतुर्दशलक्षणोपत्रिकां तत्त्वचिन्तामणेष्टिप्पनीं तर्कसंग्रहस्य टीकां न्यायक्रोड़पत्रं नैषधचरितस्य टीकां, तथातिविषमं समग्रतर्कसान्द्रान्धतमोऽपहर्त्तुं चान्द्रीमिव चान्द्रीनाम पत्रीं निर्म्माय विमोहयति प्रज्ञावतां मनांसि बाहुल्येन।

परतः सप्तचत्वारिंशदधिकाष्टादशशत-(१८४७) खृष्टशके प्राकृतधर्म्मेण पञ्चसप्ततिवर्ष-(७५)वयःक्रमे सकलजनोपरत-

वाञ्छितास्पदेऽविमुक्तपुण्यपत्तनेऽविश्वमेव नाश्यं देहमपहाय चिरममृतत्त्वमाससाद।

न नमवगतास्माभिस्तत्रभवतो विषयिणी काश्यादिप्रदेशजा तथा वङ्गीया च नानाविधैतिह्या कथा। सा च प्रबन्धगौरव-भयात् तथा पाठार्थिनां धैर्य्यच्युतिशङ्कातश्च परिहृतेति किं बाहुल्येन।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१। अधोलिखितमाभाषमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः। पण्डितेश्वरचन्द्रविद्यासागरविषये १८२० खृष्टाब्दे मेदिनीपुरे वीरसिंहग्रामे जन्म, तत्र पाठशालायामध्ययनं, नववर्षवयःक्रमे कलिकातागमनं, संस्कृतकलेजे एकादशवर्षाध्ययनं, तस्मिन् सर्व्वोच्चस्थानाधिकारः, अध्ययनादनन्तरं फोर्ट उइलियमकलेजस्य प्रधानपण्डितपदं संस्कृत-कलेजस्य सहकारिसम्पादकः, संस्कृतग्रन्थस्य विशुद्धसंस्करणं, तस्य वङ्गानुवादश्च, १८५५ खृष्टाब्दे विद्यालयसमूहानां परिदर्शनकार्य्यलाभः, नूतन-शिक्षाप्रणालीप्रवर्त्तनं विद्यालयपाठ्यपुस्तकप्रणयनं, कार्य्यादवसर-ग्रहणं, देशहितकारकार्य्यानुष्ठानं, बालिकाविद्यालयस्थापनं, मेट्रपलिटन इन्ष्टिटिउसनविद्यालयस्थापनं, १८९१ खृष्टाब्दे मृत्युः, चरित्रन्तु, परदुःखकातरता, दया, अनाथस्य तथा निराश्रयस्य च पालयिता, विधवाविवाहस्य प्रचलनप्रचेष्टा।

——*——

ग्लाडष्टोन्महोदयः

अयं खलु प्रथितयशाः महामतिर्ग्लाड्ष्टोन्महोदयः, नवत्यधिकाष्टादशखृष्टाब्दे (१८०९) इंलखण्डान्तःपातिलिभारपुलनामके नगरे जन्म परिजग्राह। अस्य तावत् पितरौ स्कटजातीयौ। स एव हि महामतिस्तयोश्चतुर्थो नन्दनः। नूनमसौ इंलखण्डभूमौ प्रसूतोऽपि यावज्जीवनमात्मानं स्कटजातीयं प्रख्यापयति, स्कटजातीयास्तस्यातीव प्रियाश्चाभवन्। तस्य पिता जन्ग्लाड्ष्टोननामा वणिग्वृत्त्या प्रभूतमर्थमुपार्ज्य सार्थवाहनिवहेषु प्रख्यातनामासीत्।

अस्य तु विद्यारम्भोपयोगिनि वयसि विद्यारम्भे सञ्जाते, क्रमेण स अक्सफोर्डमहाविद्यालयाधीनयोः इटनकाइष्टचार्जकलेजाख्यविद्यालययोर्विद्याभ्यासं कृतवान्। एकत्रिंशाधिकाष्टादश-(१८३१) खृष्टाब्दे स हि महात्मा सर्वश्रेष्ठोपाधिं प्राप्य विद्यालयान्निष्क्रान्तोऽभवत्। शैशवसमये च रक्षणशीलसम्प्रदायं सर्व्वात्मनानुजगाम। द्वात्रिंशाधिकाष्टादशखृष्टाब्दे न्यर्कनगरस्य प्रतिनिधिर्भूत्वा प्रथमं पार्लमेण्टमहासभायाः सभ्योऽभवत्। तत्र महासभायामत्यल्पीयस्येवाहनि स्वकीयाऽसाधारणवाग्मितां प्रख्यापयामास। ऊनचत्वारिंशाष्टादशखृष्टाब्दे (१८३९) लर्डमेकलेनाम्ना वाग्मिना तस्याध्यवसायो दृढव्रतत्वञ्च भृशं प्रशंसितम्। चतुश्चत्वारिंशदधिकाष्टादशखृष्टाब्दे (१८४४) सार् रबार्टपील-

नाम्नाऽसौ कोषागारस्य बालसभ्यपदव्यां नियोजितोऽभवत्। एवं तेन स्वकीयाऽतुल्यवाग्मितादिगुणग्रामप्रभावेण यथाक्रमं पार्ला-मेण्टमहासभायाः सभ्यतानुगता नानापदव्यधिरूढ़ा। अष्ट-षष्ठ्यधिकाष्टादशशतखृष्टाब्दे (१८६८) प्रथमं स प्रधानमन्त्रिपद-मधिचकार। परं क्रमेण वारत्रयं तत्पदवीमधिकृत्य इंलण्डस्य यशःसौरभं दिगन्तेषु प्रसारयामास।

ततोऽष्टनवत्यधिकाष्टादशखृष्टशरदि (१८९८) निखिलधरा-तलं गाढ़तमसाऽऽवृण्वन्, आयर्लण्डवास्तव्यमानवहृदयकुमुदानि सङ्कोचयन्, भारतीयप्रजाहृदयचकोरजातमगाधहताशताजल-निधौ निमज्जयन्, इंलण्डीयप्रजानत्त्राणि दुःसहवियोगव्यथा-निष्प्रभीकुर्व्वन्नस्तं गतः किल राजनीतिगगनतलात् ग्लाडष्टोना-भिधः पूर्णिमाचन्द्रः। तमपहृता खलु दुरन्तेनावश्येन कृतान्तेन गृहीतः किल सर्वकार्य्यसुमन्त्रणावादः प्रधानामात्यः इंलण्डभूमि-गौरवविवर्द्धकमुखोज्ज्वलकररत्नाभरणरूपो भारतीयप्रजानां सर्व्वदुःखापनोदकामो सुहृदामग्रणीः, समस्तधरणीमण्डलस्या-द्वितीयो राजनीतिज्ञः। तस्य परलोकप्रस्थानमाकर्ण्यारुदत् समस्तपारावारपरिवृता निखिला धरणी। अमुष्चन्नपि युगपत्त-ल्यरूपं शत्रवो मित्राणि चाहर्निशमश्रूनीति किं बाहुल्येन।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१। देशबन्धुचित्तरञ्जनदासः, बाल्यकालः, शिक्षा, विदेशगमनं, तत्र शिक्षा, तत्रावस्थानकाले विदेशिनां भारतीयान् प्रति अनुचितव्यव-हारस्य तीव्रप्रतिवादः, तेन कर्त्तृपक्षीयाणां सनन्ददाने कार्पण्यं, ततो

व्यवहारजीवपरीक्षायामुत्तीर्णः, स्वदेशागमनं, कर्म्मजीवनं, प्रभूतार्थार्जनं, दानं, राजसंसर्गत्यागः, देशकार्य्ये आत्मनियोजनं, कारावासः, तस्मान्मुक्तिः, परलोकगमनं, देशवासिनां शोकः, तेषां श्मशानगमनं, तद्दृश्यञ्च ।

चैतन्यः

अस्ति गौड़ेषु गङ्गोपकण्ठे नवद्वीपाभिधं नगरम् । तत्र चैतन्यापरनाम गौराङ्गो जगन्नाथमिश्रस्य पुत्रत्वेन शचीदेवीगर्भे पञ्चाशीत्यधिकचतुर्दशशतखृष्टाब्दे (८८५) जन्म परिजग्राह । अयं खलु वंशो वङ्गीयवैदिकभूसुरकुलान्तर्गतः । तद्वंशधुरन्धरः कोऽपि पूर्वजो भागीरथीतीरनिवासमिषेण श्रीहट्टदेशतः सपरिवारमागत्य ज्ञानोन्नतिविषये वङ्गानां केन्द्रभूतं नवद्वीपनगरमध्युवास । तदन्वयपावनीकृतोऽयं गृहीतसन्न्यासविश्वरूपानुजो विश्वम्भरो महिमगौरवेण तन्मतानुसारिभिः पराचीनैर्वैष्णवैः विष्णुरवतारत्वेन उपकल्पितः तत्रभवतः प्रेमावतारत्वं पुनः सर्ववादिसम्मतमिति प्रतिपादयिष्यते परस्तात् । मिथिलातो न्यायशास्त्रमधीत्य वङ्गेषु प्रचारको वासुदेवसार्वभौमसकाशात् अशेषविधशास्त्रनिचयानधीत्य धर्म्ममीमांसादिषु युक्त्यतिशयस्य परां काष्ठां समालब्धवानयं नवपुरुषावतारः श्रीमान् गौराङ्गोदेवः । मैथिलतार्किकधुरन्धरपक्षधरमिश्रविजयेन यशोधवलायितदिङ्मण्डलः किं पुनर्वङ्गभूमिः रघुनाथशिरोमणिः ; गौडीया-

नामभिनवमीमांसकः स्मार्त्तकर्म्मानुष्ठानेषु रघुनन्दनभट्टाचार्य्यः; तान्त्रिकक्रियासु लब्धप्रतिष्ठकृष्णानन्दस्तद्गुरुपादान्तेवासिनो तस्य सतीर्थ्याः आसन्। परं यस्यान्तरात्मा समाजधर्म्मयोः पातित्वदर्शनेनानिशं क्रन्दते तयोः संस्काराय च यस्य जन्मपरिग्रहः, एतादृशो महाप्राणस्तदन्तरेणावान्तरविषयालोचनया पृथगजन एव चित्तस्य प्राशस्त्यं परितृप्तिञ्च लब्धा कथंकारं केवलेन तद्रसेन रसित एव चिरमवस्थातुं शक्नुयात्? अतएव पठद्दशायामेव संस्कारकार्य्येऽविचलितलक्ष्यासीदसौ महामतिः। किं बहुना प्रथमायाः पत्न्याः लक्ष्मीदेव्याः आकालिकमहाप्रयाणान्ते यौवने कृतपादक्षेपां बालतपनविकशनोन्मुखाम्बुजसदृशीं स्वानुरूपां रूपसीं बधूं विष्णुप्रियां लब्ध्वापि, अन्तेवासिभ्यः शास्त्रधर्म्मविकरणजनितयशःसौरभायितदिग्विभागे पूर्णे यौवने स्वयं वर्त्तमानस्यापि संस्कारस्यावश्यसम्पाद्यत्वं तस्य हृदये जागरूकमासीदेव निरन्तरम्। अतः सुविस्तृतं यशःसौभाग्यमाषाढ़ीयगङ्गासदृशीं पूततमां मनोरमां रमां, शोकजराजीर्णामङ्गजाङ्गगतप्राणां स्निग्धस्नेहप्रतिमां जननीमपि महत्तरकार्य्यसम्पादनाशयाऽविगणय्य केशवप्रतिमात् केशवभारतीतो लब्धदीक्षः संस्कारोपदेशकामनयैव गृहीतपारिव्राज्योऽयं नवीनभावावहितो महापुरुषराजः श्रीमान् गौराङ्ग आमरणात् सेतुबन्धं स्वाभिमतधर्म्ममतं प्रचारयन् सफलकामतया परिगतचित्तप्रसादः पूततमे पुरुषोत्तमक्षेत्रतले त्रयस्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतखृष्टशके (१५३३) अवश्यमेव नास्यं नश्वरं शरीरं परिजहारेति कृतं बाहुल्येन।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१। अधोलिखितविषयमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः। राममोहनरायविषये—कुत्र वासः, तस्य मतं, समाजसंस्कारः, शक्तिः, विदेशगमनं, तत्र मृत्युः।

महात्मा गान्धिः

अस्ति भारतस्यापरे प्रान्ते गुर्जरनामको देशः। तत्राऽरत्नसागरस्योपकूले पोवरनामधेयं नगरम्। तस्मिन्नेवोनसप्तत्यधिकाष्टदशशत (१८६९) खृष्टशके प्रथिते कस्मिन् वैश्यकुले मोहनदासकरमचाँदगान्धिर्जननमाससाद। तस्य पिता पितामहश्च तत्रत्यभूस्वामिनां राणोपनामधारिणां वंशपापम्पर्य्येण देशीयानपदमलं चक्रतुः। तयोरौदार्य्यस्य प्रभुपरायणताया धर्म्मानुरागस्य च ख्यातिरद्यापि देशे तस्मिन् प्रसिद्धिरस्ति।

एवमपि हि मोहनदासस्य जनयिता लोकेषु तेजस्वितां तथा धर्म्मानुरागं न्यायनिष्ठत्वं शास्त्रज्ञानञ्च यथायोग्ये विन्यस्य जनन्यपि च स्त्रीजनोचितविविधगुणेन तथा धर्म्मप्राणतया मनीषया विशेषतो रुजाभिभूतानां शुश्रूषया च सर्वथा समाकर्षयतां तदानीं प्राकृतानां मनांसि बाहुल्येन। ईदृशयोरादर्शदम्पत्योर्नन्दनः स खलु गान्धिः, प्रथमाङ्कुरिते वयसि मातृतः पेलवतां मनोवृत्तिमत्यतिप्रशस्तां करुणां तथा पितुर्मनस्वितां गुरुगम्भीरं

ज्ञानमुभयत ओजस्वितां धर्म्मानुरागं भगवद्भक्तिञ्चाभिलभ्य प्राप्ते द्वादशे वर्षे परिणयमकरोत्।

परं शैशवे प्राक् सोऽयं मनस्वी स्थानीययोर्द्वितययोर्विद्यालययोः शिक्षकात् प्राथमिकशिक्षां समाप्य द्वादशवर्षवयःक्रमवेलायामुच्चविद्यालयं प्रविश्य तस्मात् सप्तदशवर्षवयःक्रमे प्रवेशिकापरीक्षातः समुत्तीर्णोऽभवत्। तत्र किलाध्ययनकाले कस्यचित् सुहृद उपदेशेन विशिष्टव्यवहारजीवपरीक्षार्थं लण्डननगरीं गन्तुं तस्य महती प्रवृत्तिरभवत्। किन्तु जननी तदवगम्य प्रयत्नतो नानाविधचेष्टया तं निवारयत्। किन्तु सा तत्र विफलमनोरथतया पुत्रस्याप्याग्रहातिशयञ्च ज्ञात्वा कस्यचित् जैनक्षपणकस्य सविधे "मद्यं मांसं तथा रमणीसंसर्गश्च सर्वथा वर्ज्जनीयं तवे"ति तं सत्यं वाचयित्वा परिशेषे विदेशगमनमादिदेश।

ततःप्रभृति मातृभक्तो हि स लण्डननगरीं गत्वा तत्र वर्षत्रयमवस्थाय प्रतिक्षणमेव जनन्युपदेशं स्मरन् केष्वपि व्यसनेषु संसक्तो नाभवत्। ततश्च सम्पाद्य विशिष्टव्यवहारजीवशिक्षणीयविषयं तदध्यक्षतोऽनुमतिपत्रमासाद्य प्रत्यावर्त्त्य च स्वदेशं कियद्दिनं वैदेशिकमोहमदिरोन्मादनयोन्मादितोऽभवत्। अनन्तरमुपरते च तन्मोहे स्वप्रकृतिमासाद्य ब्रह्मचारीवद् गुरुकठोरं नियममवलम्ब्य भागवतादिवेदवेदान्तग्रन्थानधीत्य प्रकृतमनुष्यपदवीमुपार्जयत्।

तदनन्तरञ्च मुम्बेप्रदेशीयप्रधानविचारालये तस्य प्रथम-

कर्म्मजीवनस्य कार्य्यारम्भः एव समुपजायते। तत्र च सार्द्धैक-वत्सरे कृते कार्य्ये त्रिनवत्यधिकाष्टादश-(१८९३) खृष्टशके पोवरवन्दरीयः कश्चित् सार्थवाहः स्वीयाभियोगसमर्थनार्थं दक्षिणाफ्रिकादेशं तं प्रेरयत्। नूनं तदानीं तत्र भारतीयौपनिवेशिकानां क्रमोन्नतिं समीच्य तत्रत्ययूरोपीयाः आत्मप्राधान्यं भारतीयैः काले विलुप्तं भवितुमर्हतीति भाविनीं शङ्कां विगणय्य सर्वथा तान् निर्यातुमभिभवितुं निग्रहितुञ्च यतमानाः आसन्। परं शिक्षितमशिक्षितं भद्रमभद्रं सम्पन्नमसम्पन्नं वा भारतीयं सम्भाषयन्ते ते "कुलीति" नितान्तनिकृष्टसंज्ञया। तादृशीं दुर्गतिं भारतीयानां संस्मरन्नेकदा पथि गच्छन् महाभागः नगरप्रहरिणा चरणेन प्रहृतः। अन्यदा कस्मिन्नधस्तनविचारालये शिरस्त्राणमुन्मोचयितुमादिदेश। परत्र कदा वाष्पीयशकटगमनसम्पादकस्य तं प्रथमश्रेणीतो वलेनावतारयत्। इत्याद्यनुचितानुष्ठानं यूरोपीयानां स्वयमभीच्य समुपभोग्य च स्वयं निर्य्यातनं तत्प्रशमनोपायं भावयन् तत्रैव स्थितः। तस्मिन्नेवावसरे श्वेताङ्गशासकाः गुरुकठोरं यावतीयनिर्य्यातनं सम्भवति तद्राजकीयविधानानुमोदितं विधाय तेन नियमेन निर्य्यातयन्ति भारतीयान्।

ततः षोडशाधिकोनविंश-(१९१६) खृष्टाब्दे ट्रान्सभालभूमेः राजप्रतिनिधिः बहुप्रतिवादसत्त्वेऽपि नवीनराजविधानं राजानुमोदितं कृत्वा तत्र प्रावर्त्तयत्। तच्च—"एसियाखण्डवासिनां सर्वेश एव स्वनामलिखनमङ्गुल्यङ्कनञ्च राजद्वारे वन्दिवत् कर्त्तव्य"मिति, तच्चाशेषविधप्रतिवादेनापि विफलं कर्त्तुमसमर्थतया परिशेषे

"निष्क्रियप्रतिरोधः" (प्यासिभ् रेजिस्टेन्स) नामान्दोलनमवलम्बयत्। तदान्दोलनस्य परिणामे सप्ताद्यधिकोनविंश-(१९०७) खृष्टाब्दे तस्य मासद्वयं कारावासो घटते स्म। तत्रैव चैकोनशताद्यधिकाष्टादश-(१८९९) खृष्टाब्दे बुयरसंग्रामे आहतानां शुश्रूषणार्थं सेवकसमितिं सङ्गठ्याहतं शुश्रूषयत्। तत्कार्य्येणातिशयः प्रीतो राजप्रतिनिधिस्तस्मै पदकमेकमदात्। एवं चतुरधिकोनविंश-(१९०४) खृष्टाब्दे भारतीयेषु प्लेगाख्यमहामारिसमुपस्थिते सेवकसमितिं विन्यस्य रोगक्लिष्टानां सेवां कृत्वा सेवाव्रतमुद्यापयत्। ततः षड़धिकोनविंश-(१९०६) खृष्टाब्दे इंराजराजशक्तेर्विरुद्धवादिनां जुलुलाण्डवासि-काफ्रिजातीयानां युद्धे पुनः सेवाव्रतमवलम्ब्य राजदत्तपदकमेकं प्राप्तवान्। इत्यनया दिशा तत्रत्यदेशवासिनां श्वेताङ्गकृष्णाङ्गानां विविधानि हितकार्य्याणि सम्पाद्य तस्मात् प्रत्यावृत्य इंलण्डमुपगम्य च महासमरे इंराजानां साहाय्यार्थं तत्र भारतीयसेवकदलं संस्थाप्य तेषामशेषविधं साहाय्यं कृतवान्।

तदनन्तरं भारतेषु सप्तदशाद्यधिकोनविंश-(१९१७) खृष्टशके सम्पारणाख्ये देशे रायतगणेन सह तत्रत्यनीलकरविदेशीयवणिजां भूसम्बन्धीयविवादोपस्थिते भारतमागम्यासीमयत्नेन तेषां रायतजनानां पक्षमवलम्ब्य सर्वं समीमांसत्। ततःपरमाहम्मदावादीयप्रावरणवयनयन्त्रपरिचालकानां श्रमजीविनां तद्यन्त्राध्यक्षैः सह मनोमालिन्योपगते श्रमजीविपक्षमवलम्ब्य "यावत्तं तेषामभियोगः कर्तृपक्षैर्नोपशमितव्यः, तावत्तमेव मम

प्रायोपवेशन"मिति प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञानुरूपं कर्म्म कृत्वा परिशेषे स्वाभीष्टफलमलभत।

परं षोड़शाधिकोनविंश-(१९१६) खृष्टशरदि गुर्जरदेशे शस्याजन्मत्वेन राजकरदातुमसमर्थाभ्यः प्रजाभ्यो गुरुकठोरनियमेन करमाग्रहितुमारेभिरे राजपुरुषाः। तच्चानुचितं मन्यमानो महापुरुषः तासु "सत्याग्रहमन्त्रं" प्रचारयत्। तच्च—"बलवतोऽमानुषिनिर्य्यातनमपि विशिष्टैरेव धैर्य्यैः सहनीयम्, न पुनः कथं कथमपि प्रतिपक्षत्वेन वर्त्तितव्य"मिति। तन्मन्त्रानुप्राणितास्तत्रत्यास्तथानुष्ठितेनाचिरेण स्वीयकरभारादुन्मुक्ता आसन्। ततःपरं देशेऽस्मिन् "रौटालविल" नाम्नीं प्रजाप्रतिकूलराजशासनपद्धतिं प्रचारितुमुद्युक्ते राजपुरुषे गान्धिप्रमुखाः भारतीयजनमङ्गलाकाङ्क्षिणो महापुरुषाः तत्पद्धतेरनौचित्यमाख्याय तीव्रं प्रतिवादं कुर्वन्तोऽपि तान् न विगणय्य राजपुरुषाः तत्पद्धतिं राजविधानानुमोदितामकुर्वन्। तेन महात्मा भारतेषु सर्वत्र स्वीयासाधारणसत्याग्रहमन्त्रं शनैः शनैः प्रचार्य्य तत्प्रतिकारकल्पे समुद्बोधयज्जनमानसम्। तस्मादेव हि सम्प्रति पञ्चनदीयज्जालियानवागाख्ये तादृशानां पैशाचिकात्याचाराणामनुष्ठानमभवत्।

अधुना तत्सत्याग्रहमन्त्रमेव "नन्-को-अपारेशन्" वा सहयोगितावर्जनरूपेण परिणतिरासीत्। तस्य स्थूलार्थस्तु "राजसम्पर्कः सर्वतः परिहर्त्तव्यः" इति।

वस्तुतः वर्त्तमानेऽस्मिन् जगति महात्मनोऽसानुषो त्याग एव तस्य देवत्वमुपस्थापयति बाहुल्येन। स हि निर्य्यातित-

पक्षमवलम्ब्य प्रबलबाधाविपत्तिमपि चाविगणय्य तत्प्रतिकाराय स्वशक्तिमुपस्थापयत् पर्य्याप्तेन। सन्तीह जगति बहवो धार्म्मिकाः बहवश्च कर्म्मिणस्त्यागिनश्च किन्तु एकस्मिन्नेव विग्रहे एतेषामपि त्रयाणां समवायो नितान्तविरल एवास्तां सुधैवाधिकजल्पनेन।

अनुशीलनी—EXERCISE.

अधोलिखितविषयमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः। मनस्वी स्यर् आशुतोषमुखोपाध्यायविषये—वंशपरिचयः, पाठ्यावस्था, कर्म्मजीवनं, प्रधानविचारपतित्वं, विश्वविद्यालयस्याध्यक्षता, कर्म्मशक्तिः, उपाधि-लाभः, चरित्रम्, मृत्युश्च।

व्याघ्रो वानरः शृगालौ च

एकदा काचित् शृगाली शावकान् आदाय वनं विहरति स्म। अथ विहरन्त्यां तस्यां रविरस्ताचलचूड़ामुपागतः। ततः सन्ध्यासमागमे सा नातिदूरे व्याघ्ररवमाकर्ण्य भीता भीता सन्निहितं कञ्चित् विलदुर्गं प्रविवेश। तत्र घ्राणेन व्याघ्रविवरं परिज्ञाय किं करणीयमिति विचिन्तयन्त्यां तस्यां कश्चित् व्याघ्रः सपदि एव विवरसमीपमुपागत्य केनापि सत्त्वेनात्र वर्त्तितव्य-मिति विज्ञाय सुभृशं ननर्द मुहुर्मुहुरविजृम्भयच्च। तादृशं

नादमाकर्ण्य सा श्रावकान् मुहुर्मुहुस्ताड़यामास। तेन ते उच्चैः क्रन्दितुमारेभिरे।

ततः शृगाली सान्त्वनाच्छलेन तान् श्रावकान् उच्चैरकथयत्—रे पुत्रकाः! मारुदित, दिष्ट्या महाकायः कश्चित् शार्दूलः आत्मनात्र समायातः प्रविष्टेऽस्मिन् दुर्गमध्ये व्यापाद्य तेनाशनक्रियां निर्व्वाहयामि। यदि वो एतादृशं रोदनमाकर्ण्य पलायते तर्हि निराहारेणानुदिनं वर्त्तितव्यम्। एतदाकर्ण्य स खलु व्याघ्रः भीतो मद्दिव सत्वमत्र वर्त्तितव्यमिति संविज्ञायातिद्रुतं पलायते स्म।

अथातिद्रुतं पलायमानं तं दृष्ट्वा सन्निहिततरुशाखास्थः कश्चित् वानरस्तमाह—भोः भोः मामक, हन्त! कष्टं!! त्वं शृगालीभिया पलायसे? प्रत्यावृत्य गच्छ पुनस्तत्र अहमपि त्वया सह गत्वा दर्शयामि ते भयकारणम् दुष्टां शृगालीमन्तरा नान्यत्। तदाकर्ण्य चकितो व्याघ्र आह—सौम्य, अहं तत्र गन्तुमर्हामि, परं यदि त्वं दुर्वृत्तसत्त्वेन सन्ताड़ितः मां विहाय पादपशाखां समाश्रयसि तदा मे किं करणीयम्? वानरो आह यदि मद्वचसि ते प्रत्ययो न स्यात्, तर्हि पुरोवर्त्तिन्यानया लतया मे ग्रीवां बद्ध्वा भवल्लाङ्गूलेन सह वेष्टयित्वा मामपि तत्र नय इति स्थिरीकृत्य तथा कृत्वा तत्र गतयोः वानरव्याघ्रयोः शृगाली भूयः कौशलजालं सुविस्तार्य्य पोतकान् आह—भोः भोः वत्सकाः, प्रथममसौ प्राणी युष्मत्क्रन्दनमाकर्ण्य पलायितः, अधुनातिचतुरो भवन्मातुलः भूयस्तमेव बद्ध्वा समानयति, येनासौ

उत्प्लवितुं पलायितुमपि नार्हति। विरमत विरमत पुत्रकाः क्षणादेवासौ मदीयकरालदशन मध्यवर्त्ती सम्भविष्यतीति। तदाकर्ण्य शृगाली स्वरमनभिज्ञातो मन्दबुद्धिः शार्दूलः झटिति दिशमदिशं वा पलायितुमुपचक्रमे। तेन त्वरितं गच्छति तस्मिन् दृढ़बद्धो मन्दधी वानरः दृढप्रस्तराघातेन जर्जरितः अविलम्बेन पञ्चत्वमुपगतः।

इच्छति यः परानिष्टं दुरात्मा कौतुकप्रियः।
अनिष्टं निश्चितं तस्य स्वयं सोऽपि विपद्यते॥

——*——

ग्राम्य-जम्बुकौ

कश्चित् जम्बुकः लुब्धकैरनुसृतः द्रुतं धावन् पथि स्थितं कञ्चित् ग्रामीणं दृष्ट्वा सकरुणं प्रार्थयामास। भद्र, लुब्धकैः त्रासितोऽहं देहि मे भवत्कुटीरे क्षणं विश्रामस्थानमिति। स ग्राम्यः स्वस्तीत्युक्त्वा स्वगृहकोणं दर्शयामास। अत्रान्तरे व्याधाः तस्य अनुपदमेवागत्य तमेव ग्रामीणं पप्रच्छुः। सौम्य, इतो यान्तं कञ्चित् जम्बुकं दृष्टवान्? सोऽप्याह—न हि मया दृष्टः, इति वाग्जालेन परिज्ञाप्य, परं तस्य निह्नवस्थानं वारं वारं अङ्गुलि-चालनेन निरदिशत्। तदप्यपरिज्ञाताङ्गुलिसङ्केतेषु तेषु सुदूरं निर्गतेषु जम्बुकः निभृतं गन्तुं समुपचक्रमे। तद्दृष्ट्वा ग्राम्य आह—अये, किमेषा रीतिः, येन ते अभयं दत्तं तम-

नाट्टत्य कथं गन्तुमारभसे ? जम्बुको मन्दं विहस्याह—भद्र, वचनपरिपन्थिनो ते अङ्गुलिः इदानीमपि स्लथयति मे भव-बन्धनम्। न चेत् उपकृतेरानृण्यं नूनमवगच्छेयम्। इत्युक्त्वा द्रुतं तस्मादपगतः।

वचस्यन्यत् मनस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्।
वचस्येकं मनस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम्॥

काकः शृगालश्च

अथैकदा कश्चित् बलिभुक् मांसविक्रेतुर्विपणितः मांसखण्ड-मेकं चोरयित्वा चञ्चुपुटेनादाय सुसन्निहित-तरुशाखाया-मुपविष्टः। तत्र पादप-च्छायां संसेवमानः कोऽपि जम्बुकः तमवलोक्य कपटप्रबन्धेन वञ्चयित्वा मांसं लब्धुमिच्छन् बलिभुज-मुपेत्य ललितवचनोपन्यासेनाह—मित्र, कुशलं ते ? अहं तावत् भवतः सख्यमिच्छन् नानास्थानमुल्लङ्घ्य इत एवाभिवर्त्ते। परं वनोपवनं शैलकुञ्जञ्च परिभ्रमता मया भवता सदृशः कुत्रापि सर्वाङ्गसुन्दरो विहङ्गमो नाद्यापि विलोकितः। हंहो ! किमिव ते भ्रमर-कृष्णौ पक्ष-पुटौ वासुदेवसमप्रभा चञ्चुः। इन्दीवर-नीले नयने नृत्यकरणक्षमौ च चरणौ। हन्त ! कष्टं तथापि मे इयत् दुःखं यत् धात्रा सर्वाण्यपि ते चित्ताह्लादकराणि अङ्गप्रत्यङ्गानि विधाय परं कृपणतया मूको निरमायि। स्वल्प-बुद्धिरसौ काक-स्तावदात्मस्तुतिं समवगम्यालोचयत्—"अहो !

पर्य्याप्तं मद्रूपविमुग्धोऽयं जम्बुको यदि मे कण्ठस्वरं शृणुयात् तर्हि महान्तमेव विस्मयमालभिष्यते” इति विमृश्य यावदसौ चञ्चू व्याददौ तावदेव मांसखण्डं भूमौ पपात। शृगालः स्वाभीष्टमांसखण्डमासाद्य पुलकितमनाः तस्मादपगत्य गभीरतरं वनदेशमुपागच्छत्। काकस्तु परमात्मबुद्धिं निन्दयन् अन्यत्र समुपययौ।

स्वार्थेन भजते धूर्त्तः सिद्धे कार्य्ये विरज्यते।
न कस्यचित् प्रियो धूर्त्तः कश्चित् धूर्त्तस्य न प्रियः॥

चिन्ताघटितरचना—Reflective eassays.

प्रागुक्तेषु त्रिविधरचनानिर्म्माणेषु चिन्ताघटिता रचना तावत् तृतीया। तच्च नीति-गुणावस्थाप्रवादमूलतया चतुर्धा विभजितुं शक्यते। एषा हि रचनातिकठोरतया विवरण-वृत्तान्तरचनान्तेषु लेखनीया। अत्र लेखयितुः स्वमतमेवातिप्रबलतया अन्येषामपि मतं प्रथमसमुद्धृत्यात्ममतं परिशेषे प्रकटनीयम्। एतादृशे प्रबन्धे विषयविशेषस्य, तस्य संज्ञयाः उत्पत्तेः कारणस्य चोपकारितायाः उत अपकारितायाः स्वपक्षस्य विपक्षस्य वा मतं समुल्लेख्य सर्व्वशेषे स्वमतं प्रकटय्य समाप्तिं नयेत्। एतद्रचनादर्शो यथा—

कालः

इह तावदेक एव कालः दण्ड-मुहूर्त्ताद्युपाधिभेदेन बहुधा विभज्यते विद्वद्भिः सर्व्वे खलु प्राणिनः तद्वशेन आविर्भवन्ति, तोरोभवन्ति, संतिष्ठन्ते च। तन्तु कालं वृथा न यापयेत्। यस्तावत् आलस्यात् तं नयति स च जगत्यभ्युदयमात्योन्नतिञ्च प्राप्तुं न शक्नोति, परं यावज्जीवं दुःखमनुभवति च। एवमपि च संसारेऽस्मिन् न तावदेकोऽपि प्रभुतार्थदानेन मधुरवचन-विन्यासेन जीवन-यौवन-विनिमयेन च मुहूर्त्तार्द्धमपि क्षणं तमात्मवशं नेतुं समर्थोऽस्ति। देवा अपिच कालवशेन सृष्टि-स्थिति-संहारादिकार्य्याणि कुर्व्वन्ति पुनस्तस्मिन्नेव लीयन्ते। उक्तञ्च—

ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः॥ इति

य एव कालस्य सद्व्यवहारं विदधाति; स हि विद्यार्ज्जने धर्म्मार्ज्जने अर्थार्ज्जने च प्रभवन्ति। जगतामशेषसौख्येन च समन्वित एव स्यात्। नितरामभ्युदयकाङ्क्षिणः प्रेक्षमानवकाः, मुहूर्त्तार्द्धमपि कालं वृथा नातिवाहयेत। उक्तं हि—

कालमूलमिदं सर्व्वं भावाभावौ सुखासुखे॥
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः।
कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः॥ इति

अतएव कालस्य सद्व्यवहारः सर्व्वथैव समाचरणीयः सर्व्वेषामिति किं बहुधा।

प्राचीनभारतम्

हंहो! विद्यावयोवृद्धाः, प्रिययुवानः, सुकुमाराः कुमाराश्च, अवगच्छध्वम्; शताब्दवत्सरादूर्द्धं अत्रत्ये खलु सभ्ये जगति शिक्षिताभिमानिनः सभ्याः अस्मद्देशीयाश्च प्रायश एव पाश्चात्य-शिक्षानुप्राणीताः सामाजिकाः अत्रभवां रीतिं नीतिं ज्ञानञ्च किमन्यत् शिक्षादीक्षाप्रभृतिं यावतीयां प्राचीनकर्त्तव्यानुष्ठान-पद्धतिमपरां विश्वविश्रुतामतुलनीयामतीतकीर्त्तिकाहिनीञ्चापि तुच्छातितुच्छतरं समवमन्य तड़िताननन्दिता इव प्रतीच्यमोह-मदिरासंवशीकृतमानसाः आत्मानं स्वसर्व्वस्वञ्च दीनातिदीनतर-ममन्यन्त। संप्रति हि दैवगत्या यथार्थशिक्षितानामदम्य-चेष्टापरम्परया कारणकोटिकानां घातप्रतिघातेन च तदेव हि हेया धारा प्रमत्तता च कथं कथमपि न्यूनीभूय निद्रालसित-जननयनान्तपर्य्यन्ते बालाम्बरमणिमयूखमिव स्वैरं स्वैरं स्वीया-सामान्यमतीतगौरवमातनोत्यतितराम्। तच्च सातिशयमेव शुभसंसूचकं मन्दभागधेयानामस्मदीयानामतिमात्रम्। यतः प्राचीनतमानां ज्ञानविज्ञानाधाराणां शास्त्राङ्गसाहित्यानामध्ययने संजायते जातीयता, क्रमोन्नतिश्च शनैः शनैरेवात्र जगति; परं तेषां पूर्व्वतननानां यशोऽवकीर्णे भास्वरे पथि सञ्चरणेन नूनं

सम्भवति तेषु तेषु प्रवृत्तिप्रेरणा निराधारा रतिश्च ; सुतरामात्मोन्नतिसंविधाने तदेवान्यतमं प्रकृष्टं बीजमिति किं तत्र विचारणानां प्रतीक्षा ?

अप्यहो ! दृश्यते तावत् पर्य्यालोचितेषु समग्रभूभागेषु यद्यपि कापि भूमिः अतीत-गौरवमहिम्ना विश्वमानसं मोहयति स्तम्भयति रमयति च सा किलानन्तवसुपर्व्वतारामनदीचैत्य-ग्रामसंधारिणी दन्तुरादिजन्तुसंवहविग्रहा सर्व्वसौख्यसंप्ररोहा विमलाम्बरचुम्बितमहामहिमसहिम्रमौलिविलसिताशेषतुषार-सारसञ्चयमुकुटा घनच्छदमहीरुहमेदुरदूरदूरान्तरकुसुमसुसुमायितकाननश्यामलदीर्घकुन्तला, वक्षोजस्पर्शजदोलन् मन्दाकिनी-शुक्तिमौक्तिकदामविलोला, स्वर्णसाम्यश्यामाकहरितायितामल-दुकूलजघनच्छदसङ्कुला, नीलजलधिजलधौताङ्घ्रियुगला, काकलितकोकिलबलाकाबर्हिकुलप्रखरमुखरदिगन्ता, वरण्यार्घ्य-पूज्यान्यस्तसमस्तधर्म्मकर्म्मसुख्या, सततविततजीवजीवनधारण-कारणशस्यसुसुमायिताख्या, अगण्यपुण्यार्थतीर्थसत्तमपत्तनग्राम-ग्रोऽवकीर्णा, ऋतुषट्कपर्य्यायितवर्य्यभोगसाधना, महामहीयसी मान्यमनःप्रेयसी मदीयेयं भारतीया वन्दनीया पुण्या भूमिः।

अस्यामेव हि भुवनतपनप्रथममयूखमुखरितप्राच्यकाष्ठाः विश्व-प्रेष्ठाः वेदाः प्रचारिता जाताः। ते हि कदा कथं किमर्थं वा कैः निरमायिषतेति संशयदोलायां दोदुल्यमाना विशालदृशो विचक्षणाः अद्याप्यनाप्तावधयो बहुधामन्त्रयन्ते। प्रज्ञायन्ते च वेदाः श्रुतिस्मृतिपरम्परया स्वयमेव परमेष्ठिचतुर्म्मुखपङ्कजविनिर्गताः।

तथाहि—"स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेपनात् त्रयो वेदाः अजायन्त" इत्यादि। परं सांख्यवेदान्तप्रमुखदर्शनशास्त्रप्रणेतारो महर्षयोऽप्यलोकसामान्येनैव प्रज्ञावलेनैषां पर्य्यन्तभूमिं नाधिरोहन्तोऽन्तःपातिना पौरुषेणार्षेण चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्व्वन्तोऽपौरुषेयाणि हि वेदवाक्यानीति प्राहुः। तथा हि—"गुरुमुखादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः, एतदुक्तं भवति श्रूयत एव परं न केनापि क्रियत इति।" "न पौरुषेयत्वं तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात्" इति सांख्यसूत्रम्। अपास्तु तदत्यतीता वेदविषयिणी गुरुका कथा, अत्यतिक्रान्ता गुर्व्वी गवेषणा च; यद् रामायणमहाभारतयोः साम्यभावपूर्णम् अत्युदारोपदेशसद्भावसम्भवं लौकिकालौकिकसर्व्वविषयसम्बलितमहाकाव्यस्य जगतां न कुत्रापि सद्भावः समवगम्यते श्रूयते च न घुणाक्षरन्यायेनापि कदाचित्। अपि च भवभूतिकालिदासयोस्तुल्यः कोऽपि वा महाकविः जननमभिलभ्यात्मनोजातभूमिं परकीयदेशञ्च काव्यरसपीयूषधारया समभ्यषिञ्चयत् प्रीणयच्च हालिकजनमानसमपि सातिमात्रम्। परं कैः कैरेवमेवमालोच्यते यत् "यूरोपीयसेक्सपियरकवेः कवित्वं कालिदासकवित्वस्यानुरूपम्।"

किन्तु निरङ्कुशया दृशा तद्वाचयितॄणां वाचि पर्य्यालोचितायामेवमेवमवलोक्यते यत् कविकालिदासस्य भावः कवित्वं रचनाचातुर्य्यञ्च तत् यूरोपीयकविकुलकुलपतेः सेक्सपियरस्य भावादितः कवित्वसौन्दर्य्येण पदयोजनमहिम्ना प्रसादमाधुर्य्यादिगुणसद्भावसहस्रेण च सर्वत एव उन्नततरम् अत्युच्चकाव्यसम्पत्

परिपूरितञ्च। तेनैव च प्रतीच्यभूभागमात्रेषु काव्यान्येतानि किमुत ज्ञानविज्ञानाशेषग्रन्थान् प्रति सातिशयादरः, प्रवला च श्रद्धा, गभीरा हि भक्तिरचलेवानुरक्तिः समवलोक्यते प्रज्ञावताम्। परमिह भूगोल-खगोलादिविषये यादृशीं प्रतिभां प्रस्फुरन्तः वराहमिहिरब्रह्मगुप्तार्य्यभट्ट-भास्कराचार्य्यप्रमुखाः मनीषिणः तदतीव विस्मयकरं कौतुकावहञ्च जगताम्। तेषान्तु सन्दिष्टं ज्योतिस्तत्वमतिक्रम्य नाद्यापि केचन सभ्याः समशक्नुवन् शोभनं नवीनतरं वा तत्तथ्यमाविष्कर्त्तुम्। अपि च मन्यन्ते तावदनेके यत् पुरा पृथ्वीं त्रिकोणां सर्पादिप्राणिपृष्ठावस्थितां परितः एव प्रभाकरः परिबभ्राम इति प्राचीनार्य्याणाम्मतम्। तच्चातिहेया, परिच्छिन्ना, लवमात्रा च धारणेति सर्वथा वक्तुमुपयुज्यते। यतो गोलाध्याये भास्कराचार्य्येणोक्तम् :—"सर्व्वतः पर्व्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः। कदम्बकुसुमग्रन्थिः केशरप्रसरैरिव॥" अपि च—"नान्याधारं स्वशक्त्या वियति च नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे। निष्ठं विश्वञ्च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैतं समन्तात्॥" इति

आर्य्यभट्टेनाप्युक्तम् :—"भूपञ्जरः स्थिरो भूरेवावृत्यावृत्य-प्रतिदैवसिकौ उदयास्तमयौ सम्पादयति नक्षत्रग्रहाणाम्।" किञ्च :—"चला पृथ्वी स्थिरा भाति" इत्यादि।

आर्य्यभट्टो भास्कराचार्य्यश्च नाम पाश्चात्त्यज्योतिर्व्विदाचार्य्याकोपनिस्, महोदयात् बहुपूर्व्वमेव जननमभिलभ्य भुवो गतिं माध्याकर्षणशक्तिञ्च समनुज्ञाय यथाहतुः स्म—"आकृष्टशक्तिश्च मही यत् तया प्रक्षिप्यते तत्तया धार्य्यते" एवमपि च येव

निखिलाङ्कशास्त्राणां मूलरूपा दशगुणोत्तराङ्कगणनाप्रणाली सा तु भारतीयमहर्षिचरणाराधितेभ्यः आरबीयेभ्यः पाश्चात्त्यैः सभ्यैरधितपूर्वा। उक्तञ्च आरबीयग्रन्थे :—"होक्मा अल् हिन्दु" भावार्थस्तावदस्य यद् भारतीयविद्वद्भ्योऽधीतवन्तो वयमङ्कशास्त्रमिति।

अन्यच्च नाम भारतं यदा ज्ञानविज्ञानादिविविधविषयसूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारणया दिशा दिग्देशमुद्भाषयति, सभ्यान् स्तम्भयति, जगदालोड़यति, तदा तावदनेके नाम देशीयाः का कथा शास्त्रचर्चायाम् ? स्वकीयाहार्य्याणामुत परिच्छदादीनाञ्च संग्रहेऽपि मत्तवालिशाः किं वानभिज्ञा नग्नबालकप्राया इव जाताः। परमपि यत् यूरोपीयदर्शनशास्त्राणां भित्तिस्थानं ग्रीकदर्शनम् ; तत्तु कपिलादिमहर्षिसमुपदिष्टानां तत्त्वपदार्थप्रतिविम्बमन्तरा नान्यत् वक्तुमुपयुज्यते। पिथागोरस्प्रभृतयोऽपि ये नाम ग्रीकदार्शनिकाः ते हि भारतभ्रमणाय समागच्छन्निति प्रमाणमनेकञ्च समालभ्यते। नितरां भारतीयेभ्यस्तद्दर्शनवीजं गृहीतं किं न वेति के नाम सन्ति प्रमाणेनावगमयितुम् ?

परन्तु यत् यूरोपीयचिकित्साविज्ञानफलमस्माभिः स्वतः परतो वा नक्तं दिवसमुपभुज्य विस्मीयते प्रसंश्यते च सहस्ररसनया तत्शास्त्रम् फलञ्च। तत्तु आरबीयेभ्योऽधीतवन्तस्ते इति चिरप्रसिद्धिः ; स्वीकुर्व्वन्ति च मुक्तकण्ठं प्रायश एव महानुभवा विद्वद्वरिष्ठाः इदानीमपि तथा, किन्तु आरव्याः तत्शास्त्रं भारतीयेभ्यः समवच्छन्निति जनश्रुतिः परं प्रमाणञ्च सुलभतरं

तेषां चिकित्साग्रन्थे भारतभैषज्यानां त्रिफलाहरीतकीप्रभृति-द्रव्यानां नामसद्भावं बाहुल्येन समीक्ष्य समुपकल्पितुम् ।

किञ्च—"विषस्य विषमौषधम्" इति यत् कविजनसुभाषितम्, तत्तु प्रवर्त्तमानस्य होमिओप्याथनामकचिकित्साविज्ञानस्य मूलतत्त्वम् । परमेतद्वचनञ्चापि आमूलं कस्मिंश्चित् प्रामाणिके तच्चिकित्साग्रन्थे समुल्लेखदर्शनात् सैव प्रणाली च भारतीयानां ज्ञातपूर्व्वेति सर्व्वतः प्रतिपद्यते । अन्यच्च-"अप्स्वन्तरमृतम् अप्सु भेषजम्" इति ऋगृचा बहुप्रबदूर्द्धेऽपि सलिलचिकित्सात्र प्रचलिता, सर्व्वत्रैव सुसमादृतेति स्फुटमनुमातुं शक्यते ।

एवञ्च दृश्यते तावत् स्वकीये परकीये च प्राचीनसाहित्येतिहासग्रन्थे यत् पुरा पोताश्रयेण पण्यार्थं वारिधिवारि समुत्तीर्य्य दिग्देशगमनमुत सम्परायेण परकीयदेशविजञ्च भारतीयानां बाहुल्येन वर्णितम् । नितरां वक्तुमुपयुज्यते ते हि प्राचीनार्य्या न केवलं शास्त्रपारमिताः स्वभुजवीर्य्येण तु परकीयभूमिमपि विजित्यात्मप्रतिष्ठामातन्वन्नतिमात्रम् । रघुवंशे रघोः पारस्यस्थानम् ; राजतरङ्गिन्यां काश्मीरभूपतेर्ललितादित्यस्य भुख्खारा-(बोखारा)-वाह्लीक-(वाल्ख)-तुरस्क-(तुर्कस्थान) प्रभृति प्रदेशानां विजयप्रसङ्गं समुपस्मृत्य सर्वथैतत् सिद्धान्तितं मतं स्वीकरणीयं सभ्यानाम् । एवं नाम सुमात्रा-यावा-वालि-सुखतर-(सकोद्रा) प्रभृतिषु द्वीपपुञ्जेषु इदानीमपि सनातनधर्म्मिणामुपनिवेशनिदर्शनमवेक्ष्य वक्तुमुपयुज्यते यत् पुरा वाणि-

ज्यार्थं धर्म्मप्रचारार्थं वा तैस्तं तं देशं समेत्य उपनिवेशः स्थापितः। यावाद्वीपे तु सम्प्रति यदि च माहाम्मदीयो धर्म्मो बाहुल्येन वर्त्तते, तथापि तत्रावलोक्यन्ते द्विशताधिकाः देवमन्दिरा अतो-तार्य्यगौरवमुद्घोष्यात्मनः स्थितिमातन्वन्त्यतिमात्रम्। तत्रत्ये तु देवमठके धातु-पाषाणविनिर्म्मिताः शिव-दुर्गा-गणेश-सूर्य्य-प्रभृतिदेवविग्रहाः सुप्रतिष्ठिताः सन्ति। परं तांस्तानद्यापि देव-विग्रहान् वैधर्म्मिकाः समभ्यर्च्चयन्ति सातिशयां भक्तिमभिवर्षयन्ति च तराम्। वालिद्वीपे संप्रत्यपि च यद्धर्म्मः प्रचलितः तं तु सना-तनार्य्यधर्म्ममन्तरा नान्यत् वक्तुमुपयुज्यते। तत्र ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राः इति मौलिकवर्णचतुष्टयाः प्राधान्येन निवसन्ति। तेषु च ब्राह्मणाः इदानीमपि आमिषमन्तरा केवलं यव-तण्डुल-फलमूलाशनैरेव जीवयात्रां निर्व्वाहयन्ति।

एवं तत्र शवदाहरीतिः सहमरणप्रथा च प्रचलिता स्त्रीणाम्। वर्त्तते चापि नीति-रामायणार्ज्जुनविजयागम-देवागम-सत्त्वागम-प्रभृतीनां ग्रन्थानां पठनपाठनम्, शार्दूलविक्रीड़ित-वसन्ततिल-कादिसंस्कृतछन्दसां पद्ये प्रचलनञ्च बाहुल्येन। ऐतिह्यञ्च यावा-वालिद्वीपवासिजनसमाजेषु यत् भारतीयकलिङ्गप्रदेशादेव तं तत् द्वीपं समेत्य निवसन्तीति।

अन्यच्च यत् प्रसिद्धं लङ्कानाम द्वीपं तद्भारतवर्षस्याति-सन्निकृष्टम्। तत्र च बहुलशरदारभ्य एव भारतीयानां गमना-गमनमवस्थितिस्तस्य विजयवार्त्ता च संश्रूयते। यत् पुरा अयो-ध्याधिपतिः रामचन्द्रस्तत्राधिवसन्तं भीषणानुशासनं दशाननं

निहत्य स्थलमेतद्विजयमकार्षीत्। तदनन्तरञ्च बौद्धधर्म्मप्रचारार्थं राजराजेश्वरो महामहिमाशोको नाम राजा स्वमात्मजमात्मजाञ्च तत्प्रदेशं प्राहिनोत्। ततोऽपि बहुलतियावच्चिते गौरीयराजतनुजो विजयसिंहो भ्रातुष्पुत्रपाण्डवासेन सह तत्स्थलीं समेत्य स्वभुजवीर्य्येण भूपतिं पराजित्य लोकान् शशास। ततःप्रभृति लङ्काद्वीपस्य सिंहगोष्ठीशासिततया सिंहलं नाम समुपपन्नम्। परतो नूनं तत्र श्रीमन्तादिश्रेष्ठिजनानां वाणिज्यार्थं तत्रोपस्थितिवार्त्तया च मामकभाषितानां सर्वथावितथत्वं सम्यक् प्रतिपद्यते।

किञ्च श्रूयते प्राक् भारतभूपालाः रोमीयराजपरिषदि स्वीयप्रान्देशहरं संप्रेष्य तत्त्यं तत्त्वमवगच्छन्। परं खृष्टीयप्रथमशकमिते फलितज्योतिर्व्विदस्तत्रोषित्वा शुभमशुभं वा भाग्यफलं वर्षफलमुत अन्यत् किमपि वा ज्योतिस्तत्त्वं निर्द्धार्य्य प्रतिष्ठां समादधिरे। अपरतः खृष्टजन्मनो द्वितेऽपि शतवर्षोर्द्धे अत्रत्यानां श्रेष्ठिनां दीगुच्याऽफ्रिकादेशस्य-कार्थेजप्रदेशे गमनागमनवार्त्तां संस्थितिश्चाप्यवगम्यते।

खृष्टजन्मनः एकपञ्चाशदधिकद्विशतवर्षोर्द्ध्वे (२५१) सिसिलिद्वीपप्रदेशे रोमकाधिपेन सह हासद्रुवालनामधेयस्य कार्थेजसेनापतेरतिदारुणे संप्रवर्त्तमाने सम्पराये रोमीयैः प्रतिपच्चवलानां कार्थेजीयानां बहवो भारतीयसंग्रामकुशलाः कुञ्जराः निजायत्तीकृताः। परम् आसंश्च तेषां हस्तिपकाः भारतवर्षीयाः सर्वं एवेति। अन्यत् केचन लोनस्नाम्ना मिसरदेशीयकविनोक्तं स्वरचिते

काव्ये, यत् भारतीयानामर्णवपारापारविषये परं प्राविण्यमुत जलयुद्धे च सकलेभ्योऽप्यधिका शक्तिर्महानैपुण्यञ्च समवलोक्यते।

उड्लसन् महोदयेनापि स्वरचिते पुरावृत्ते परिकल्पितम्; यत् खृष्टप्रथमशकमिते आरवीयाणां भारतवर्षीयाणाञ्च नाविकानां मिसरप्रदेशगमनागमनवार्त्ता प्रमाणञ्चानेकत्र भूरिश एवोपलभ्यते। परं तस्मादपि पूर्व्वतने काले प्राच्याफ्रिकापादावस्थितं सकोट्राद्वीपमधिवसन्तो भारतीयाः स्वकीयाधिकारं तत्स्थदेशं व्यावर्त्तयन्त इति। अपि च खृष्टपूर्वषष्ठीतमे वर्षे (६०) सिन्दुवहित्रमारुह्य कतिशः सनातनधर्म्मावलम्बिनो बणिजः जर्म्मणोदधिमुपगताः। तत्र च दैवगत्या त्रुटितयानतया वेलाभूमिमवलम्बितान् तान् सुवेदियाधिपतिः रोमकराजप्रतिनिधिं प्राहिणोदित्युदन्तमस्माभिरुपलभ्यते। एवं प्रत्नतत्त्वविशेषज्ञेन राजेन्द्रलालमित्रमहोदयेन च प्रमाणितमेकदा बौद्धधर्म्म आसम्यगनरओयप्रदेशे प्रचारः आसीत्। परं यूरुपदेशस्य च बहुतरे प्रदेशे रुद्रोपासना प्रचलिता जाता, स्ट्ल्याण्ड-स्टर्डामस्टिर्डन् प्रभृतिजनपदानामीदृशनामेव तस्याः प्रकृष्टं प्रमाणम्। एवमासीच्च पुरा स्कटलण्डस्य हाइल्याण्डप्रदेशे काचित् क्रिया या प्रज्ज्वलद्हुताशने नवनीतं गोधूमादिशस्यञ्च विनिःक्षिप्य "मां धनं देहि" "मामन्नं देहि" इत्यादि वेदोक्तहोममन्त्रेणाग्निं तर्पयन्ति लोकाः। अतएव तया सर्व्वथा प्रतिपन्नोऽस्ति; जातु तत्र वेदधर्म्म एव प्रचलित आसीत्। परमशोकप्रहितश्रमणकानां चीने जापानप्रदेशे च गमनागमनवार्त्ता बहुधोपलभ्यते;

किन्तु ततोऽपि ऊर्द्ध्वतने काले महर्षीणां तत्र गमनमाचारशिक्षा चापि श्रूयते। नीलतन्त्रे वसिष्ठदेवस्य चीनाचारशिक्षार्थं चीनदेशगमनम्। देवर्षिर्नारदस्य श्वेतद्वीपाभियानमित्यादि बहुषु ग्रन्थेषु विदेशप्रयाणमार्य्याणामुपलभ्यते। क्षुद्रतमेऽस्मिन् निबन्धे तेषां दिग्दर्शमेव समवतारितं विस्तरभयात्।

अपि नाम कलम्बसे संप्रति यद् आमेरिका नाम महादेशाविष्कर्त्तृत्वमारोप्य परमगौरवकुसुमवृष्टिमभिवर्षन्ति पाश्चात्त्यसभ्याः, तत् पयोधिपरिवेष्टितभूमिखण्डं तस्माच्च बहुशरद्भ्योऽपि ज्ञातमासीदार्य्याणामवगम्यते। यतो हि दृश्यते तावत् प्रवर्त्तमाने कालेऽपि तद्देशान्तःपातिपिरुनामकजनपदमधिवसन्तो भूपतयः आत्मानं स्वगोत्रञ्च सूर्य्यवंशीयत्वेन व्यपदिशन्ति। एवञ्चापि वर्त्तते तेषां भूभृतां प्रधानमहोत्सवकार्य्यं "रामसीतोया" नामकम्। तत्र रामसीतार्च्चनं विना नान्यद् वक्तुं सङ्गच्छते। केवलं देशभेदेन तस्य यत् किञ्चिद्विकृतिमात्रमन्तरेति। एवमपि समवलोक्यते पुरा कतिशो बौद्धश्रमणकाः स्वधर्म्ममतप्रचारार्थं वर्त्तमानसकलजनपदवैभवमुख्यतममामेरिकाभूप्रदेशमभिययुरिति कस्मिंश्चन चैनिकग्रन्थे लिखितमस्ति। सुतरां ज्ञातपूर्व्वा आमेरिका भारतीयानां सर्व्वथोपपत्तिः, परमेवंविधस्य बहुशो दृष्टान्तस्य नानाविषये नासद्भावोऽवलोक्यते स्वकीये परकीये वा पुरावृत्तसम्वलिते ग्रन्थे।

संक्षेपतस्तु स्थूलेन सूक्ष्मेण वा दृशा रसायनज्ञाने संगीते स्थापत्ये कलाज्ञाने भास्कर्य्ये परस्मिंश्च क्वापि विद्याविषये वा

यत्र यत्रैव लोचनवीक्षणं संपतति तत्र तत्रैवातीततमानामार्य्याणाममानुष्यं नैपुण्यमतुलनीया शक्तिरप्रतिद्वन्द्वो प्रतिभा च समवलोक्यते। किन्तु कष्टं भोः कष्टम्! "ते हि नो दिवसा गताः" अस्माकं तानि दिनानि गतानि, भूय एव समेष्यन्तीति कल्पनामपि प्रवर्त्तमाने जगति कल्पयितुं कोटिका वाधा निराधारा हीनता च सहस्रमूर्त्या वाधयति स्थगयति दूनोति च मदीयमिदं हृदयचेत्यम्। नूनं तादृशान्वयसम्भवित्वेनात्मानं परिचाययितुमधुना सर्व्वथायोग्याः खलु भारतीयाः। नूनं न ज्ञायते कदा कर्हि विश्वनियन्ता तेभ्यः पूर्व्वाधिकारपर्य्यन्तभूमिं प्रत्यर्पयिष्यतीति कृतमधिकवचसा।

"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।"

हंहो! सामाजिकाः, अयि प्रियपाठकाः, सुकुमाराः कुमाराश्च, संविजानन्तो भवन्तः समग्रेऽस्मिन् संसारे, प्रोन्नतमानवसमाजे, निकृष्टजनमध्ये च यन्मूर्त्तिमतीस्नेहरूपायाः कारुण्यकुसुमस्तवकितान्तःरणकल्पवल्लीप्रच्छायशीतलाङ्गायाः जनन्याः सर्व्वेभ्योऽपि समधिकशान्तिसौख्यनिधानतया सर्व्वातिशयितमनोहारितया च निरतिशयितं गरिष्ठं सर्व्वमुख्यस्थलञ्च न वर्त्तते तदन्यत् किञ्चनात्र जगति।

अहो रे! तस्याः परिमलपीयूषप्रतिमवचोजरसपानविमलीकृतप्रफुल्लमानसाः निखिलज्ञानविज्ञानाटवीसञ्चरन्तः सन्तः प्राज्ञ-

मुख्याः किमु पांशूपबद्धकरचरणाः, वर्णस्वरूपाविजानन्तो नितान्तमन्दमतयो वालिशाधमाः, अथवारण्यानीविचरन्तो गिरिगुहाश्रयाः पशुपक्षिणोरामसमांसमालमश्नन्तो वन्यवराहसहचराः शष्पद्विकत्थनचयचर्च्चितचित्तप्रदेशाः मनुजनामसमानविग्टङ्गन्तो वर्व्वराश्चापि वाढ़मेव तामनन्यसामान्यामपूर्ववस्तु संविज्ञाय सर्व्वान्तःकरणेन भृशमभिनन्दयन्ति, अर्च्चयन्ति च तत्पूतप्रतिमामनन्यसाधारणीं कारुण्यभूमिं मत्वा स्मृत्वा प्रत्यक्षीकृत्वा च प्रतिक्षणे प्रतिपदे प्रतिकार्य्ये च सम्यक्।

हन्त ! तस्याः स्नेहाद्रमूर्त्तिपरिकल्पनेन मन्दाकिनीवारिधाराप्लुतप्रदेशस्थलीव सततं पवित्रीयति सुखायते च सकलदुःखदैन्यैर्मथितञ्चापि द्राक् तनयानां तनुजानाञ्च हृदयतलम्। अपि हि तया तनयतनुजानां सुखे वा दुःखे वा नितान्तदुर्गतदशायां वा कायच्छायेव संस्थायात्मसुखं भोग्यं भुज्यञ्च चिरमुपहारीक्रियते वरिष्ठस्य क्लेशस्य सुकठोरे कर्कशे करे।

परं किं नाम तस्याः सूतवात्सल्यम् ? का नाम वा परा सन्तानार्थपरता, महच्चापि च कष्टम् ? दृश्यते हि लोके निकृष्टप्राणिमध्ये च आगर्भग्रहणात् प्रसवपर्य्यन्तं भ्रूणार्थे जननी संसहते पुंसोऽननुभवनीयां दुर्विसहां महतीमपि च यातनाम्। जाते च बाले तस्य परिरक्षणे, प्रतिपालने, सुशिक्षायां वा कति कतिशः कायक्लेशाः, कति वा भावनाः ? परं दृष्ट्या प्रमादिते गर्भे बाले वा तस्या वेदनायाः नास्ति पारं नास्ति वा तुलना अवधिर्वा भुवि किञ्चन दृष्टान्तस्थलम्।

हा हा !! दैवाद् यदा रोगाभिभूतस्य विकलाङ्गस्य नष्टचित्तस्य चिररुग्नस्यापि वा तनुजस्यान्तिकं तल्पतलं वा सन्ततं संस्थाय सुरभिजधीरसमिराकम्पितनवद्रुमप्रवालोपमैरिवाग्रहस्तैः प्रत्यङ्गं संमार्जयन्ती सर्वापराधं मर्षयन्ती सरलान्तःकरणा केयं सा गलदश्रुप्रवाहमुखी धरातलमभिसंसिञ्चयानन्यचेतसा भगवन्तं नक्तं दिवं तच्चरणारविन्दप्रसादकरुणाकणां प्रार्थयति सूतिमन्तरा सूतार्थं काचिदपरात्र जगति ? अतएवाहतुः—

"मातरं पितरञ्चैव साक्षात्प्रत्यक्षदेवताम् ।
सदा गृही निषेवेत सर्वकालमतन्द्रितः ॥
पृथिव्यां गुरुतरा माता गगनादुच्चतरं पिता ।
तृणाल्लघुतरो भिक्षुर्वाताग्रे चलति मनः ॥" इति

एवंविधानां जननीनामपि जननीजन्मभूमिर्जातमात्रमपि सूतं प्रसूतितोऽप्यग्रे व्यग्रहस्ती प्रसार्थ्यान्येषामलक्षितेन स्वैरं स्वैरं स्वीयवक्षसि सन्निधाय प्राणधारणोपकरणं निःश्वासप्रश्वासादिविविधवस्तुजातं समर्प्य तेन सह सर्वाग्रे सम्बन्धं स्थापयति परिरक्षति च सा क्रमशो भुज्यभोग्यादिदानेन दशातो दशान्तरे जातम् । परं सद्यः समुद्भवस्य तस्य यज्जननीस्तन्यरस एव जीवनधारणप्रधानकारणतया विनिर्दिष्टोऽभूत्, तस्यापि च भूमिरेव सर्वप्रधानो हेतुरित्यवगम्य मन्यामहे नासीत् पृथिव्यां तदधिका कापि प्राणिपक्षे प्रीतिप्रफुल्लसाच्छन्द्यमूर्त्तिरन्यस्य काचिदपरात्र जगति । अतएव किञ्चिद्ज्ञानोन्मात्रोन्मेषितानां मनुजानां कायवाङ्मनोभिः सैव सर्वथा संसेव्या, संरक्ष-

णीया, संभूषणीया चात्मशक्त्यनुरूपया चेष्टयेति कः सन्देहस्य प्रश्रयस्तत्र मनाक् ।

नूनमिह यत् स्वर्गो नाम श्रूयते, स हि सुखसाधनस्यान्यतरादन्यो वस्तु नेति श्रुतिस्मृतिप्रमुखाप्तवाक्यैः सुसमाहितं, नितरां तदेकान्तान्वेषणपरैः सबहुमानं नानादिशा प्रपञ्च्यते स्वर्गाधिगमनाय सुमहती प्रचेष्टा । केचिदिन्द्रियादिविनिग्रहणकर्मभिर्दुष्करस्तपोऽनुष्ठानैश्च, केचन दानादिसत्कार्यैर्निवहैः परोपकारैश्च, अन्येऽपि च अगणितगणनोपायैर्नाकसुखसम्भोगाय सर्वथा समीहन्ते, किन्तु तेनैव विगणयन्ति विग्रह-निग्रहकान् हिम-मारुत मार्त्तण्डकरादिक्लेशसमूहान् कथं कथमप्यत्र जगति । परिशेषे प्रयान्ति हि सहस्रशो गुरुकठोरप्रत्यूहानतिक्रम्यासाधारणक्लेशपरम्परयामरौजननिषेवितां वैजयन्तीनाम पुरीम् ।

परं हि यस्याः सहजलभ्यप्रभूतप्रसादपारिपाट्यतया सर्वत्राप्रतिहतप्रेमप्रसरतया निरवद्यपरमहृदयानन्दसन्निधानेन च वाङ्मनसोरप्यगोचरा शान्तिसंविधायिनी स्वसूतानामशेषसौख्यपरम्परार्थे गृहीतातुलस्नेहराशिर्म्मातेयं जन्मभूः स्वर्गतोऽप्यतिरिच्यते । यतो महतोऽपि महीयस्याः स्नेहकल्पवल्याः शस्यौषधिभेषजाद्यैः परिपोषिताः परं दिगन्तप्रसारितसौरभप्रसूननिकरैः प्रसाधिताः, मलयजोशीरकर्पूरकस्तूरिकादिभिर्गन्धसम्भूतवस्तुसम्भारैः सुवासिताश्च ; परमेवमेवंविधया परिपोषिताः सन्तः सन्तानसमूहाः कमनीयकान्तिसुसमृद्धं कायमामरणमेवा-

दधति, परिपुष्णन्ति च नानोपचारैः सन्ततम्। नितरामेनामन्तरा क्षणभङ्गुरेऽस्मिन्नवनीतले न तावदेकास्ति वितरितुमुत्सहते अनाकाङ्क्षितामनन्यसाधारणीं सुमहतीं करुणाधाराम्। केवलं मातैव वसुन्धरा तनयैर्भृशं विप्रकृतापि परं कारुण्यमानसाजीवनं तेषां कल्याणाय सम्पत्तये च समीहते संयतते संसहते च सर्व्वविधामपि दुःसहयातनाम्।

अपि योक्ता प्रसूतेरपि प्रसूतिर्जन्मभूः सा सुखे वा दुःखे वा सम्पत्तौ विपत्तौ वा परं मातृगर्भावस्थितवेलायां वा तद्देहमेव द्वारीकृत्य सर्व्वतः परिरक्षति जीवयति वर्द्धयति च नूनमेव जन्तून्। श्रुतं तावत् शास्त्रशासने यद् दुश्चरस्तपश्चारिणाश्चर्य्यणामरपुरप्रवेशिनामपि पुनः पुण्यक्षयान्मर्त्यलोकाभिगमनं निर्द्दिष्टं विधानं वा विधातुर्यथा :—"क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" इति। समवलोक्यते च भारते नहुषो नाम सोमात् क्रमपर्य्यायेणोत्पन्नः कश्चन नरपतिर्दुष्करेण तपसा स्वाराज्यमभिलभ्य क्षीणपुण्यात् पुनर्धरणीमेत्य पन्नगयोनिमवाप।

एवं हि लोकेऽस्मिन् ये तावन्मन्दमतयः पापानुशीलनोत्सुकाः महापातकपङ्कैरालिप्तकर-चरण-कायाः ते चापि प्रतिक्षणं प्रतिपदमेव स्नेहकल्पलतिकाया जन्मभूमेरशेषप्रसादमभिलभ्य निरतिशयं शान्तिसुखं परमाञ्चापि प्रीतिमुपभुञ्जते सन्ततम्। एवं श्रूयते तावदास्तिक्यवादिनः प्रमुखात् द्युलोकाभिगमनं तस्य निरामयशान्तिसुखञ्चातिकठोराभिस्तपस्याभिरालभ्यं, किन्तु जन्मभूमिस्नेहसम्भोगशान्तिसुधा पुनः सर्वथा

सर्वजनानां समानाधिगम्या प्राप्या च। दृश्यते सर्वत्राविषम-दृष्टिश्चापि तस्याः भृशं विलसतितरां जीवजगति। एवमपि नाम नहि तावदेवंविधाः केचन सन्ति जन्तुपदवाच्याः यान् प्रति कदा कस्मिन्नपि न खलु कथं कथमपि निपतिता जन्म-भूमेरपारा स्नेहदृष्टिः। सुरस्थानं तावत् सर्वातिरिक्तमाहात्म्यैर्-यतिब्रह्मचारिस्नातकादिभिर्निरन्तरमाराध्यापि भगवन्तमनेकत्र नोपलभ्यते, किन्तु सर्वदेयं महीयसी मही ज्ञानतोऽज्ञानतो वा सन्तानान् प्रत्यभिवर्षति निरर्गलाः सुपुष्कलाः करुणावृष्टिधाराः।

इत्थमित्थमेव दिशा याथार्थ्यं विचार्य्यताम् आर्य्यवर्य्यैः विच-क्षणैश्च यत् स्वर्गापेक्षया जन्मस्थल्याः कीदृशं गुरुत्वं कीदृशी वापूर्व्वाकर्षणशक्तिस्तस्याः विलसति तराम्। यश्च दूरे दूरतरे वा राजैश्वर्य्यभोगनिरतान् किमु पुष्कलविलासोपकरणमुपभुञ्ज-मानान् विलासिजनप्रधानानपि मनुजान् जाङ्गलिकातिनिकृष्ट-स्थानमाहात्म्यात् विरलपथादिदुर्गता पल्लीस्थली तान् तानेव प्रसभमाकर्षितुमपि समवलोक्यते। हीनप्राणिमध्ये च दृश्यते पशुपक्षिप्रभृतयो जीवाः स्वाहारार्थं सुदूरं व्रजन्ति जठरं प्रपूर्य्य सौत्सुक्येनात्मावासं प्रति रंहसोपसर्पन्ति, रक्षन्ति च तत् विल-दुर्गं नीड़ं वा विपक्षेभ्यो यथोचितचेष्टयात्र जगति।

अहो! किमद्भुतजीवहृदयाकर्षणकारिषु वस्तुनिवहेषु जन्म-भूमिरिति नाम भूमिखण्डम्। श्रुतमवगतञ्च भूविवरणात् यन्मेरुमण्डलोपगत-ल्याप्ल्याण्डनामके देशे मासषटकमेव सूर्य्यस्तत्र समुदेति पराँश्चापि मासान् मेरुत्विषैव (Polar-

light) प्रदीप्ता तत्रत्या तुषारोपचिता हिमोषरानिर्वचनीया भूमिः। यदि चेयमप्रचुरालोकसङ्घावतया पादपपदवीहीनतया शस्यादिशून्यतया च मादृशानां दृशदि सा आवासानुपयुक्ता सर्वथा प्रतिभाति, तथापि एस्किमोनामधेयाः कतिशो मानवाः सानन्दं तामधिवसन्ति। आमोदाह्लादानिना क्रीडाकौतुकेन च संसारयात्रां संवाहयन्ति, शीलादिसामुद्रिकजीवमांसैः स्वोदरं प्रपूर्य्य अस्मदादिवत् विचरन्ति, सर्वं निर्वाहयन्ति च सुखेन। परमेवमभीच्य जन्मभूमितया तेषां तत्रावासासक्तेः कारणं मिति प्रतिपद्यते। अतः सर्वथैव धन्या जन्मभूमिः, धन्या ते च निरुपमा सौम्या मूर्त्तिः !! या प्रत्यक्षशरीरं परिगृह्य सर्व्वानिव जन्तूनुन्नयति, समाकर्षति, तेभ्यः समर्पयति च स्वर्गाधिकावाससौख्यमत्र जगति।

नूनं स्फुटतः प्रतिभाति यस्मिन्नेव जन्म परिगृह्य यद्देशजैर्भक्ष्यैः प्राणान् धृत्वा जन्तवो जीवन्ति, विश्ववैचित्र्यं समीक्षन्ते ज्ञानविज्ञानानामनुशीलनञ्च विदधति मनोरथानुमतं सामग्रीचयसूर्द्ध पुरुषचरणरजस समुपलभ्यन्ते, सा सर्वेभ्योऽप्यधिकेति पुनर्न कैरेवाङ्गीक्रियेत सभ्यमुख्यैः वर्णज्ञानविहीनैरपि वा मनुजैरिति संविभाव्य महानुभवैरुक्तीतम् :—"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" इति।

एवं श्रूयते समवलोक्यते च इतिहासस्य पृष्ठातः पृष्ठान्तरे यच्चात्मजन्मस्थलीपरिरक्षणे बहुशः क्षत्रवीराः वीरमर्य्यादामनतिक्रम्य सुरपुरमुपाययुः। साम्प्रतमपि यूरपखण्डे कति कति

योद्धारः स्वदेशार्थे त्यक्तासून् जगति शुभ्रं यशो वितेनिरे। परं दीर्घदिनादारभ्य यदि च भारतादन्तर्हितपूर्वा सेयं स्वदेशवत्सलता, तथापि वर्त्तमाने कतिशः क्षतिवङ्गीयाः युवानः अन्ये चापि च भारतीयाः बहवः स्वदेशहिताय वित्तमर्थं स्वं जीवनञ्च परिजहुः कारावरुद्धाश्च केऽपि राजविधानेनाजीवनं निर्जनगृहावासदुः-सहदुःखं मौलिभिरिव सम्प्रत्यपि वरयन्ते। एवमेवं समीक्ष्याव-गम्य च सुधियां कुधियां निर्धियामपि वा सर्वेषामेव जन्मभूमिं प्रति गभीरा श्रद्धा, सरला च प्रीतिरभिवर्षणीया संस्थाप-नीया च मातृमर्य्यादा शाश्वती समाल जगति।

ये च मन्दमतयः स्वदेशद्रुहिणोनराधमाः एवंविधायामपि सर्वसौख्याधारभूतायामुद्भवभूमौ सर्वान्तःकरणेन विश्वासमपरां समुचितां भक्तिं नोत्पादयन्। तेभ्योऽधिकाः के तावत् सन्ति सर्व्वेराः अधन्या अकृतज्ञाश्च मानवसमाजे हिचाश्चेवापरे लोकाः? मन्ये तेषामननुष्ठेयानि कानिचिदपि न सन्ति किल दुष्कृतानि भुवनत्रये। विधातापि च इहैव तान् प्रति समुचितं निग्रहं विधाय लोकान्तरे वीभत्सनिरयं व्यवस्थाप्य जीवनान्तं वृश्चिकदंशनज्वालया विदह्य च मरणाधिकां शास्तिं वितरतीति किं बहुजल्पनया।

——*——

"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलकारणम् ।"

अपि नाम जगत्यस्मिन् सर्व एव लोकाः अशीतिलक्षयोनिं परिभ्रम्य परिशेषे तु मानवजन्म लभन्त इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। तथा च भागवतम्—

"अशीतिलक्षजन्मनः परं मनुष्यतां व्रजेत् ।
न तत्र धर्म्मचक्षनं वृथा जनुर्गतं भवेत् ॥" इति

अतएव इदं हि मानुषं जनुः सर्व्वेभ्योऽपि निरुक्तममिति किं तत्र विचारस्यावसरः। नितरां मानुष्यजन्मनः परमोद्देश्यं परमपुरुषार्थसाधनम्। तस्य मूलकारणं पुरुषस्यारोग्यमेव, एवञ्च यथा कश्चित् चरणविरही गमनशक्त्यभावेन घनसोपानावल्यध्वनि विद्यमानेऽपि नयनमनःप्रसादकरं प्रासादतलमारोढ़ं न प्रभवति, तथैव मानुषजन्मरूपे सोपाने सद्भावे मूलकारणभूतामारोग्यरूपां पुष्कलां शक्तिमन्तरेण धर्म्मार्थकामरूपभूमिकां त्रयारोहणपूर्वकमतिदुरारोहं निर्व्वाणपदप्रासादमारोढ़मपि न शक्नुवन्ति तेषामादिकारणमारोग्यमेवेति तथैव तत् वचनविन्यासः।

सन्तीह तावदशेषोपतापाः। ते च विविधसंज्ञया विशिष्यन्ते परमविधेयैरार्य्यमिश्रैः। तेषामेवाभावेन शरीरस्य स्वास्थ्यमारोग्यशब्देनोपदिश्यते। तच्चारोग्यं सुखस्य निदानम्, ज्ञानस्य पन्थाः, परमार्थस्य क्षेत्रम्, उन्नतेः खलु प्रकृष्टा भूमिः, मुक्तेश्च प्रथमं सोपानम्। तत्तावत् स्वास्थ्यसम्बन्धिनां विविधनियमानां

सम्यक्परिपालनेन सम्पद्यते तेऽपि नियमा व्यायामादिशरीर-हितसाधनान्युच्यन्ते। तथा हि—

"व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम्।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः॥
लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते॥
न च व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्यरयो बलात्।
न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिगच्छति॥" इति

स च व्यायामो मात्रया प्रत्यहमेव करणीयः, तस्मात् शरीरस्य स्फूर्त्तिर्बलस्य वृद्धिर्देहस्य च कान्तिरुत्पद्यन्ते। अपि तदनुष्ठानमतिमात्रं नोचितं तेन शरीरस्य हानिः सम्भवति, सुतरां दूषयति चरकसंहिताकारः। यथा—

"शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्द्धिनी।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत्॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तप्रतामकः।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरः छर्दिश्च जायते॥
व्यायामहास्यभाषाध्वग्राम्यधर्मप्रजागरान्।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया॥" इति

तथा आहारविषयेष्वपि सदा संयमिना भवितव्यम्। यत् स्वप्रकृत्यनुसारं पथ्यं स्यात् तदेव भोक्तव्यमन्यथा रोगा आविशन्ति, पथ्याकरणेन भेषजैरपि ते नाशयितुं न शक्यन्ते। अत एवोच्यते लोलिम्बराजेन वैद्यकजीवने—

"पथ्ये सति गतार्त्तस्य किमौषधनिषेवनैः।" इति

अधिकभोजनं सदात्महितमिच्छुभिर्वर्जनीयम्। तथाहि—"अतिभोजनं रोगमूलमायुःक्षयकरं तस्मादतिभोजनं परिहरेत्।" इति वस्तुत तावदेव भोक्तव्यं यावत् सुखं परिपाकञ्च भजेत, पक्वतां परिगतमन्नं पीयूषप्रतिमफलमातनोति, तथापरिपक्वञ्च विषभावेनाक्रम्य ध्वंसोन्मुखमिव समानयति जिह्वारसरसिकानापातसुखाभिलाषिणो मनुजान्। उक्तञ्च शार्ङ्गधरसंहितायाम् :—

"रसो भवति संपक्वादपक्वादामसम्भवः।
वह्निर्वलेन माधुर्य्यं स्निग्धतां याति तद्रसः॥
पुष्णाति धातूनखिलान् सम्यक् पक्वोऽमृतोपमः।
तथा मन्दर्वाह्निविदग्धश्च कटुश्चाम्लो भवेद्रसः।
विषभावं व्रजेद्वापि कुर्य्याद्वा रोगसङ्करम्॥" इति

परं तथैव सततमतिनिर्मुक्तो देशे स्वच्छो वायुरुपसेवनीयः। येन वायुरेव हि सर्वेषां भूतानामाधारः, प्राणिनां प्राणाश्च उच्यन्ते। तेनैव ते जगत्प्राणसञ्ज्ञया कोषकारैरुच्यन्ते। स च सुविशुद्धो निषेवितो विकारं तत्त्वं भस्मसात् करोति, नाड़ीषु सन्निकृष्टं शोणितं शोधयति, देहस्य प्रतिभागं सञ्चारयति, मस्तिष्कशक्तिं नवीकरोति, चेतश्च प्रसादयति, मनसश्च जाड्यं दूरमपनयति। अपरं य एव प्रदेशोऽतिजघन्यलोकादिनिवासनिबन्धनया तथा विशीर्णपत्रपुष्पादिगन्धदूषितेनाविशुद्धवायुनामगन्धयुतेन च परीतः परिव्याप्तः स्यात्तत्र न कदापि कथं कथमपि विहर्त्तव्यम्। तदुक्तं

सुश्रुतसंहितायाम्—"विषौषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुत्तप्यन्ते।" इति

अतः स्वास्थ्यरिरक्षिषुभिर्यदुक्तं शास्त्रवचनं तत् परिपालनीयम्। नियमपूर्वकं प्रत्यहं सान्ध्यप्राभातिकसमीरणसेवनम्, मात्रानुरूपो व्यायामः, विमलाभिरद्भिरवगाहनम्, सुपरिष्कृतपरिच्छदपरिधानम्, कीटपङ्कधूलिलूताजालादिविवर्जिते सभ्ये वेश्मनि वासश्चेत्यादिकानुतिष्ठतां न जातु स्वास्थ्यसम्पद् व्याहन्येत, रोगाश्चापि न सम्भवन्ति तराम्। आरोग्ये च सति पुरुषो धर्म्ममर्थञ्च संसेव्य वशीकृतेन्द्रियग्रामः परमपुरुषार्थमपि लब्धुं प्रभवति तराम्। तद्देशगमनद्वारसतिक्लेशादिकष्टबहुलं योगाचारं हेलयोपचरन् सांसिद्धिकजननमरणादिदुःखमतीत्य नित्यानन्दञ्च संलभते। उक्तञ्च गीतायां—

"युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्म्मसु।
युक्तस्वप्नाववोधस्य योगो भवति दुःखहा॥" इति

रोगाभावे च चिरमस्वास्थ्यदग्धहृदयान्निखिललोकनाथात् धूलिधूषरितपलालतल्पोऽपि निरुजः परमानन्दमास्वदते। किञ्च स्वास्थ्यमन्तरेणानेकेऽपि वृहस्पतिकल्पाः पुरुषाः न विद्याधिगन्तुं नापि वा संसारसुखञ्च भोक्तुं प्रभवन्ति। बहव एव यथेच्छाचारेण स्वास्थ्यभङ्गादकाले कालकवलं यान्ति। इत्यादि बहुकारणकूटपर्य्यालोचनयावधीयते स्वास्थ्यनियमपरिपालनद्वारा

रक्षितमारोग्यमेव चतुर्वर्गसाधने प्रधानतमो हेतुरिति सुष्ठ संभाषितम्—

"धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलकारणम् ।" इति

"न लोभादधिको दोषः"

इह किल क्षणभङ्गुरायमाने संसारे लोभो नाम मनुजाना-मन्यतमोऽतिभीषणतमो महानजेयो रिपुः। स च पुंसां शशिन-स्तुल्यवंशम्; कन्दर्पस्येव सौन्दर्य्यम्; कार्त्तवीर्य्यार्जुनप्रतिमं वीर्य्यम्, किंसु निखिलगुणास्पदमपि स्थलं प्रसभं समाक्रम्याधःपातयति। लोभाक्रुष्टो हि कार्य्याकार्य्यं विवेक्तुं न शक्नोति, पूज्यापूज्यं न गणयति, मेध्यामेध्यं, गम्यागम्यं, खाद्याखाद्यञ्च न विचारयति; किमन्यत् मित्रबान्धवजनसम्बन्धमपि परिहरति उक्तञ्च—

"लुब्धः कार्य्यमकार्य्यं वा न कीर्त्तिं निरयं न च।
न धर्म्मं चापि वाधर्म्मं वेत्ति नैव हिताहितम् ॥" इति

वस्तुतो लोभो हि जगतामशेषविधानर्थस्य मूलकारणत्वं परिकल्पितुं शक्यते। स तु संसारस्य यावतीयविषयेषु स्वीयासंवाधितमाहात्म्यं विस्तीर्य्य शनैः शनैरात्मवशं नीत्वागणिते दुष्प्रतिके कार्य्ये नियोज्य परिशेषे अधःपातयति विनाशदशायामापातयति च प्रायश एव लोभाभिभूतान् नितान्तमन्दभाग्यान्।

यथा तावदेको भोज्येषु लोभपरवशो रसना-परितृप्तसंविधाय-

कानि वस्तूनि समुपभोज्याचिरेणोदरामयादिदुरारोग्यैः रोगैः सुदुःसहं क्लेशमनुभवति। परं ततो मृत्युरपि तस्य भवितुमर्हति। अन्यस्तावत् प्रमदाजनेषु समाकृष्टोऽनुचितानुरागतयाकालिकमहाप्रयानमिहैव लोकगर्हाञ्च लभते। अपरो येषु केषु विषयेषु सातिशयमासक्तः प्रमाद्यति तेषां विषयाणां विषमयफलप्ररोहैः क्लीवपङ्गुविकलाङ्गत्वमपि समागच्छति।

लोभाभिभूतस्य मतिः कदा जनहितकर्म्मणि किंवा विशिष्टकार्य्ये न प्रवर्त्तते, परं दुर्भावा एव प्रतिनियतं हृदि दृढविलग्नतया पदं निदधति, एवं नामासौ गर्हितादपि गर्हितमाचरितुं न कथं कथमपि विकल्पमनुसरति। तथा प्रवर्त्तमानो मन्दभाग्यः एकदा तस्करकर्म्म कर्तुमपि बद्धपरिकरो भवितुमर्हति। तस्मिन्नपि च प्रवर्त्तमाने कदा नियुक्तप्राहरिकराजपुरुषैस्तत्क्षणदृष्टनिगड़ितो राजशासनविधानानुसारेण कारावासदासतामुपेत्य प्रत्यहं तैलनिरसनयन्त्रभ्रमणनिरतः, कदा क्षेत्रादिमृदुत्खननलीनः, कदा वातिशयभारोद्वहनजनितविलुप्तशिरोरुहो भारवहनसक्तः, कदाचिच्च क्षुद्रातिक्षुद्रतमे व्यलीके काराध्यक्षकरगृहीतकशाघातोद्गतप्रस्रवरुधिरः, किम्नु नाम तत्रोपचितप्रलम्बश्मश्रुकेशपटलसंवृतमुखकुहरः, प्रवृद्धकररुहः, मलिनवसनो महाभीषणाकारः कदन्नमात्राहारः इहैव नरकवाससमानानि दुःखान्यनुभवति स खलु मन्दभाग्यः।

हा हन्त ! य एव प्राकृतिकशीतोष्णरौद्रवृष्ट्यादिदुःसहदुःखमपाकृत्य जठरयन्त्रणया दंदह्यमानश्च प्रभुसेवासञ्चितार्थेन यं

पुष्णाति। एवं चैव हि विनिद्रयार्द्धासनेन निरसनेन वा स्वीयरुधिरार्पणेन वा यं प्रवर्द्धयति, प्रबलेभ्योऽरिष्टेभ्यश्च निजप्राणविनिमयेन परित्रायति। स एव तादृशावपि पितरौ, तथैकरक्तांशं सहभुक्तं सहपीतं सहयातं सहवर्द्धितमनन्यसाधारणस्नेहैकायणीभूतमात्मप्रतिमं सहोदरभ्रातरम्, एवमनन्यशरण्यां पतिमात्रैकमर्म्मसमालम्बनरूपां सर्व्वगुणैकनिलयां जायां निहत्य किमु नियम्य स्वां स्वां कामनां पूरयत्यवशी लोभीति नासद्भावस्तादृशस्य दृष्टान्तस्यात्र जगति।

यथा पुरा राज्यलोभान्धकारितमतिः कुरुकुलधुरन्धरोऽभिमानी राजा दुर्य्योधनः कुरुपाण्डवयोर्विवादोपगते सन्ध्यर्थमनुरुद्धं भगवन्तं वासुदेवं सगर्व्वमाह—

"सूच्यग्रेण सुतीक्ष्णेण भिद्यते या तु मेदिनी।
तदर्द्धं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव॥" इति

ततः प्रवृत्ते तस्मिन् भ्रातृकलहज्वलनरूपे महाहवाध्वरे स्वीयानुजैकोनशतभ्रातृसहिता भीष्मद्रोणादिनिखिलवीरकुलवरेण्यान्विताः पुत्र-मित्र-गोत्रोपचिता विविधायुधपुञ्जोद्भासिताः समदशाक्षौहिणीः समिधः परिकल्प्य रणोन्मादनमादितातिलोलरसनाप्रसारितातिकायकठोरायै कलहदेव्यै बलिमुपाहरत्।

अपि नाम यद्यप्यरं राज्यलोभमपहाय यदुपतेः प्रार्थनानुरूपां सन्धिं विधाय पाण्डवेभ्यः पञ्चग्राममदास्यत् तर्हि किममगणितशूरशोणितप्रस्रवणधारया धरित्रीदेव्यास्तादृशोऽभिषेकोऽभविष्यत् किमु भारतसर्व्वस्वभूतान् तादृशशौर्य्यवीर्य्यान्वितरा-

जन्यमहार्घरत्नान् दुर्य्योधनलोभपाठच्चरो मुषित्वा सम्प्रति वसुगर्भां वसुधामिमां हीनाद्धीनतमां दशां समानेय्य रिक्तां कर्त्तुं प्राभभविष्यत् ।

एवमेव च राज्यलोभाभिभूता महम्मदीया अनेके पितरं भ्रातरं स्वसारञ्चापि हत्वा नियम्य दूरीकृत्य च स्वीयलोलितलालसानलमुखे हविरूपकल्पयात्मसम्बन्धं परिजहुरिति नाविरल इतिहासपृष्ठेषु ईदृशस्य बहुशो दृष्टान्तस्यासद्भावः। यत् राज्यलोभीनिकृष्टहृदयवृत्तिः श्रीगङ्गजेवो जनकं साहजानं कारागारमुपानेय्यापूर्व्वकारुकार्य्यमयमनन्यदृष्टपूर्व्वं मयूरसिंहासनं भारतसाम्राज्यञ्च लोभराक्षसचरणोपहारी चकार। एवं दारा-सुरादादिसहोदरनिवहान् निहत्य राज्यस्य सिंहासनस्य च आधिपत्याविसम्बाधित्वं चकार। इत्थमित्थमेवाधुनातनाः पौराणिकाश्च वर्त्तन्ते खल्वेकाधिके दृष्टान्ताः। परं न हि तेषामास्पदमर्हति क्षुद्रतमोऽयंमामकीयः प्रबन्धः। नूनमहो यस्तावत् यस्यावेशेनान्धीभूय सकललोकगर्हितं कर्म्म कर्त्तुं न लज्जते, नापि वा परिणामदुःखाकरमपि ज्ञात्वा तत्परिजहाति, सोऽयं सर्व्वजनसहजातप्रतिपक्षो लोभः सकलदोषनिवहेषु गरीयानिति सुष्ठूक्तं "न लोभादधिको दोषः" इति।

——*——

"न तितिक्षा समम्स्ति साधनम्"

तितिक्षा हि नाम क्षमापरपर्य्या ; मानवानामुच्चतमा मानसिकवृत्तिविशेषा। सा तु शरीरिणां शरीरधर्म्मनिवर्हेषु महीयसो गुरुतोऽपि गुर्व्वीति वाधारहितं मतं प्रज्ञावताम्। तत्प्रभावमाहात्म्येनेह मनुजा विमलानन्दमुपभोग्य परत्रे च श्रेयः किमु ब्रह्मसायुज्यमपि लब्धुं प्रभवन्ति। आहुस्तावन्नयधर्म्मप्रेमितारः—

"क्षमावलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा।
क्षमावशीकृतिर्लोके क्षमया किं न सिद्धरति॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम्।
इह सम्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम्॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्मसम्पद्यते तदा॥" इति

वस्तुतस्तितिक्षोपचितश्चेतो गुरुकठोरेषु समुपागतेषु कार्य्येषु न स्वल्पमपि स्वभाववैपरीत्यमालम्ब्य कथं कथमपि हृष्टं रुष्टं वा समवलम्बते ; परमुत्तरोत्तरमतिदार्ढ्यं सातिशयगाम्भीर्य्यञ्च समुपेत्य सकलसुखप्रसवभूमित्वमुपपद्यते। एवं पुत्रकलत्रादि वियोगजातिविघ्नेषु यथा तथा निरतिशयहृद्योपचितव्यापारेष्वपि साम्यमातनोति। सम्पद्विपदोः समवर्त्तिता हि तितिक्षान्वितानामसाधारणं लक्षणम्। इतरे तावदापातसुमधुरां भविष्यति हालाहलकल्पां सम्पदमासाद्य समुद्वेलितजलधर इव

स्फीतवचस: धरामिमां तुच्छातितुच्छं मन्यमाना: सुजनाचारञ्च तृणाय मन्यन्ते। विपदा तु ते क्षणमात्रयैवाभिभूयमाना वेपथुमद्वपुषो वेतसपत्राणीव प्रकम्प्य क्लिश्यन्ते। तितिक्षोपचितचेतस: सुमहदपि विपत् कियदुद्वेजयितुं न प्रभवति। सर्वास्वप्यवस्थासु तेषां स्थैर्य्यमचलमटलं विराजते। मकराकरस्तरङ्गिणीशतशो मिलितोऽपि न प्यायते। नापि निदाघप्रखरसूरकरनिकरसहस्रेणाकृष्यमाणोऽपि स्खलितो भवति गाम्भीर्य्यात्। किमूदीयमानस्य परमस्ताचलाधिष्ठितस्य च प्रभाकरस्य रागो न तावत्पार्थक्यं समुपभजति क्वचित्। रसहीनोऽपि हरिचन्दन: स्वीयसौरभ्यं न विमुञ्चति कणमपि। अतो मनसि सततमिदं समाधाय प्रवर्त्तितव्यं यत् सम्पद् विपच्च नियतं परिवर्त्तेत इति, तथा हि कविगुरु: कालिदास:—

"कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दु:खमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।" इति

तच्च सर्वं तितिक्षया खलु सोढ़व्यमेव प्रकृतमनुष्यपदाभिकाङ्क्षितानाम्। तया सर्व्वानर्थनिदानप्रसवभूमेर्मनस: कुत्सितवृत्तोर्विमलानन्दरसधारया परिप्लाव्य तस्मिन्नेव समुत्पाद्यते कैवल्यं नाम महामहीरुहस्य वीजम्। सति किल दृढ़े चेतसि दु:खं नाम मनुजानां केशाग्रमपि वक्रयितुं नाधीष्टे दूरे तावदास्तामन्योऽनर्थपात:। यथा हि आविलमपि सलिलमपरिष्पन्दितं शनै: शनैर्नैर्मल्यमेति, तथातिशान्तमपि स्वान्तं पुंसस्तितिक्षया शिक्षितमिव प्रमादमाविष्कुर्व्वाणं निश्चलतां गम्भीरताञ्च

समागच्छतितराम्। मूर्खास्तावद्दुःखमुपशमयितुं परितः संरम्भं कुर्वन्ति, परं संरम्भवर्जितास्तितिक्षावन्तस्तु दूरमपगममपि तद्दुःखं हेलयैव परिजहातुं प्रभवन्ति।

दृश्यते हि पुरावृत्ते यद्रामयुधिष्ठिरनल-श्रीवत्सादयो भूपाला नानादुःखोपचिते वनाचले वनेचरा इव विचरन्तो वन्योचितं कन्दमूलफलादिकं भक्षयन्तो निःस्वादु कटुकषायं वा निर्झरोदकं पिबन्तः शीतातपादि नैसर्गिकं महान्तं क्लेशं समनुभवन्तश्च सीमातिगया विपदा निपीड्यमाना अपि केवलं तितिक्षाप्रभावेण सर्व्वं सहन्ते स्म तस्मादेव हि ते परिणामे परमभ्युदयं निःश्रेयसञ्च लभन्ते स्म। अहो! श्रूयते हि युधिष्ठिरस्तितिक्षामाहात्म्येन द्वन्द्वविकाररहितो नरदेहेन महान्तं हिमवन्तं नगमुत्तीर्य्य स्वर्गद्वारमुपागच्छत्। विगतकल्मषा मुनयोऽपि तितिक्षाप्राबल्येन महत् कष्टमपाकृत्य जगतामशेषकल्याणञ्च संविधाय परां गतिमाससादुः। इत्थं नाम कार्य्यदर्शनेनानुमातुं शक्यते यत् यज्जगति दुर्लभत्वमनुमन्यते तत् सर्वमपि तितिक्षा दातुं प्रभवति। परमपुरुषार्थं प्रति च तितिक्षा सहकारिणी नितरामतिसुशोभनमभिहितं निखिलनीतिकुशलिना भारविणा—

"न तितिक्षासममस्ति साधनम्" इति।

———

स्फीतवचस: धरामिमां तुच्छातितुच्छं मन्यमाना: सुजनाचारञ्च तृणाय मन्यन्ते। विपदा तु ते क्षणमात्रयैवाभिभूयमाना वेपथुमद्वपुषो वेतसपलाशेव प्रकम्प्य क्लिश्यन्ते। तितिक्षोपचितचेतस: सुमहदपि विपत् कियदुद्वेजयितुं न प्रभवति। सर्व्वास्वप्यवस्थासु तेषां स्थैर्य्यमचलमटलं विराजते। मकराकरस्तरङ्गिणीशतशो मिलितोऽपि न प्यायते। नापि निदाघप्रखरसूरकरनिकरसहस्रेणाक्रष्यमाणोऽपि स्खलितो भवति गाम्भीर्य्यात्। किमूदीयमानस्य परमस्ताचलाधिष्ठितस्य च प्रभाकरस्य रागो न तावत्पार्थक्यं समुपभजति क्वचित्। रसहीनोऽपि हरिचन्दन: स्वीयसौरभ्यं न विमुञ्चति क्षणमपि। अतो मनसि सततमिदं समाधाय प्रवर्त्तितव्यं यत् सम्पद् विपच्च नियतं परिवर्त्तत इति, तथा हि कविगुरु: कालिदास:—

"कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दु:खमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण।" इति

तच्च सर्वं तितिक्षया खलु सोढव्यमेव प्रकृतमनुष्यपदाभिकाङ्क्षितानाम्। तया सर्व्वानर्थनिदानप्रसवभूमिर्मनस: कुत्सितवृत्तीर्विमलानन्दरसधारया परिप्लाव्य तस्मिन्नेव समुत्पाद्यते कैवल्यं नाम महामहीरुहस्य वीजम्। सति किल दृढ़े चेतसि दु:खं नाम मनुजानां केशाग्रमपि वक्रयितुं नाधीष्टे दूरे तावदास्तामन्योऽनर्थपात:। यथा हि आविलमपि सलिलमपरिष्पन्दित् शनै: शनैर्नैर्मल्यमेति, तथातिशान्तमपि स्वान्तं पुंसस्तितिक्षया शिक्षितमिव प्रमादमाविष्कुर्व्वाणं निश्चलतां गम्भीरताञ्च

समागच्छतितराम्। मूर्खास्तावद्दुःखमुपशमयितुं परितः संरम्भं कुर्वन्ति, परं संरम्भवर्जितास्तितिक्षावन्तस्तु दूरमपगममपि तद्दुःखं हेलयैव परिजहातुं प्रभवन्ति।

दृश्यते हि पुरावृत्ते यद्रामयुधिष्ठिरनल-श्रीवत्सादयो भूपाला नानादुःखोपचिते वनावनौ वनेचरा इव विचरन्तो वन्योचितं कन्दमूलफलादिकं भक्षयन्तो निःस्वादु कटुकषायं वा निर्झरोदकं पिबन्तः शीतातपादि नैसर्गिकं महान्तं क्लेशं समनुभवन्तश्च सीमातिगया विपदा निपीड्यमाना अपि केवलं तितिक्षाप्रभावेण सर्वं सहन्ते स्म तस्मादेव हि ते परिणामे परमभ्युदयं निःश्रेयसञ्च लभन्ते स्म। अहो! श्रूयते हि युधिष्ठिरस्तितिक्षामाहात्म्येन द्वन्द्वविकाररहितो नरदेहेन महान्तं हिमवन्तं नगमुत्तीर्य्य स्वर्गद्वारमुपागच्छत्। विगतकल्मषा मुनयोऽपि तितिक्षाप्राबल्येन महत् कष्टमपाकृत्य जगतामशेषकल्याणञ्च संविधाय परां गतिमाससादुः। इत्थं नाम कार्य्यदर्शनेनानुमातुं शक्यते यत् यज्जगति दुर्लभत्वमनुमन्यते तत् सर्वमपि तितिक्षा दातुं प्रभवति। परमपुरुषार्थं प्रति च तितिक्षा सहकारिणी नितरामतिसुशोभनमभिहितं निखिलनीतिकुशलिना भारविणा—

"न तितिक्षासममस्ति साधनम्" इति।

———

"महाजनो येन गतः स पन्थाः"

इह खलु संसारे द्वाविव महाजनशब्देन विशिषयन्ति सन्तः। एकं वणिग्वृत्तिसमाचरन्तमपरं सन्मार्गनिदर्शकम्। ये खलु सार्थवाहाः प्रतिनियतविषयनीरनिधौ निमज्जमानाः करतल-मुद्राधिगतेन निर्व्वाणपदमतितुच्छं मन्यमानाः, द्वित्रिकपर्द्दक-प्राप्तये च मृषा भाषितुमपि न लज्जन्ते, तान् कथं कथमहो महाजन इति शब्दगौरवेण विमण्डयन्ति सज्जनाः, तन्न जानीमहे। उदिते चापि मनसि तत्शब्दसंस्थानस्थानं स्वत एव समाक्रमते लज्जा सज्जनानां चेतः। मन्यामहे ते क्रयविक्रयव्यपदेशेन नानादिग्देशेभ्यो यदुत्कृष्टं पण्यसम्भारं जगन्मङ्गलकरं वस्तुजातञ्चानीय जन्मभूमेः स्वकुटुम्बानाञ्च सुखसमृद्धिं वर्द्धयन्ति, अतएव तान् तथाविधोपाधिना समाकलयन्ति धीराः। अतःपरं ज्ञानवृद्धाः शब्दसंस्थानिकाः एव प्रमाणम्।

अपरे ये तावत् महाजनशब्दप्रयोज्याः, ते किल सत्कर्म्माण्यनुसंशीलयन्तः कलुषं त्यक्तुकामाः विशेषं विविच्य कर्म्माण्यनुतिष्ठन्ति। केन कर्म्मणा सुकृतं, केन वा दुष्कृतं; केन च मङ्गलं, केन वामङ्गलं, केनचन स्वीयमितरेषाञ्च इष्टमनिष्टं वा प्रभवतीति सूक्ष्मदृशा पर्य्यालोच्य कर्म्मणि यतन्ते, त एव महाजनाः संसारपान्थनिलयस्य समालम्बनरूपाः। तैरेव समाचरितः पन्थाः परमश्रेयस्करः, यदि चापाततो दुःसाध्य इव प्रतीयमानोऽपि

तथापि यत्नेनैव समावलम्बनीयो मनुजानाम्। तेन च सम्भवति प्रभूता शान्तिः, निरतिशयं सुखम्, शाश्वतीः समाः ख्यातिश्च। मन्वत्रिविष्णुहारीतादीनां धर्म्मशास्त्रप्रणेतॄणां महर्षीणां पन्थानमवलम्बमानाः ज्ञानवृद्धाः आपातसहजमनोरममार्गमभिपश्यन्तोऽपि हेलया तं समपाहायैव चिरन्तनीः प्रथाः संरक्षन्ति विचक्षणाः। विद्यते तत्र मतभेदानां बाहुल्येन सद्भावः, वर्त्तते चापि मतानां क्वचित् वैपरीत्यं, तथापि कुलसमाचारितपथानुवर्त्तितयैव कार्य्याणि समाचरन्ति प्रायश एव लोकाः। न तस्य दुष्टतामदुष्टतां वा समवलोकयन्ति पर्य्यालोचयन्ति वा मनसापि अन्यथा कर्त्तुं कदापि। पूर्व्वपुरुषैराचरितानां सन्मार्गानुसारेण जायते तावत् समुन्नता गतिः, विमला च प्रतिष्ठा। तथा च देवतानां प्रत्यक्षमनालोकनादपि तत्र सातिशयो विश्वासः, शालग्रामे मृन्मये वा देवविग्रहे देवतोपस्थितिबुद्धिः, पुण्यतोयायाः जाह्नव्याः सलिलस्पर्शे निखिलकलुषविनाशनचिन्तनमित्यादि बहुधैव विद्यते अस्माकं महाजनपथानुवर्त्तितत्वम्। दृश्यते चात्र लोकव्यवहारविधौ महर्षिसमुपदिष्टमेकमेव व्रतं कुलप्रथानुसारेण विभिन्नदिवसेषु सुसम्पादयन्ति परमविधेयाः मनुजाः। कल्पन्ते च ते रवेः संक्रमणविशेषेण स्कन्दादिव्रतं दिनद्वये पूजार्थं। न तेन च एकस्य पापमपरस्य पुण्यं वा समुत्पद्यते, नूनमधिकं वा वक्तुमर्हन्ति केचित्। येन च तदेव हि तेषां कुलक्रमागतो धर्म्मः। तत्कुलप्रथानुसारेणापि चाकृतं कार्य्यं सम्भवतितरामतिशयपापम्, एवमपि च वर्त्तते शतशो

दृष्टान्तः, यदेकमेव कार्य्यं विभिन्नदेशे विभिन्नप्रकारेण समाचरन्ति सन्तः, तत् बाहुल्यसमोहया प्रोज्झितम्। प्रस्तुवन्ति नूनमार्य्यमिश्राः—यन्महाजनपदपङ्क्त्यनुसरणमेव चतुर्णामाश्रमिणां परमो धर्म्मः, सुक्तेश्चापि प्रकृष्टा सरणिः। लोकेषु नैवं दृष्टं श्रुतं वा यन्महाजनमार्गानुवर्त्ती कदा कोऽपि विपदि पतितः, सुखात् वा परिभ्रष्टः, नितरां साध्विदमुच्यते—'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति कृतं बाहुल्येन।

विद्वान् सर्व्वत्र पूज्यते *

इह खलु संसारे परमेश-परिसृष्टानां सर्व्वेषामेव जन्तूनां मध्ये मनुजा नूनं विद्यागौरवेणैव प्राधान्यमापन्ना इति निःसंशयं वचः। आहारनिद्रा-प्रभृतीनां सविशेषतया केवलं ज्ञानबलेनैव तेषां प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति आर्य्यमिश्राः। तच्च ज्ञानं कथं भवेदिति जिज्ञासूनामस्माकं प्रश्नपर्य्यवसाने केवलं 'विद्यैव निदानम्' इति परिकल्प्यते। विद्याप्रभावमन्तरेण न तावन्मानवानामज्ञानान्धता दूरीभवति। जगत्यस्मिन् धनो वा मानी वा विविधविभवपरिग्रही वा शिष्टसुचेष्टपरिजनपरिपूर्णो वा किमधिकं शौर्य्यवीर्य्येणावधीरितवीरसमाजो वा विद्यामेकामपहाय न कश्चिदप्रतिवादसहं सम्मानास्पदमवगाहते। विद्यां विना न

---

* न च विद्यासमो बन्धुः। विद्यायाः किं फलम्। नास्ति विद्याधिका किञ्चित्।

खलु किञ्चिन्मानवानां हृदि संस्थिताज्ञानतिमिरपुञ्जमपाकर्त्तुं प्रभवति। गन्धपरिहीनं प्रसूनमिव, विगतकमलं सर इव, शशिविरहीणा रात्रिरिव, लावण्यरहिता युवतिरिव, रुजाभिव्याप्तं शरीरमिव विद्याहीनं जीवनं नितरामवसीयते, एवमतिदुर्व्विधानामपि विद्यासलिलविमलीकृतचेतसां जनानामन्तःकरणे यादृगानन्दप्रवाहः समुपजायते, न हि तावत् सुधाधवलितप्रासादतलवासिनां भूभुजामपि विषयभोगसमूहेषु सुखजातं तस्य षोड़शीमपि कलामर्हति।

विद्वांसो विनयिनो धृतिमन्तो मधुरप्रकृतयो विशुद्धचरित्राश्च भवन्ति। अत एव स्मृयते—

"विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्म्मं ततः सुखम्॥" इति

यथा हि एकमेव सुसौरभकुसुमं निखिलमेव काननभूमिं गन्धसञ्चारैरामोदयति, यथा च एकोऽपि हिमांशुरंशुजालैर्जगदिदमुद्भासयति, प्रीणयति च तद्वदेकोऽपि विद्वान् सुविमलयशोधारया संसारमिममुज्ज्वलीकरोति।

किमहो! विद्यायाः पीयूषमयं फलम्? यदुपभुञ्जाना व्यासवाल्मीकिकालिदासप्रभृतयो गतासवोऽपि चिरायामरत्वमापन्नाः, निखिलजगज्जनपूजिताश्च। किमधिकं, यस्याः सुमधुरकरस्पर्शेन कमठपृष्ठकठिनमपि मानवानामन्तःकरणं कुसुमपेलवीभूय सांसारिकजीवनं बहुविधासुन्नतिमानयति।

विद्यामन्तरेण न खलु काचिदुन्नतिर्भवितुमर्हति जनानाम्।

संसारे यदा किल विशिष्टमुच्चपदस्थमर्थवन्तमधिगतसम्मानं वा मानवमवलोकयामस्तदैव प्रथमं तावत् तस्य विद्यावैभव एव निदानतया मनसि समापतति। सत्यमिह संसारे जन्मान्तरीय-सुकृतिवशादनधीतविद्या अपि कुत्रचित् कतिचिदेव मानवा मानिनो धनिनः समादृताश्च दृश्यन्ते, किन्तु कारणमेतत् सर्व्व-वादिसम्मतं यदेकया विद्ययैव जनः समृद्धः प्रसिद्धश्च भवितुमर्ह-तीति। विद्या नरं नीतिपथेन चालयति, इन्द्रियागोचरमति-सूक्ष्ममतिदूरस्थमपि वस्तु प्रत्यक्षवद्दर्शयति, बन्धुवत् सततमात्म-हितमादधाति, स्वजनपरिशून्ये दूरदेशे परं बलं सञ्चारयति, सौन्दर्य्यसम्पद्विहीनस्यापि सौन्दर्य्याधिक्यमानयति, संसारे न तावदीयती गौरवपदवी वर्त्तते, या न विद्यया समधिकर्त्तुं शक्यते। किं बहुना—सर्वं खल्विदं जगद्विद्यया स्ववशतामापद्यते। सर्व्वविधसमृद्धिसम्पन्नोऽपि मानवो विद्यामन्तरेण पशुरेव प्रती-यते। सुतरां विद्यया यद्यत् फलं साध्यते, न पुनरन्येनापि केनाप्युपायेन तत्तदधिगन्तुं शक्नुवन्ति।

यथाहुरार्य्यमिश्राः—

"विद्या नीतिकरी जगद्वशीकरी विद्या विशाला दृशः
विद्या बन्धुरसौ विदेशगमने विद्या परं सम्बलम्।
विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं विद्या च रत्नं महत्
विद्या गौरवकारणं त्रिभुवने विद्याविहीनः पशुः॥" इति

अहो! किमाकलयामो विद्यायाः माहात्म्यमेकयैव रसनया, सहस्रजिह्वेनापि वासुकिना सहस्रयुगमविरतकीर्त्तनेनापि न

किञ्चित् प्रकटयितुं शक्यते विद्यागौरवम्। जले स्थले तथान्तरीक्षे चापि सर्व्वत्रैव तस्याः समानोऽधिकारः, उदकान्तरे विद्यामाहात्म्येनापि स्थलचरा मानवाः सेच्छाहारविहारं कुर्वन्तः हेलया कार्य्याणि सुसम्पादयन्ति। स्थले च परमाद्भुतानि लोकविस्मयकराणि विविधानि यन्त्राणि आविष्कृत्य अतिदुःसाध्यकार्य्याणि अनायासेन विदधति। बहुशतयोजनान्तरितानां स्वप्रियजनानां मुहूर्त्तद्वयेनापि ताड़ितप्रवाहेन वार्त्तां ज्ञातुं शक्नुवन्ति जनाः। एवमपि च बाष्पशकटार्णवपोतसौदामिनीदीप्तिप्रभृतयः मामकानां नयनपथे अहरहः एव व्याहरन्ति विद्याज्ञानफलम्। अन्तरीक्षे यदेव मनुजाः 'एरोप्लेन्' नामकयानारोहणेन विहङ्गमा इव विचरन्ति, तथा-हवसहायकानि शतघ्निप्रभृतिविविधाग्नेयास्त्राणि तत्रावस्थाप्य समरप्रतिकूलं पक्षं निर्यातुमभियतन्ते, तदपि विद्याया एव गौरवमातन्वतीति यथार्थमभिहितं श्रीमता विष्णुशर्म्मणा—

"सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम्।
अहार्य्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा॥" इति

अनुभूयते च तत्र तत्र गच्छद्भिः कोविदैर्वित्ताधिकं माहात्म्यं विद्यायाः, तथा हि गृहीतवित्तमनुजो बलवानपि दिनान्ते पाश्चात्त्यवारिधिमवगाहमाने विभाकरे, उदयमाने च तमालगर्वसर्वङ्कषश्यामत्विषि तमसि भीतो भीतः पदे पदे शङ्कमानश्चौरभयं मन्दं मन्दमारण्यकेन पाटच्चरेणेक्षुभङ्गं भज्यमानः स्वयमेव ददामि वित्तमित्युद्घोषपरिशुष्यमानमुखो अपहृत-

समस्तधनो निरवशेषितकौपोनो महद्दुःखेन यत्र कुत्रापि जिगमीषति ।

विद्वांसस्तु तस्मिन्नेव पथि गृहीतपाथेया निरङ्कुशं परिभ्रमन्तो अपहर्त्तुमागतैरपि चौरैरिमे रिक्तहस्ताः साधव इति बहुमानपूर्व्वकं सूचितसुपथा वनश्रीविलासविलोकनजनितहर्षोत्कर्षाः सोल्लासं परिक्रामतीति समुन्मिषत्येव विद्यागौरवम् । किञ्च प्रजापालनलब्धवर्णा अपि भूभृतो नैकस्या विद्यायाः षोड़शोमपि कलां शक्नुवन्त्यधिगन्तुम् । यतः किल राज्ञां बहुलपरिपन्थिनां स्वीयेऽपि देशे न नितरां प्रशंसावाप्तिः ; किं पुनः रिपुशङ्कटेषु अन्येषु देशेषु ? विद्यायास्तु यावद्यावत् प्रतिपत्तिविजृम्भणं, तावत् तावत् प्रकाशन्ते प्रभाजालानि । यांश्च देशानधिवसन्ति संख्यावन्त उदञ्चयन्ति च परिमलभरितां वाच तत्रैवाभिनन्द्यमानवचोवैभवाः प्रकाममाराङ्गन्ते बहुभिरिति शोभनमुक्तं निखिलनयशास्त्रार्थदर्शिना मनीषिणा चाणक्येन— 'विद्वान् सर्व्वत्र पूज्यते' इत्यादि ।

"आत्मानं सर्वतो रक्षेत्"

अत्र तावद्विनश्वरे संसारे निखिलकारणिकस्य जगत्पितुः परमेश्वरस्याद्भुतशिल्पचातुरीमुख्यप्रत्यक्षोदाहरणे सातिशयविस्मयकरे चित्ताह्लादकरे नानाभावसद्भावे अगणितासत्यपि सतीव प्रतिक्षणं प्रतिभासमानेऽसमाने, किमधिकेन वचसा इतस्ततो विचित्रविलक्षणाकारे परिवर्त्तनि विवर्त्तमये संसारे तत्स्वभावानुप्राणितानुसारे विलक्षणा एव सर्व्वे प्रतिभान्ति भावाभावाः समुदायाः पदार्थाः प्रत्यक्षतः परक्षतो वा जीवनिवहान्तःकरणे प्रतिक्षणं महीयसीमायिकशक्त्या।

तद्वैलक्षण्यञ्च यत्र यत्र प्रतिभाषते तदवश्यमेव समाकर्षति चेतः सकलस्य जनस्य, येन येनैव चित्तमाकृष्टं तदेव स्पृहणीयं, यत्र यत्रैव स्पृहा तदवश्यमेव प्रियतास्पदमिति सम्भूयैव सर्व्वमेकैकतोऽधिकं प्रियतरमस्ति। यथैव हि प्राकृतिकवैलक्षण्यानां परिधिरवधिर्व्वा न तावत् किञ्चन प्रभवत्यत्र जगति। तथा प्रियास्पदवस्तूनामप्यवधिषो नास्ति किञ्चिन्मात्रम्। यथा यथावगाहते जनमनः तथा तथैवोत्तरोत्तरं पूर्व्वापेक्षयान्यत् ततोऽपि विलक्षणमवलोकयति, विलक्षणतयैव चेतस्तत् स्पृहणीयं प्रियञ्चानुभवतीति सर्व्वानुभवसिद्धम्।

एवं किल विश्वस्यातिवैलक्षण्येन प्रत्येकेषां चित्तवृत्तीनां विभिन्नपरतया विभिन्नरुचितया च नहि तावत् सर्व्वं सर्व्वस्य प्रियतरं प्रेमास्पदञ्च सम्यक् भवितुमर्हति। दृश्यते तावदेकमेव

वस्तु कस्यचित् प्रियं तदेवाप्रियमपरस्य, यदेकस्यापि चाधिकप्रियं तन्मनाक् प्रियमपरस्य। परमेवमपि प्रत्यक्षीक्रियते यदेकमेव वस्तु कामनासम्प्राप्ते विघाते वा भिन्नं भिन्नं चित्तभावं जनयित्वा सुखयति दुःखयति मोहयति वा मानवचित्तं यथा—रूपयौवनसम्पन्नातिपेशला काचिच्चकितदर्शना वामलोचना दयितचित्तं तोषयति, स्थगयति व्यथयति च कामुकमर्म्मम्। एवमपि च वर्त्तते कस्यचिद् ज्ञानचर्चा प्रिया, अन्यस्य कूर्दनादिक्रीड़ा, अपरस्य विज्ञानादिगवेषणा, भिन्नस्य च संगीतानुशीलनी इत्थमित्थमेव दिशा रुचीनां विभिन्नतया न तावदेकमेव हि प्रियं कस्यचिदित्युपक्रम्य कविनोक्तम् :—

"दधिमधुरं मधुमधुरं मधुरादपि द्राक्षा।
किन्तु रुचिभेदात्तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र
दृढ़लग्नम्॥" इति

अस्ति किल प्राचीनयुगे यद्यत् प्रियं तदिदानीमप्रियमननुकरणीयञ्च सभ्यताभिमानिनां पाश्चात्यशिक्षितानाम्। प्रवर्त्तमाने च युगे यदाचारादिपद्धतिः अशनादिक्रिया च लोकप्रिया सा चापि भाविनि युगे हेया सातिशयतुच्छाप्रिया च भविष्यति किं न वा के वक्तुं प्रभवन्ति समर्थाश्च मनीषिणः? किन्तु निकृष्टोत्कृष्टप्राणिमात्रस्यैकतानतयात्यन्तिकप्रियतास्पदं केवलमात्मेवेति समीक्ष्य निखिलप्रयत्नैः स सर्वतः सावधानतया परिरक्षणीयः सर्वेषामेव प्राणभृतामित्यभिसन्धिरार्य्यमिश्राणाम्। यस्मादेवात्मा सर्वापेक्षयातिशयप्रियः प्राणिनामिति तेषामाहार-

विहारादिकार्य्यनिवहे सुव्यक्तमेव परिलक्ष्यते। यदेवात्यन्तप्रियं तच्च सर्वथा संरक्षितुं प्रेरयन्ति वलाद्द्यावाभूम्यन्तश्चारिणो देवाः। तद्विपरीताचरणे च तेषामसन्तुष्टिः, स्वचित्ताशुद्धिः, क्षोभमनिष्टञ्चापि सम्पद्यत इति विश्वजनयितुश्चिरन्तनो नियमः। अतएव सुखे वा दुःखे वा नितान्तदुर्गतदशायां वा सर्व्वप्रयत्नेनावश्यमेव रक्षणीयतामर्हतीति किं पुनस्तत्र विकल्पावकाशः ?

एवं नाम यच्चात्मसृष्टौ परिणाहवत्यामनन्तपदार्थनिचयसत्त्वेऽपि परमार्थतः प्राणिनामात्मैव प्रियतमं सर्व्वस्वमस्ति, न तथा पुत्रकलत्रादिनितान्तान्तरङ्गा बान्धवाः मित्राणि किमु प्रासादप्राकारानन्ताद्यशेषसंखेयानि धनानि दासदासीजनाश्रयातिरम्याणि भवनानि च सर्व्वस्वशब्देनाभिधेयपदतां प्राप्तुमर्हन्ति। यदेव यत्परिमाणसर्व्वस्वं यस्य तच्च सर्व्वप्रयत्नैरेव संरक्षणीयं भवति। यच्च पुनः पारिभाषिकसर्व्वस्वं धनजनादिवस्तुजातं तच्च क्वचिद्विनष्टेऽपि न सर्व्वं प्रविलीनमुपजायते। परमात्मा तावदीदृशं सर्व्वस्वमस्ति यस्मिन् तिरोहिते निखिलचराचरमेव शून्यं स्यात्। तत्रास्ति सतामाभाणकम् :—"आत्मशून्ये जगच्छून्यम्" इति।

दृश्यते हि सर्व्वे खलु जीवनिवहाः नानाक्लेशान् सहमाना अपि निरन्तरं सेवया, चौर्य्येण, छलेन, कपटेन गर्हितादपि गर्हितेन शोभनेन कर्म्मणापि वा किं बहुना येन केनाप्युपायेनात्मनः सुखमन्विष्यन्ति रात्रिन्दिवम्। इत्थमित्थं भावैर्यदर्थमेव प्रचेष्टा, तस्य सर्व्वथा सर्व्वप्रयत्नतो रक्षणमेव बुद्धिमत्ता कोटिं संरोहति प्ररोहति चानन्तधारणाधाराम्। अपि यदि

कश्चिदसीमकायक्लेशेनोषरभूमौ जलसेकादिना शालीनुत्पाद्य पश्वादिभ्यस्तद्रक्षणार्थं वृतिं न बध्नीयात्तर्हि कस्तावत् लोकव्यवहारज्ञं बुद्धिमन्तं तमभिधास्यति ? अपि च यदि कश्चिच्छिल्पी व्याघ्रादिजन्तुसङ्कीर्णान्महारण्यात् चन्दनादिमाहार्घ्यं काष्ठं संगृह्य तेनातिशयितजनचित्ताह्लादकरीं मूर्त्तिं निर्म्मायालस्यात् रौद्रवह्न्युपचिते विविक्ते निधाय नाशं नयेत् तर्हि तं मूर्खमन्तरा क एव निर्दिशन्ति परमविधेया विद्यावन्तोऽत्र जगति ?

अपि नामात्मार्थमेव सुबहुधा प्रयतमानोऽपि यदि तद्रक्षार्थं सावधानः प्रयत्नैकतानश्च न भवेत् तर्हि किमतोऽधिकं जाड्यं पारतन्त्र्यञ्च संभवितुमर्हति ? आत्मना पुरुषस्यात्मलाभः सम्भवति। आत्मनैवापरेषामुपकारं सर्वथा विधातुमपि समर्थोऽस्ति। आत्मनैवाप्रलयस्थायि यशोऽधिगन्तुं युज्यते। किञ्च बहुधा गिरा आत्मनैव पुरुषेप्सितं धर्म्मार्थकामरूपं वर्गत्रयमर्जितुमुत चरमपुरुषार्थाभिधमपि परमानन्दसन्दोहं परमपदमोक्षमध्यासयितुं सततं समर्थोऽस्ति। नितरामात्मैव सारात् सारतरो नितान्तेष्टश्च प्राणभृतां नान्यस्तादृश इति किमस्ति वादोऽत्र ? यतश्चात्मनोऽभावे हि यदात्मनोनमध्यवस्यते तदेवान्यदीयं भवतीति परिकल्प्यते महानुभवैः सभ्यैः। "आत्मैवात्मनो बन्धुः" इति महाजनवाक्यम्, परमात्मसत्तायामेवापरस्य सत्ता, तदभावे न तावदेकस्यापि सत्ता, सर्वस्याभाव एव सर्वथा परिगण्यते गणयिता अतिमात्रम्। तदुच्यते हि केनापि कविना :—

"चेतोहरा युवतयः सुहृदोऽनुकूलाः
सद्बान्धवाः प्रणतिनम्रगिरश्च भृत्याः ।
गर्जन्ति दन्तिनिवहाश्चपलास्तुरङ्गाः
सम्मीलने नयनयोर्न हि किञ्चिदस्ति ॥" इति

प्रत्युत जलस्थलान्तरीक्षचारिणां प्राणिनामात्मापेक्षया कश्चिन्नास्त्यपरः प्रियः । दृश्यते हि प्रत्यङ्गगलितकुष्ठो रोगव्यथया प्रतिक्षणं पीड्यमानोऽपि आत्मरक्षार्थं सन्ततं यतते । एवमपि च मुहूर्त्तापचिते यस्यामयिणो भवलीला समाप्तिरेष्यति सोऽप्यात्मार्थे हालाहलं पातुमुज्झहते । अतएव सर्वथा सर्वयत्नेनादौ स एवात्मा रक्षणीयः पुंसामित्युक्तं नयधर्मप्रवर्त्तकैः सूक्ष्मदृष्टिमद्भिः परमपुरुषैः—

"आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥
किञ्च—त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
देशस्यार्थे तथा ग्राममात्मार्थे सकलं त्यजेत् ॥" इति

अन्यदपि च तत्रावितथं वचः "पूर्वमात्मा ततो बन्धुस्ततो देशस्ततो जगत्" इति । परमा नीतिरेषा समलंकरोति पुरावृत्तग्रन्थानां पृष्ठातः पृष्ठान्तरं बाहुल्येन । यथा—पुरा चैत्रवंशसमुद्भवो राजा सुरथः प्रबलारिभिः परिभूय पुत्रकलत्रादीनि विहाय मृगयाव्याजेन हयमारुह्य मेधसाश्रमं गत्वात्मानं परिरक्षत् । एवमपि च सत्यैकनिष्ठः परमविधेयो युधिष्ठिरः कैतवानुचित्यं जानन्नपि अनेकत्र तथानुष्ठितम्, यथा

विराटराष्ट्रे मिथ्यानामादिप्रचारबाहुल्येन तत्रत्यान् सपत्नांश्च वञ्चयित्वात्मानं नानाविपद्भ्यो रक्षितवान्। गौतमश्चापि कृतोपकारिणं नाड़ीजङ्घमात्मरक्षार्थं व्यपाद्यात्मानं समुद्दधार। एवञ्च महर्षिर्विश्वामित्रश्चात्मरक्षार्थं श्वपच इव सारमेयपिषितमशित्वात्मानं जीवयामासेत्याद्यनन्ता कथा विद्यते पुराणग्रन्थोदरे।

अतएव सर्वथा वक्तुमुपयुज्यते यदिह कलत्र-पुत्र-पौत्र-मित्र-धन-कनकादिसमृद्धिभिरपि येन केनाप्युपायेन चात्मावश्यं रक्षणीयः प्राणभृताम्। तत्परिरक्षणे भाविनि काले यथापूर्वं तदधिकं वा सर्वं सुसमाधयितुं समीहते लोकः। परमात्मनि विनष्टे न किमपि भवितुमर्हति हि सर्वसुखोपचितायां वसुधायां किञ्चिदपि जनस्य। अतो येन केनाप्युपायेनात्मा सुरक्षणीय इति नीतिविदामभिमतम्। अतएव जलदनिर्घोषेणोच्यते—"आत्मानं सर्वतो रक्षेत्" इति किमधिकेन वचसा।

—*—

"न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते"

इह खलु संसारे 'सुखं मे भूयात्, दुःखं मे माभूत्' इति सततं दुःखं हातुं सुखञ्च लब्धुमभिलसन्ति जन्तवः। न हि किल दुःखस्योच्छेदमन्तरेण सुखस्य सम्भवः, तेजस्तिमिरयोरिव तयोः समानाधिकरणासम्भवात्।

दृश्यते तावदत्र यत् क्षुद्रं महदपि च कार्य्यमुदयापयितु-

मिषुणा स्वल्पमनल्पं वा दुःखमन्तरेण न समासाद्यते कर्म्मणः शुभमयं फलम्। यथा हि तृष्णाविशुष्ककण्ठः कश्चिदुदकार्थी अध्वगमनजं दुःखमृते जलपानजनितं विमलानन्दमभिलब्धुं न समर्थयते। तथाश्वमेधवाजपेयादियाजी नानाविधं कायक्लेशं शतशः कठोरं विधिबोधितकार्य्यानुष्ठानसम्भवं दुःखमनुभूय परिणामे इन्द्रचन्द्रादिपदवीं चिरममरावासवासं कल्पान्तस्थायि सुखञ्च समुपगच्छति। एवञ्च केनचन जन्ममरणाधिव्याधिजराजीर्णत्वमभिभवितुमिच्छुना महापुरुषरत्नेन कैवल्यार्थम् इन्द्रियान् विनिगृह्य, रिपूनभिभूय, प्रचण्डमध्याह्नमार्त्तण्डतापे समन्तात् सन्निवेश्य वह्निम्, गुरुकठोरेऽपि तुषारपाते सलिलमवगाह्य, ऊर्द्ध्वाधोविपरीतभावेन संस्थाप्य पादशिरसी, तथाविधानि अन्यान्यपि च कायक्लेशकराणि कार्य्याणि बहुजन्मनि समाचर्य्य अनन्तकोटिदुःखमनुभूय च आत्मानं साक्षात्कृत्य निर्व्वाणपदं लभ्यते। नितरां दृश्यते तावद् यद्यदेव हितमामनन्ति आर्य्यमिश्राः, न तत्तदधिगन्तुं महदपि वा लवमात्रं वा दुःखमन्तरेण न सुखयतितराम्। एवमपि च निसर्गत एव जन्तवः परिणामसुखाभिलाषिणः सन्तो दुःखसाध्यं कार्य्यजातं समनुतिष्ठन्तः सुखं लभन्ते। तत्र केऽपि दरिद्रा धनिकसुखाभिलाषिणः स्वयोग्यतामनुसरन्तः परिश्रमशीलाः क्षुत्पिपासादिगुरुकठोरक्लेशमगणयन्तः। सागराम्बरां वसुधां पर्य्यटन्तो लब्धधना दुःखविनिमयेन धनिकसुखं लभन्ते, केऽपि वा पारत्रिकसुखैषिणो व्रतोपवासादिविधिविहिताशेषकार्य्य-